

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI
BELLETEN

73. SAYI (HAZİRAN) 2022

Ankara, 2022

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLETEN

ISSN: 0564-5050 / e-ISSN: 2651-5113

Yıl/Year: 2022, Sayı/Issue: 73 (Haziran)

Sahibi Owner Türk Dil Kurumu adına On behalf of Turkish Language Institution Prof. Dr. Gürer GÜLSEVIN Yayın Yönetmeni Editor in Chief Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor Uzm. Serdar KARACA İngilizce Danışman English Language Consultant Uzm. Gülzemin ÖZRENK AYDIN Metin Denetimi Proof Reading Tuğçe ERKURT Tasarım Designed by Fayik YANGIR Yönetim Merkezi Managing Office Türk Dil Kurumu Başkanlığı Atatürk Bulvarı No.: 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 12 Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88 Genel ağ sayfası/Web page: http://tdk.gov.tr E-posta/E-mail: belleten@tdk.gov.tr Türk Dil Kurumu Yayınları Turkish Language Institution Publications 2022 / 1: 1478 Bu yayının e-dergi işlemleri Haziran 2022 tarihinde tamamlanmıştır. Yayın Türü Publication Type 6 aylık süreli / Biannually Uluslararası hakemli dergi özelliğine sahip olan <i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN</i>, yılda iki sayı olarak haziran ve aralık aylarında yayımlanmaktadır. İlk sayı 1953'te yayımlanmıştır. Belleten MLA, ERIH PLUS, MIAR, Brill Online, SOBIAD, CiteFactor, ULAKBİM TRDizin ve Scopus tarafından dizinlenmektedir.	Yazı Kurulu Editorial Board Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Başkan) Bursa Uludağ Üniversitesi Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN Kırıkkale Üniversitesi Prof. Dr. Osman MERT Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK Dicle Üniversitesi Prof. Dr. Bilal YÜCEL Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Bu sayının hakemleri Referees of this issue Prof. Dr. Abdullah AZMİ BİLGİN Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN Prof. Dr. Asiye MEVHİBE COŞAR Prof. Dr. Cüneyt AKIN Prof. Dr. Duygu UÇGUN Prof. Dr. Erdoğan BOZ Prof. Dr. Galip GÜNER Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY Prof. Dr. Leylâ KARAHAN Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH Prof. Dr. Mustafa UĞURLU Prof. Dr. Nergis BİRAY Prof. Dr. Recep TOPARLI Prof. Dr. Suat ÜNLÜ Doç. Dr. Faruk POLATCAN Doç. Dr. Mayramgül DİYKANBAY Doç. Dr. İsmail ÇOBAN Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV Yayın Danışma Kurulu Board of Editorial Advisor Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Ü) Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü) Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Ankara Hacı Bayram Veli Ü) Prof. Dr. Faruk YILDIRIM (Çukurova Ü) Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Ü) Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE (Sivas Cumhuriyet Ü) Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ (İstanbul Kültür Ü) Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü) Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü) Yurt Dışı Temsilciler Representative of Foreign Country Prof. Dr. Viktor Ya. BUTANEYEV (Rusya Federasyonu) Prof. Dr. Erden KAZHYBEK (Kazakistan) Prof. Dr. İrfan MORİNA (Kosova) Prof. Dr. Kemal ABDULLA (Azerbaycan Cumhuriyeti) Prof. Dr. Luo XIN (Çin Halk Cumhuriyeti) Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya) Dr. Nurdin USEEV (Kırgızistan)

İçindekiler

Editörün Sunuşu	5
Ragıp MUHAMMED	7
<i>Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye'nin sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme: Arapça dışındaki sözcüklerle düzenlenen madde başları örneği</i> An examination of et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye's lexicography concept: An example of headwords composed by non-arabic words (DOI: 10.32925/tday.2022.73)	
İdris KADIOĞLU	21
<i>Dede Korkut Kitabı'nın Dresden nüshası üzerine</i> Re-examination of non-text recordings and titles of the Dresden copy of the The Book of Dede Korkut (DOI: 10.32925/tday.2022.74)	
Ömer GÖK	57
<i>Mustafa Sâfi Efendi'nin mensur Hilye-i Şerîf Tercemesi</i> Translation of Hilye-i Sharif by Mustafa Sâfi Efendi (DOI: 10.32925/tday.2022.75)	
Musa SALAN – Osman KABADAYI	85
<i>Çağdaş Türk yazı dillerinde art zamanlı söz başı ünlü düşmesi üzerine</i> On diachronic word-initial vowel deletion in modern Turkic languages (DOI: 10.32925/tday.2022.76)	
DicleTEBEROĞLU	109
<i>İslam Türkay'ın şiirlerinde kalıplaşmış dil öğeleri</i> Linguistic forms in İslam Türkay's poetry (DOI: 10.32925/tday.2022.77)	
Sherubay KURMANBAIÜLY – Marlen ADİLOV – Zhumagali İBRAGİMOV	151
<i>Kazakça Ağızlar Sözlüğü'nde kayıtlı bazı eskicil sözcükler üzerine</i> About some archaisms that are preserved in the dialects of the Kazakh language (DOI: 10.32925/tday.2022.78)	
Emin OBA	191
<i>Kazakçada askır “kurt” sözcüğü</i> The word askır “wolf” in Kazakh language (DOI: 10.32925/tday.2022.79)	

İdris Nebi UYSAL	201
<i>Begdili boyunun ağız özelliklerine dair notlar</i> Remarks on dialectical characteristics of Beydili tribe (DOI: 10.32925/tday.2022.80)	
Cüneyt AKIN	217
<i>Sözlük tipolojileri ve tasnifleri üzerine bir değerlendirme</i> An evaluation on dictionary typologies and classifications (DOI: 10.32925/tday.2022.81)	
Meltem Merve KONU	235
<i>Türkçe derslerinde edim bilimsel farkındalığın gerekliliği</i> The requirement of pragmatic awareness in Turkish lessons (DOI: 10.32925/tday.2022.82)	

Değerli Okuyucular,

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten dergisinin 2022 Haziran sayısını (73. sayısını) sizlerle buluşturmanın mutluluğunu ve övücünü yaşıyoruz. Dergimize olan ilgi gün geçtikçe artmakta ve dergimiz dünyanın önde gelen üniversitelerinin kütüphaneleri ve tarama grupları tarafından dizinlenmektedir.

Dergimizin bu sayısında dilimize ait kaynak eserlerle, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle, ağız bilimi, sözlük bilimi ve Türkçe öğretimiyle ilgili önemli hususları konu alan 10 özgün araştırma ve inceleme makalesi bulunmaktadır:

Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fil-Lûgati’t-Türkiyye’nin sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme: Arapça dışındaki sözcüklerle düzenlenen madde başları örneği (Ragıp MUHAMMED),

Dede Korkut Kitabı’nın Dresden nüshası üzerine (İdris KADIOĞLU),

Mustafa Sâfi Efendi’nin mensur *Hilye-i Şerif Tercemesi* (Ömer GÖK),

Çağdaş Türk yazı dillerinde art zamanlı söz başı ünlü düşmesi üzerine (Musa SALAN-Osman KABADAYI),

İslam Türkay’ın şiirlerinde kalıplaşmış dil öğeleri (Dicle TEBEROĞLU),

Kazakça Ağızlar Sözlüğü’nde kayıtlı bazı eskicil sözcükler üzerine (Sherubay KURMANBAİJULY-Marlen ADİLOV-Zhumagali İBRAGİMOV),

Kazakçada kaskır “kurt” sözcüğü (Emin OBA),

Begdili boyunun ağız özelliklerine dair notlar (İdris Nebi UYSAL),

Sözlük tipolojileri ve tasnifleri üzerine bir değerlendirme (Cüneyt AKIN),

Türkçe derslerinde edim bilimsel farkındalığın gerekliliği (Meltem Merve KONU).

Makaleleriyle dergimize katkı sağlayan bilim insanlarına, bilim ve hakem heyetine, Yazı Kuruluna, dergimizin okurlarına ve Türk Dil Kurumu yetkililerine teşekkür eder; makalelerin ilgililerine yararlı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE FİL-LÛGATI'T-TÜRKiYYE'NİN SÖZLÜKÇÜLÜK ANLAYIŞI HAKKINDA BİR İNCELEME: ARAPÇA DIŞINDAKİ SÖZCÜKLERLE DÜZENLENEN MADDE BAŞLARI ÖRNEĞİ

Ragıp MUHAMMED*

Özet

Türkçenin gelişim evrelerinden biri olan tarihî Kıpçak Türkçesinin Altın Ordu Kıpçak (Codex Cumanicus), Memlûk ve Ermeni harfli Kıpçak metinleri olmak üzere üç sahada yazılı eserleri bulunmaktadır. Bunlardan Memlûk Kıpçak Türkçesi, XIII-XVI. yüzyıllar arasında, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûk devletinde yaşayan Türkler ve bazı Arap filologlar tarafından meydana getirilmiştir. Memlûk Kıpçak Türkçesi ile yazılan eserler sözlük, gramer, edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi çeşitli alanlarda kaleme alınmıştır.

Memlûkler döneminde Türkçenin büyük bir önem kazanması sebebiyle Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük ve gramer içeren eserler hazırlanmıştır. Bunlardan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye*, Memlûk Kıpçak Türkçesiyle yazılan en önemli eserlerdendir. Sözlük ve gramer içerikli olan bu eserde geleneksel olarak önce Arapça sözcükler verilir, sonra Türkçe karşılığı gösterilir. Bazen Arapça madde başları Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcüklerle düzenlenebilmektedir. Bu yazıda Arapça madde başı olarak gösterilen Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcükler üzerinde durulmuştur ve bugünkü çağdaş Arap lehçelerindeki durumu hakkında değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Kıpçak Türkçesi, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye*, alıntı sözcükler.

* Dr., ragipmuhammed@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5306-820X.

AN EXAMINATION OF *ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE FİL-LÛGATİ'T-TÛRKİYYE'S* LEXICOGRAPHY CONCEPT: AN EXAMPLE OF HEADWORDS COMPOSED BY NON-ARABIC WORDS

Abstract

Works produced in historical Kipchak Turkish, which is one of the developmental stages of Turkish, appear among Golden Horde Kipchak (Codex Cumanicus), Mamluk and Armenian Scripted Kipchak texts. Mamluk Kipchak Turkish text were written by Turks and some Arab philologists living in the Mamluk state which ruled in Egypt and Syria between XIIIth and XVIth centuries. The works written in Mamluk Kipchak Turkish were concerned with various fields such as dictionary, grammar, literature, religion, politics, horsemanship, and archery.

As Turkish gained great importance in the Mamluk period, works containing dictionaries and grammar explanations were prepared in order to teach Turkish to Arabs. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye* is one of the most important works written in Mamluk Kipchak Turkish. In this work, which includes a dictionary and grammar parts, traditionally Arabic words are given first and then their Turkish equivalents are demonstrated. Sometimes Arabic headwords can be arranged with words borrowed from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac. This study examines the borrowed words from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac, which are shown as the Arabic headwords, and evaluates their current situation in contemporary Arabic dialects.

Key Words: Mamluk Kipchak Turkish, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye*, loan words.

Giriş

Türkçenin gelişim evrelerinden biri olan tarihî Kıpçak Türkçesinin, Altın Ordu Kıpçak (Codex Cumanicus), Memlûk ve Ermeni harfli Kıpçak metinleri olmak üzere üç sahada yazılı eserleri bulunmaktadır. Türkoloji araştırmalarında, XIII–XVI. yüzyıllar arasında, Mısır-Suriye sahasında yazılan eserlerin temsil ettiği dil, genel olarak “Memlûk Kıpçak Türkçesi” olarak adlandırılmaktadır. Memlûk devleti döneminde, Türkçenin büyük bir önem kazanması sebebiyle Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük ve gramer içeren eserler hazırlanmıştır. Bunlardan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lûgati't-Türkiyye* (TZ) Memlûk Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerindedir. H 829 (M 1425) tarihinden önce yazıldığı tahmin edilen eserin yazarı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Yazıldığı yer hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Atalay ve Fazılov, eserin Mısır’da (Atalay, 1945, s. XIII; Fazılov, 2014, s. 204); Halasi

Kun ve Zajaczkowski ise Suriye’de yazılmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Kun, 1949, s. 430; Al-Turk, 2006, s. 4). Eserin tek nüshası İstanbul Veliyüddin Efendi Beyazıt Devlet Kütüphanesinde 3092 numarada kayıtlıdır. 91 yapraktan oluşan eser iki ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölüm Arapça-Türkçe madde başlı, kendi içinde ad ve fiil olarak ikiye ayrılmış alfabetik bir sözlüktür. İkinci bölümde ise şekil bilgisi ele alınmıştır. Burada zamirler, küçültme ekleri, soru edatları, zaman çekimleri vb. konular, ilgili başlıklar altında örnek cümlelerle anlatılmıştır. 1942 yılında T. Halasi Kun’un Budapeşte’de TZ’nin tıpkıbasımını yayımlamasından sonra eser hakkında pek çok yayın hazırlanmıştır¹.

Yaklaşık 3500 sözcük ihtiva eden TZ’nin ilgi çekici özelliği, giriş kısmında yazarın “Kıpçak Türkçesi çok yaygın olduğu için bu eserde Kıpçak Türkçesine dayandım. Eserde Türkmen Türkçesini ise sıkışmadıkça kullanmadım.” ifadesinde bulunmasıdır. Eserin bazı yerlerinde Kıpçak ve Türkmen Türkçeleri yanında Tatar Türkçesine de yer verilmiştir. Memlûk Türkçesi sözlükleri içinde Kıpçak konuşma diline ait özellikler en çok bu eserde mevcuttur. (Atalay, 1945, s. X-XV; Al-Turk, 2006, s. 5-8).

Eserin 39 yapraktan oluşan sözlük bölümünde madde başları Arapçadır. Geleneksel olarak bu tür çalışmalarda klasik Arapça (edebî Arapça) kullanılmaktadır. Ancak Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında kaleme alınan sözlük ve sözlük içerikli gramer eserlerinde olduğu gibi TZ’de de günlük hayata ve konuşma diline ait pek çok unsur yer almasından dolayı, yazar klasik Arapçayla yetinmeyip günlük hayatta kullanılan sözcüklere başvurmuştur. Bu yüzden TZ’de kullanılan Arapçada, Mısır ve Suriye Arapçasına ait leksikal özellikler görülmektedir. Söz konusu leksikal özellikleri iyice incelemeden TZ’de geçen Türkçe sözcüklerin anlamlandırılması eksik kalacaktır.

Bundan yola çıkarak bu çalışmada TZ’nin Arapça madde başları üzerinde durulacaktır. Söz konusu madde başlarının çoğu klasik Arapçaya dayansa bile bazı maddeler günlük konuşma dilinden alınmıştır. Konuşma dilinden alınan

1 Kaynakçadakilere dışında bir de şu eserler var: Mutallibov, S. M. (1968). Артухфатуз Закияту филлуџатит туркия. Туркий тил (кипчок тили) ҳақида ноёб тухфа. Таржимон ва нашрга тайёрловчи, Ташкент. Kun T. H. (1947). *Philologica I, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V(1, Ocak-Şubat), 1-57. Atalay, B. (1948). *Ettuhfet-üz-Zekiyye* çevirmesi’nin tenkidi dolayısıyla, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V(1-2 Ocak-Nisan), 87-126. Fazılov, E. İ. (1976). Zameçaniya o rukopisi i yazıke «At-tuhfa», *Turcologica* (50), 334-340; Türkçesi: Et-Tuhfe’nin elyazması ve dili üzerine notlar (Çev. M. Salan ve N. E. Durhan). *Gazi Türkiyat*, 15(Güz 2014), 203-210. Karahan, A. (2006). Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de alet isimleri. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi TUDOK 2006 11-13 Eylül 2006, Bildiriler* içinde (51-62). İstanbul. Hamdi, L. K. (2015). *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-lugâti İ-Türkiyye çeviri-fil incelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

sözcüklerin bir kısmı Arapça kökenli olmayıp Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntıdır. Çalışmamızda bu sözcüklerin hangi dillerden alıntılındığı tespit edilerek köken dilindeki orijinal şekliyle birlikte TZ'deki şekli de gösterilecektir. Ayrıca tespit edilen sözcüklerin bugünkü çağdaş Arap lehçelerindeki durumu üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır.

İnceleme

TZ'de geleneksel olarak sözcüklerin önce Arapçası, sonra da Türkçe karşılığı gösterilir. Örnek:

ganimet'ul 'asker غنيمۃ العسکر *olca* “ganimet, asker ganimeti” (TZ 26b).

hunnāb هُنَاب : أُوْلُو مَاشِنَا *ulu meşke* “hünnap ağacı” (TZ 37b).

Ancak TZ'de durum her zaman böyle değildir. Çünkü madde başları Arapça dışında Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcüklerle de düzenlenebilmektedir. Böyle olan ve tarafımızca tespit edilen Arapça dışında madde başları aşağıda gösterilecektir:

1. amāzīn : *امازين* *tegelti* *تگلتی*, *yovurluq* *يُووُرْلُوُق* “binek hayvanların eyeri altında konulan keçe, teğelti” 4b/6.

< Far. *nemedzīn* *نمدزين* (Al-Turk, 2006, s. 43).

Sözcük *Kitāb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Muğalî*'de (14b 11) *namāzīn* *نمازين* biçiminde yer alır, Farsça *nemedzīn* sözcüğünden tahrif edildiği belirtilmiştir (Al-Turk, 2006, s. 43). TZ'de ise fonetik değişikliğe uğrayarak *amāzīn* şeklinde kullanılmıştır. Osmanlıca sözlüklerde Farsçada olduğu gibi *nemedzīn* *نمدزين* biçiminde geçmektedir (Redhouse, 2016, s. 380; Nazimâ - Reşat, 2018 s. 399). Sözcük çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

2. esfidāc *اسفيداج* : *kirşen* *کيرشان*, *opa* *أوبَا* “beyaz kurşun pudrası, kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz pudra” 4b/13.

esfidāc < *espidāc* < Far. *espidāp* *اسپيداب* “beyaz su, kadınların yüzlerine sürdükleri beyaz pudra,” (Steingass, 1977, s. 59; Sami, 2010, s. 235).

Sözcük hem klasik Arapçada hem de çağdaş Arap lehçelerinde *esfidāc* *اسفيداج* *esbidāc* *اسبيداج* *esfizāc* biçiminde yukarıda gösterilen anlamda kullanılmaktadır (Dozy 1927, 1. cilt, s. 20).

3. behliwān *بهلوان* : *cānbāz* *جان باز* “kahraman, cesur, pehlivan, güreşçi” 7a/8.

< Far. *pehlevān* *پهلوان* “kahraman, şampiyon, güreşçi, atletik” (Steingass, 1977, s. 261).

Klasik Arapçada “kahraman, cesur, pehlivan, güreşçi” anlamında kullanılan *behliwān* (Bustânî, 1987, s. 59), çağdaş Arap lehçelerinde daha çok “ip üzerinde yürüme, uzun atlama” gibi sporlarla uğraşan kimseler için kullanılır. Çağdaş Arap lehçelerinde *behliwān* sözcüğünden, بهلوانية *behlewāniyye* “ip üzerinde yürüme, uzun atlama gibi spor alanları”, بهلوانجي *behlewānci* “ip üzerinde yürüme ve uzun atlama gibi sporlarla uğraşan kimse” gibi sözcükler türemiştir (Esedî, 1988, 2. cilt, s. 188).

4. **baṭāriḥ** بطارخ : **oğulduq** أوغولدوق “balık yumurtası” 7b/1.

baṭāriḥ < İt. *bottarica* < Yun. *φωτάριχον* “balık yumurtası, balık yumurtasından yapılan yemek” (Hughes & Wasson, 1947, s. 414).

Sözcüğün tekil şekli بطرخ *baṭraḥ* ve بطرخه *baṭraḥa*’dır. Çoğul şekli بطارخ *baṭāriḥ*’tır. Anlamı ise “tuzlanmış balık yumurtası”dır (Dozy, 1927, 1. cilt, s. 94). Klasik Arapçada ve özellikle bugünkü Mısır Arapçasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Spiro, 1999, s. 48).

5. **bābtūze** بابتوزه : **temen** تامان “çuvaldız, büyük iğne” 7b/13.

bābtūze < Far. بافت *bāft* “dokuma, kumaş” + Far. دوز *dūz* “dikiş, dikme, dikilecek şey”

TZ’de sözcüğün Türkçe karşılığı *temen*’dir. Anlamı ise “çuvaldız, büyük iğne”dir. Bu anlamdan yola çıkarak sözcüğü yukarıda gösterilen şekilde açıklamaya çalıştık. Çünkü diğer örneklerde olduğu gibi o dönemin konuşmada dilinde kullanılan Farsça kökenli sözcükler bazı fonetik değişikliklere uğramıştır. Örneğin: *amāzīn* < *namāzīn* < Far. نمدزین *nemedzīn*’dir. Sözcük klasik Arapça ve çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

6. **buḫca** بھقا : **şulğalīq** شولغاليق “içine çamaşır, elbise vb. koyup sarılan dört köşe kumaş bohça” 8a/2.

buḫca < *bohça* < Tr. *boğça* (Eren, 1999, s. 56; Karaağaç, 2008, s. 120).

Klasik Arapçada pek rastlanmayan ancak çağdaş Arap lehçelerinde *buḫca*, *boḫça*, *buḫşa* gibi farklı varyantlarla yaşayan sözcük, Türkçedeki anlamları ile birlikte “kaliteli tütün yaprağı” anlamında geçmektedir (Esedî, 1988, 2 cilt, s. 148; Spiro, 1999, s. 53).

7. **turkāş** تركاش : **ḫurman** قورمان “yay kabı, sadak” 8b/11.

< Far. *tirkeş* تركش “yay kabı, sadak,” (Steingass, 1977, s. 592; Sami, 0102, s. 7221).

Klasik Arapçada yer almayan *turkāş* sözcüğü, bugün Mısır ve Sudan Arapçasında “deriden yapılan ve içine süngü konulan kap, çöl bölgesinde ‘süngü’, orduda hizmet eden kişi” anlamında kullanılmaktadır (Kaymaz, 2019, s. 445).

8. taht : **تخت** **طابجاق** , **beşik** **باجيك** “taht, yatak, beşik” 8b/12.

< Far. *taht* **تخت** “taht, yatak, beşik, başkent, koltuk” (Steingass, 1977, s. 261).

Bu sözcük Arapçaya Memlûk Devleti Dönemi'nde “padişah tahtı” anlamında girmiştir. Daha sonra “yatak, beşik” anlamlarını kazanmıştır. Bugün çağdaş Arap lehçelerinde “yatak, beşik” anlamlarında kullanılır (Kalkaşendî, 1922, 2. cilt, s. 126; Esedi, 1988, 2. cilt, s. 272).

9. taḥāris : **تخاريس** : **şabu** **شأبوا** “don ağına veya giyimin eteğine eklenen parça” 9a/1.

daḥāraş < *taḥāris* < *taḥraş* < Far. *tiriz* **تيريز** “esvabın peşine ve eteğine eklenen ensiz parça, tiriz” (Adday 1987, 34. Sami 0102, s. 1248).

Sözcük klasik Arapçada *daḥāris* olarak geçmektedir. *taḥāris* şekli ise o dönemin konuşma diline aittir (Kaymaz ve Mohammad, 2016, s. 4). *İbni Mühennâ Lûgati*'nde *التخرس et-taḥras* olarak geçer, anlamı ise “don ağına veya giyimin eteğine eklenen parça”dır (Karagözlü, 2018, s. 407). Bugünkü Irak Arapçasında *taḥāriz* şeklinde yaşamaktadır (Dozy, 1927, 1. cilt, s. 142).

10. dabbūs : **دبوس** : **çoçmar** **جوقمار** , **bulad** **بولاد** , **maytı** **مايطی** , **şarana** **صارانا** , **çoμουқ** **جوموق** “topuz, toplu iğne” 15b/5.

dabbūs < Tr. *topuz* (Eren, 1999, s. 412-413).

Gerek klasik Arapçada gerekse çağdaş Arap lehçelerinde yaşayagelen *dabbūs* sözcüğü, Türkçeden Arapçaya geçen en eski alıntılardandır (Karaağaç, 2008, s. 854). Çoğu Arapça kaynaklarda Farsça olarak değerlendirilen *dabbūs*, bizce Türkçeden Arapçaya geçmiştir.

11. dulāb : **دولاب** : **şıkraq** **شقرق** “su dolabı” 15b/7.

< Far. *dolāb* **دولاب** “su dolabı, kiler” (Steingass, 1977, s. 546).

Klasik Arapçada sadece “su dolabı” anlamında kullanılan sözcük, çağdaş Arap lehçelerinde asıl anlamıyla birlikte “elbise dolabı, tekerlek, çark, bir eklenin üzerinde yerleştirilip döndürülen yuvarlak cisimler, askerlerin daire şeklinde yürüyüş yapmaları” gibi anlamlar kazanmıştır (Spiro, 1999, s. 209; Dozy, 1927, 1. cilt, s. 149). Ayrıca *dulāb*'in Suriye Arapçasındaki mecazen “aldatılma, oyuna gelme” anlamının Türkçeden geçtiği belirtilmiştir (Esedi, 1988, 4. cilt, s. 98).

12. deşkāri : **دسقاري** : **tegene** **تاكانا** “başa sarılan sarık, çalma” 15b/8.

deşkāri < Far. *destār* **دستار** “türbana sarılan kuşak veya ince tülbent, mendil” (Steingass, 1977, s. 521) + Ar. nispet eki *î*.

Sözcüğün Türkçe karşılığı *tegene*'dir. Atalay, sözcüğe “tekne” anlamı vermiştir, Fazılov ise “kadınların taktığı çalma, yazma” şeklinde izah etmiştir (Fazılov, 1978, s. 127). Sözcüğün Arapça karşılığı *دسفاری* *deskārî*, Farsça *destār* sözcüğünün Arapça nispet eki *î* ile birleşmesinden oluşur. Sözcük o dönemin konuşma dilinde *deskārî* şeklinde kullanılmaktaydı. Anlamı ise “başa sarılan sarık, çalma”. Çağdaş Arap lehçelerinde *deskārî* sözcüğüne rastlanmamıştır.

13. rowşan روشن : **bacā** باجا “bir çeşit pencere, tepe penceresi” 17a/2.

< Far. *rovşen* روشن “pencere, aydınlık, parlak, açık” (Steingass, 1977, s. 595).

Çağdaş Arap lehçelerinde sözcük “bir çeşit pencere, tepe penceresi” anlamları ile birlikte “balkon, raf” anlamlarını da kazanmıştır (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 203; Spiro, 1999, s. 239).

14. zımalōt زملوط : **yalṭay** يالطاي “yamaçtaki çok eğilimli yol, aşırı kaygan, çok yumuşak ve kaygan olmasından dolayı tutması kolay olmayan nesne” 17b/13.

< Arm. *zımalōt* زملوط “aşırı kaygan, çok yumuşak ve kaygan olmasından dolayı tutması kolay olmayan nesne” (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 250-251).

Sözcük Suriye ve Lübnan Arapçasında yukarıda belirtilen anlamlarda yaşamaktadır. Mecazen “bir işle uğraşp herhangi bir kazanç elde edemeyen kişi” anlamındadır (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 250-251).

15. zermūze زرموزه : **başmaq** باشماق “edik, çizme” 18a/5:

zermūze < Far. *sermūze* سرموزه “çizme üzerinde giyilen lastik ayakkabı, edik üzerine giydikleri başmaq gibi” (Tulum, 2011, s. 1578).

Sözcük *İbnü Mühennâ Lügati*'nde *sermūze* şeklinde aynı anlamda geçmektedir (Kaymaz, 2014, s. 1547). Çağdaş Arap lehçelerinde *sermūze* سرموزه *sermūze*, *zermūze* زرموزه şeklinde (Dozy, 1927, 1. cilt, s. 650) ve “çocuk ayakkabısı, çizme, edik” anlamlarında yaşamaktadır (Esedî, 1988, 4. cilt, s. 232).

16. şabūr شبور : **tuman** طومان “boru, flüt” 20b/1.

< Far. *şabūr* شبور “bir çeşit müzik aleti, trompet” (Steingass, 1977, s. 732).

Klasik Arapçada *şabūr* şeklinde kullanılan sözcük, çağdaş Arap lehçelerinde *şabūr* ve *şabūra* şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır (Aburrahim, 2012, 2. cilt, s. 1282).

17. şarbüş شاربوش: **boқтақ** بوقطاق “baş örtüsü, kapak, serpuş, sarık” 21a/1:

< Far. *serpüş* سربوش “baş örtüsü, kapak, ipekten yapılan bir çeşit kadın baş örtüsü, baş kisvesi” (Steingass, 1977, s. 670; Sami, 2010, s. 1070).

Özellikle Mısır ve Suriye Arapçasında *sarbüş*, *şarbüş*, *tarbüş* gibi farklı varyantlarla kullanılmakta ve “serpuş, fes, yünden yapılan kırmızı külah” anlamına gelmektedir (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 258; Karaağaç, 2008, s. 747).

18. şābaṭa شابط: **yarmaştı** يارماشتى “dövüştü, vuruştı” 21b/3.

< Sür. *şābaṭa* “süpürdü, kırbaç ya da sopayla vurdu” (Abdurrahim, 2012, 2. cilt, s. 1288).

Sözcük Suriye ve Lübnan Arapçasında “süpürdü, kırbaç ya da sopayla vurdu” gibi anlamlarda yaşamaktadır.

19. şurm صرم: **köten** كوتان “anüs” 22a/4.

şurm < Sür. *şromo* “göden bağırsağı, anüs, bağırsağın ucu” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 159. Rafeal, 1959, s. 85).

Sözcüğün Türkçe karşılığı *köten*, Atalay tarafından Arapça sözlüklerine göre “ham deri” şeklinde ifade edilmiştir. Fazılov, “bağırsak” olarak anlamlandırmıştır. Yavuzarslan ise *köten* sözcüğünün “anüs” anlamında olduğunu belirtmiştir (Al-Turk, 2006, s. 114). Farklı anlamlandırmaların sebebi şöyle açıklanabilir: Arapçada yazılış aynı ama anlamları tamamen farklı iki sözcük vardır. Birinci sözcük صرم *şarm* “tabaklanmış deri, gön, deri”, bu sözcük Farsça چرم *çerm* sözcüğündendir. Arapçalaştırılmış şekli ise صرم *şurm*’dur. Bu sözcük klasik Arapçada kullanılmaktadır. İkinci sözcük ise Süryanice *şurm* sözcüğüdür. Bu sözcük bugün Mısır, Suriye ve Lübnan Arapçasında صرم *şurm*, سرم *surm* şeklinde yaşar ve “göden bağırsağı, anüs, bağırsağın ucu” anlamında kullanılır (Yavuzarslan, 2004, s. 161-162; Esedî, 1988, 5. cilt, s. 159. Wehr, 1960, s. 68).

20. tākīyye طاكية: **börk** بورك “bir çeşit fes, külah, şapka, kefiye altına takılan bir çeşit serpuş” 23b/8.

< Tr. *takı* “takı, takılan şey” + Ar. dişil eki *iyye*.

Sözcüğün kökeni hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, Türkçe *takı* + Ar. dişil eki *iyye* (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 236). İkincisi ise Farsça *āč* “taç” + Ar. dişil eki *iyye* (Abdurrahim 2012, 2. cilt, s. 1492). Osmanlıca sözlüklerde Türkçe olarak değerlendirilmektedir (Sami, 2010, s. 1171). Sözcük bugünkü Suriye ve Lübnan Arapçasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

21. tārteş طرطش: **şaşradı** شاشرادی “sıçradı, kirletti, lekeledi” 24a/8.

< Sür. *tārteş* “etrafa su sıçradı, kirletti, lekeledi” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 264).

Sözcük bugünkü Suriye ve Lübnan Arapçasında yukarıda gösterilen anlamlarda yaşamaktadır.

22. ğoşa غوشا: **karğaşa** قارغاشا “kargaşa, gürültü” 26b/9:

ğoşa < *karğuşa* < Tr. *karğaşa* “kargaşa, gürültü” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 025).

Sözcük bugün sadece Suriye Arapçasında *ğoşa* غوشة, *karvaşa* قروشه şeklinde kullanılmaktadır.

23. fisî فيسى: **öktem** أوكتام “gururlu, kibirli” 27b/5.

fisî < Far. *fîs* فيس “kibir, gurur” (Kaná, 1995, s. 463) + Ar. nispet eki *î*.

Sözcüğün Türkçe karşılığı *öktem* Atalay ve Al-Türk tarafından soru işareti ile gösterilmiştir. Fazılov ise “gururlu” anlamını vermiştir. *Codex Cumanicus*’ta *öktem* “gururlu, kibirli, azametli” anlamında bulunmaktadır (Kaymaz ve Mohammad, 2016, s. 11). Sözcüğün Arapça karşılığı *fisî* فيسى, Farsça *fîs* sözcüğünün Arapça nispet eki *î* ile birleşmesinden oluşmaktadır. Sözcük çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

24. fıtrāk فطرق: **kañçaķa** قان جافا “eşyaları eyere bağlamak için kullanılan deriden yapılan ip, terki” 27b/11.

fıtrāk < Far. *fıtrāk* فتراك “eşyaları eyere bağlamak için kullanılan kayış” (Steingass, 1977, s. 906).

Sözcüğün Arapça karşılığının aslı Farsça *fıtrāk* فتراك’tır. Eserin yazıldığı dönemin konuşma dilinde *fıtrāk* فطرق şeklinde kullanılmaktaydı. *İbnü Mühennâ Lüggati*’nde aynı sözcük *fıtrāk* فطراق şeklinde yer almaktadır (Kaymaz, 2014, s. 1547). Sözcük çağdaş Arap lehçelerinde tespit edilememiştir.

25. kawış قوش: **kayışķa** قايشقا, **ķurunķa** قورنچوفا “deriden yapılan ve binek hayvanın kuyruğu altından geçirilen kayış” 29a/12.

< Tr. *kayış* “kayış, ip deri, ustura kayışı” (Karaağaç, 2008, s. 467).

Sözcüğün Türkçe karşılığı *kayışķa* ve *ķurunķa*, Atalay tarafından “cüce” şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay, 1945, s. 56). Fazılov ise sözcüğü “deriden yapılan ve binek hayvanın kuyruğu altından geçirilen kayış, ip deri, kayış” şeklinde açıklamıştır (Fazılov, 1978, s. 163). Sözcüğün Arapça karşılığı *qawış* قوش klasik Arapçada bulunmamakta ve sadece konuşma dilinde yaşamaktadır. *qawış* قوش aslında Türkçe *kayış*’tan gelmektedir. Suriye ve Lübnan Arapçasında Türkçedeki anlamlarıyla yaşar (Dozy, 1927, 2. cilt, s. 419; Rafeal, 1959, s. 123).

26. keştîwân كشتوان: **erkepci** إيركاجى “gemici, gemi kaptanı” 31a/2.

keştîwân < Far. *keştîbân* كشتيبان “kaptan, gemi komutanı” (Kaná, 1999, s. 495).

Sözcüğün Arapça karşılığı كشتيان *keşti-bān* Farsçadır. Ama o dönemin konuşma dilinde bazı fonetik değişikliklere uğrayarak كشتوان *keştîwān* şeklinde kullanılmaktaydı. Anlamı ise “gemici, gemi kaptanı”dır. Atalay’ın soru işaretiyle bıraktığı bu sözcük, Fazilov ve Al-Turk tarafından “yüksük” olarak anlandırılmıştır. Ancak *keştîvān*’ın Türkçe karşılığı olan *erkepçi / irkepçi* “gemici” anlamındadır (Kaymaz ve Mohammad, 2016, s. 12). Çağdaş Arap lehçelerinde sözcüğe rastlanamamıştır.

27. kestîbān كستبان : oymak ايماق , üksük اوكسوك “okçuların ve terzilerin kullandığı yüksük” 31a/4.

kestîbān < *keştîvān* < Far. *engüştvan* انگشتوانه “terzi yüksüğü, kanun müzik aletine çalan kişinin taktığı yüksük, okçuların başparmağına taktığı yüksük” (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 359; Steingass, 1977, s. 115).

Sözcük Mısır Arapçasında كستبان *kestîbān*, Suriye Arapçasında ise كشتبان *keştîbān* şeklinde ve “terzi yüksüğü, kanun müzik aletine çalan kişinin taktığı yüksük” anlamındadır (Esedî, 1988, 5. cilt, s. 359).

28. waṭāk وطاق : orṭar اورتار “otağ, büyük çadır” 38a/10.

waṭāk < Tr. *otağ* “çadır, büyük çadır, komutanların oturdukları çadır, ordunun yerleştiği yer” (Bustânî, 1987, s. 975; Raed, 2008, s. 1303).

Moğol istilasıyla birlikte Arapça kaynaklarda yer almaya başlayan *otağ* sözcüğü, *waṭāk* وطاق, *iṭāk* اطاق, *tāk* طاق gibi farklı biçimlerle yazılmıştır. Geçtiği eserlerde “büyük çadır, komutanların oturdukları çadır, ordunun yerleştiği yer” anlamında kullanılmıştır (Raed, 2008, s. 1303).

Sonuç

Bu çalışmada Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında kaleme alınan TZ’deki sözlükçülük usulü üzerinde durulmuştur. Eserde geleneksel olarak sözcüklerin önce Arapçası verilir, daha sonra Türkçe karşılığı gösterilir. Ancak bu durum her zaman böyle değildir. Çünkü madde başları, Arapça dışında o dönemin Arapça konuşma dilinde Farsça, Türkçe, Aramice ve Süryanice gibi dillerden alıntı sözcüklerle düzenlenmiştir. Çalışmanın sonucunda Arapça madde başı olarak gösterilen 28 alıntı sözcük tespit edilmiştir. Sözcüklerin köken dillerine göre şöyle gösterilebilir:

Farsça	Türkçe	Süryanice	Aramice	Yunanca
17	6	3	1	1

Tespit edilen sözcükler o dönemde günlük hayatta kullanılan araç-gereç, yemek, giyim, silah ve onunla ilgili olanlar, insan organları gibi temalara aittir. TZ’de günlük hayatta kullanılan sözcükler önemli bir yere sahiptir. Bu tür sözcüklerin Arapça karşılığı verilirken klasik Arapçaya değil, o dönemin ko-

nuşma diline başvurulmuştur. Bu yüzden TZ, sadece Türkçe için değil, aynı zamanda o dönemin Arapça konuşma dili açısından da önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Örneğin, *bābtūze* بابتوزه ve *keştîwān* كشتوان, *fisî* فيسى, *deskārî* دسقاري sözcükleri ne tarihî eserlerde ne de çağdaş Arap lehçelerinde geçmektedir. Bu sözcükler sadece TZ’de bulunmaktadır. TZ sadece Türkoloji için değil, aynı zaman Arap lehçeleri çalışmaları açısından büyük bir değer taşımaktadır. Gerek TZ gerekse Memlûk Kıpçak Türkçesi sahasında yazılan sözlük ve sözlük içerikli eserlerden en iyi şekilde yararlanabilmek için bu eserlerde kullanılan Arapçanın leksikal özelliklerini iyice incelemek gerekmektedir. Aksi takdirde Türkçe sözcüklerin anlamlandırılabilmesi ve çözümlenmesi eksik kalacaktır. Çalışmamızın en önemli amacı da bu tür çalışmalara bir başlangıç olmasını sağlayabilmektir.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
Arm.	: Aramice
Far.	: Farsça
İt.	: İtalyanca
Sür.	: Süryanice
TZ	: Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye
Yun.	: Yunanca

Kaynakça

- Abdurrahim, Y. (2012). *Mevsu’ât’ul- ‘Amiyyeet’ül-Suriyye*. Şam: Vezarat’ul Şakafa.
- Adday, Ş. (1987). *El-Elfazu’l Farisiyyet’ül Mu’arrabe*. Kahire: Daru’l ‘Arab.
- Al-Turk, G. (2006). *Et- Tuhfetü’z- Zekiyye fi’l- Lugati’l- Türkiyye üzerine bir dil incelemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Bustânî, B. (1987). *Muhîtü’l-Muhît*. Beyrut: Mektebetü’l- Lübnan.
- Dozy, R. (1927). *Supplément aux dictionnaires Arabes*. 2 vols, Leiden: E. J. Brill.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Esedi, M. H. (1988). *Mevsu’ât Haleb el-Muqârene*. 7 Cilt, Halep: Matba’at’u Cami’at Haleb.
- Fazılov, E. ve Ziyayev, İ. (1978). *İzıskannıy dar Tyurkskomy yazıku (Grammatičeskiy taraktat, XIV v. na Arabskom yazıke)*, Taşkent: Fan.
- Kun, T. H. (1947). *Philologica I. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V(1), 1-57.*

- Hughes, J. P., & Wasson, R. G. (1947). The etymology of Botargo. *The American Journal of Philology*, 68(4): 414–418.
- Kalkaşendî (1922). *Şubhu'l-a'sâ fi Şinâ'ati'l-İnşâ*. Kahire: Matba'at Daru'l Kutub.
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaymaz, Z. (2014). İbni Mühennâ'nın sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme Arapça dışındaki kelimelerle düzenlenen madde başları örneği. *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, (18-21 Mart 2014) Bildirileri Kitabı* içinde (1543-1549). Ankara.
- Kaymaz, Z. (2019). Sudan Arapçasındaki Türkçe söz varlığı üzerine. İ. Çetin ve B. Gül (Ed.), *Umay Ana'dan Umay Hoca'ya Prof. Dr. Umay Günay Türkes'e Armağan* içinde (439-456). Ankara: TKAE.
- Kaymaz, Z. ve Mohammad, R. (2016). Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye hakkında bazı açıklamalar. *Türkbilgi*, 32, 1-20.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lûgati Türkçe Kısmı*. Ankara: Kesit.
- Nazîmâ, A. ve Reşad, F. (2018). *Mükemmel Osmanlı lûgati*, (haz.: Necati Birinci, Kâzım Yetiş, M. Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çoruk). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Raed A. (2008). Mongolian phrases in the Mamluk era literature and books of its historians from (648 – 803 H). *Mecelletü'n- Necah*, 22(4), 1299-1329.
- Redhouse, J. (1890). *Turkish and English lexicon*. Constantinople: New Edition.
- Rafeal, N. (1957). *Garâibü'l-lehce'ti'l Lübnaniyye ve'l Suriyye*, Beyrut: El-Matba'at'ul Katolikiyye.
- Spiro, S. (1999). *An English-Arabic vocabulary of the modern and colloquial Arabic of Egypt*. Beyrut: Librairie du Liban.
- Steingass, F. J. (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Library Association.
- Sami, Ş. (2010). *Kâmûs-ı Türkî*, (haz.: Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R., Çöğenli M. S. ve Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tulum, M. (2011). *17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Wehr, H. (1976). *A dictionary of modern written Arabic*, (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk dilinin sözcük tarihi açısından önemli bir eser Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgati't-Türkiyye. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 52(2004/I-2006), 153-162.

Extended Summary

Works produced in historical Kipchak Turkish, which is one of the developmental stages of Turkish, appear among Golden Horde Kipchak (Codex Cumanicus), Mamluk and Armenian scripted Kipchak texts. Mamluk Kipchak Turkish texts were written by Turks and some Arab philologists living in the Mamluk state which ruled in Egypt and Syria between XIIIth and XVIth centuries. The works written in Mamluk Kipchak Turkish were concerned with various fields such as dictionary, grammar, literature, religion, politics, horsemanship, and archery. As Turkish gained great importance in the Mamluk period, works containing dictionaries and grammar explanations were prepared in order to teach Turkish to Arabs. For instance, *Kitābü'l- İdrāk li-Lisāni 'l-Etrāk*, *Kitāb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî*, *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fil-Lûgati 't-Türkiyye* (TZ), *Kitābu Bulğatü 'l-Müştak fî Lugati 't-Türk ve 'l-Kıfçak*, *El-Kavâninü 'l-Külliyeye li-Zabti 'l-Lûgati 't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye fî 'l-Luğati 't-Türkiyye*, *El-İdrāk Haşiyesi*. TZ is one of the most important works written in Mamluk Kipchak Turkish. The author of this work, which is thought to have been scripted before 1425, is not known. There are several claims regarding to its birth of place. Atalay and Fazylov suggest that it was produced in Egypt (Atalay, 1945, s. XIII, Fazılov, 2014, s. 204); Halasi Kun and Zajaczkowski, however, suggest that it was written in Syria (Halasi Kun, 1949, s. 430, Al-Turk, 2006, s. 4). The only copy of the work is registered at İstanbul Veliyüddin Efendi Beyazıt State library with the number 3092. It consists of 91 folios and is divided into two main parts. The first part is an alphabetical dictionary with Arabic-Turkish heads and divided into two as nouns and verbs. The second part is allocated to morphological discussions and it examines pronouns, interrogative pronouns, diminutive suffixes, tenses etc. under related headings and with examples. In the dictionary section of the work, which consists of 39 folios, the headwords are given in Arabic. Traditionally, classical Arabic is used in such studies. However, since there are many elements of daily life and spoken language in TZ, as in the dictionaries and dictionary-containing grammatical works written in the field of Mamluk-Kipchak Turkish, the author uses not only classical Arabic but also includes words used in daily life. Therefore, lexical features of Egyptian and Syrian Arabic are noticed in the Arabic used in TZ. Without thoroughly examining such lexical features, interpreting Turkish words in TZ will be incomplete.

This study examines the borrowed words from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac, which are shown as the Arabic headwords, and demonstrates their current situation in contemporary Arabic dialects. For example, *ganimet'ul asker* غنيمۃ العسکر *olça* "ganimet, asker ganimeti" (TZ 26b). *ulu meşke* هٛناب : أولو مٛشكٛ *hunnāb* "hünnap ağacı" (TZ 37b). However, it is not always the same case in TZ because headwords are arranged with words borrowed languages other than Arabic such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac. In this study, borrowed words from languages such as Persian, Turkish, Aramaic and Syriac, which are displayed as the Arabic headwords will be emphasized and an evaluation will be made about the current situation in contemporary Arabic dialects. The heads identified are as follows: *amāzīn* (امازين), *esfidāc* (اسفيداج), *behlīwān* (بهلوان), *baṭāriḥ* (بطارخ), *bābtūze* (بابتوزه), *buḡca* (بقجا), *turkāş* (تركاش), *taht* (تخت), *taḥāris* (تخاريس), *dabbūs* (دبوس), *dulāb* (دولاب),

desqārī (دسقاري), *rowşan* (روشن), *zimalōṭ* (زملوط), *zermūze* (زرموزه), *şabūr* (شبور), *şarbūş* (شاربوش), *şābaṭa* (شابط), *şurm* (صرم), *ṭākiyye* (طاقية), *ṭarṭeş* (طرطش), *goşa* (غوش), *fisī* (فيسى), *fiṭrak* (فطرق), *kawiş* (قوش), *keştîwān* (كشتوان), *kestibān* (كستبان), *waṭāḳ* (وطاق). As a result of this study, 28 loan words were identified as Arabic headwords and the languages they originated from are as follows:

Persian	Turkish	Syriac	Aramaic	Greek
17	6	3	1	1

The identified words are related to certain themes such as tools used in daily life, food, clothing, weapons human organs and professions. Words used in daily life have an important place in TZ. While providing the Arabic equivalents of such words, instead of classical Arabic, the spoken language of that period was used. Therefore, TZ is an important source not only for Turkish, but also for the Arabic spoken language of that period. For example, the words *bābtūze* بابتوزه, *keştîwān* كشتوان, and *desqārī* دسقاري are mentioned neither in historical works nor in contemporary Arabic dialects. These words can only be found in TZ. What is more, the origin and meaning of some words in this study were made by the authors and there are five of them: *bābtūze* بابتوزه, *keştîwān* كشتوان, *desqārī* دسقاري, *goşa* غوش, *fisī* فيسى. TZ is invaluable not only for Turkology, but also for Arabic dialectology studies. In order to make the best use of dictionaries and dictionary-containing works written in the field of both TZ and Mamluk Kipchak Turkish, it is necessary to examine the lexical features of Arabic. Otherwise, the interpretation and analysis of Turkish words will be incomplete. The most important aim of our study is to be a starting point for such studies.

DEDE KORKUT KİTABI'NIN DRESDEN NÜSHASININ METİN DIŞI KAYITLARI VE BAŞLIKLARININ YENİDEN İNCELENMESİ

İdris KADIOĞLU*

Özet

Dede Korkut, Türk edebiyatında kendi adıyla anılan hikâyelerin anlatıcısı yarı efsanevi bilge bir kişidir. *Dede Korkut Kitabı* ise Türk edebiyatının en önemli klasik eserlerinden biridir. Bilimsel çalışmaların hemen hepsinde *boy* olarak geçen *destani hikâyeler*, *Oğuzname*'nin bir parçasıdır. Bu çalışmanın temel amacı çok sayıda bilimsel çalışma ve yayına konu olan *Dede Korkut Kitabı*'nın Dresden nüshasını yeniden ele alıp incelemektir. Bu bağlamda Dresden nüshasındaki metinle doğrudan ilişkisi olmayan metin dışı kayıtlar üzerinde durulmuş, özellikle metin öncesi ve sonrasındaki Arapça, Farsça ve Türkçe kayıtlar üzerine daha önce yapılan çalışmalara değinilmiştir. Hikâye başlıkları karşılaştırmalı olarak yeniden ele alınıp incelenmiş, başlıklardaki *bunı* / *boyı* / *toyu* şeklinde yazılan kelimeler üzerinde ayrıca durulmuştur. Bu kelimelerin farklı yazılmış tek bir kelime olabileceği tartışmaya konu edilmiştir. *Temmet (bitti)* notundan sonra yazma nüshanın sonunda yer alan ve yine kitapla ilgisi olmayan bir şiir (lugaz) de incelemeye dâhil edilmiştir. Dresden nüshasının incelenen sahifelerinden seçilen örnek renkli fotoğraflar çalışmanın sonuna eklenmiş, çalışmada başvuru kaynak eserler (bibliyografya) ve geniş İngilizce özet yazıldıktan sonra çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Dresden nüshası, iç kapak, zahriye, başlıklar, lugaz

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ikadoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2671-3768.

RE-EXAMINATION OF NON-TEXT RECORDINGS AND TITLES OF THE DRESDEN COPY OF THE DEDE KORKUT BOOK

Abstract

Dede Korkut book is one of the most important classical works of Turkish literature. The “epic stories” referred to as “boy” in almost all scientific studies are a part of Oğuzname. The main purpose of this study is to reconsider and examine the Dresden version of the Dede Korkut book, which has been the subject of many scientific studies and publications, especially in terms of manuscript terminology and physical characteristics. In this context, non-textual records that are not directly related to the text in the Dresden copy are emphasized, and previous studies on Arabic, Persian and Turkish records, especially before and after the text, are mentioned. The story titles were reconsidered and examined comparatively, and the words written as “bunı / boyı / toyı” in the titles were also emphasized. It has been discussed that these words can be a single word written differently. After the “temmet (finished)” note, a “scribbled” poem (lugaz), which is at the end of the manuscript and is not related to the book, was also included in the study. Sample color photographs selected from the analyzed pages of the Dresden copy were added to the end of the study.

Keywords: Dede Korkut, Dresden copy, inner cover, zahriye, titles, lugaz.

Giriş

Dede Korkut Kitabı ilk önce 1916'da Kilisli Muallim Rifat tarafından eski harflerle yayımlanmıştır. Latince ilk baskıları 1938 yılında Orhan Şaik Gökçay, 1958 yılında Muharrem Ergin tarafından yapılan eser üzerinde yüzlerce bilimsel çalışma yapılmıştır. Yarı efsanevi bilge bir kişi olan Dede Korkut isminin geçtiği en eski tarihî kaynak Reşîdüddîn'in (öl. 718 / 1318) *Câmiu't-tevârih* adlı eseridir. Memluk tarihçisi Devâdârî'nin (öl. 736 / 1336'dan sonra) *Dürerü't-ticân* adlı umumi tarihinde, Yazıcıoğlu'nun (15. yy.) *Tarih-i Âl-i Selçuk*'unda (Selçuknâme), Berlin Devlet Kütüphanesindeki *hazihî er-Risâle min kelimâti Oğuznâme el-meşhûr bi atalarsözi* adlı yazma kitapta, Hasan b. Mahmûd el-Bayatî'nin 1481'de Hicaz'da Şehzade Cem için yazdığı muhtasar Oğuznâmesi *Câm-ı Cem-âyîn*'de, Ali Şir Nevâî'nin (öl. 906 / 1501) *Nesâimü'l-mahabbe* adlı eserinde, Bayburtlu Osman'ın III. Murad devrinde yazdığı *Tevârih-i Cedîd-i Mirât-i Cihân* adlı eserinin *Bayundur Han* bölümünde, Şeref Han'ın 1597'de tamamladığı *Şerefnâme* adlı tarihin mukaddimesinde, Ebülğâzî Bahadır Han'ın 1659-1660 tarihinde yazdığı *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde, Evliya Çelebî (öl. 1096 / 1685) *Seyehatnâme*'sinde Ahlat'ın

anlatıldığı bölümde, Buharalı Hafız Derviş Ali Çengi'nin 17. yüzyılda yazdığı *Tuhfetü's-sürûr* adlı Farsça bir kitapta Dede Korkut portresi hemen hemen aynı yönleriyle geçmektedir.¹ Günbed yazması "Kazan Bey Oğuznâmesi"nde Dede Korkut hakkında yeni bilgiler dikkat çekmektedir. "Bu soyları kim soyladı? Bayat eri Dedem Korkut!" cümlesi onun Bayat boyuna mensup olduğunu teyit ederken "Dünyada ne yaşadım? Men Dede Korkut. Üç yüz altmış altı yıl yaş yaşadım." cümlesi Dede Korkut'un yaşı hakkında kendi ağzından verilmiş yeni bir bilgidir.²

Kazan Beg ve diğer Oğuznâme hikâyelerini konu alan Dede Korkut Kitabı'nın şimdiye kadar iki yazma nüshası biliniyordu: Dresden (no. 86)³ ve Vatikan (no.102) (Ergin, 1997, s. 2-99). Dresden nüshasının Diez tarafından istinsah edilen bir kopyası Berlin Kraliyet Kütüphanesinde (no. 203).⁴ Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde (Yazma I / 261) bulunan ve M. S. Kaçalın (2017) tarafından tıpkıbasımı ile birlikte yayımlanan 22 varaklık eksik bir Oğuznâme yazmasında sadece Korkut Ata hikâyesi (Mukaddime) ve birinci hikâye (Dirse Han Oğlu Boğaç Han) yer almaktadır.⁵ Son zamanlarda bulunan ve Dede Korkut hikâyelerine benzeyen Oğuznâmelerin içinde yer aldığı Türkmen sahra yazmasının Dede Korkut Kitabı'nın yeni bir nüshası olabileceği bilim insanlarını oldukça heyecanlandırmıştır. Toplam 31 yaprak olan bu eksik yazmanın müstensihli ve istinsah tarihi bilinmiyor. Bu yazma Y. Azmun (2019), M. Ekici (2019) ve S. Özçelik (2021) tarafından yayıma hazırlanmış ve tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır.⁶ Bursa'da bulunan ve Ersen Özsoy

¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* adlı kitabın giriş bölümünde "Tarihi kaynaklarda Dede Korkut" başlıklı yazısında Dede Korkut isminin geçtiği on dokuz tarihî kaynağı tespit etmiş ve bu kaynakların verdiği bilgiler ışığında onu her yönüyle tanıtmıştır (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara 1997, s. 34-47). Gökyay da *Dede Korkut Hikâyeleri* adlı kitabında "Dede Korkut" başlıklı uzunca bir yazıda onu anlatmıştır (Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Ankara 1973, s. CXIV-CXLI / 114-141). Dede Korkut hakkında ayrıca bk. Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut", *DİA* (1994), C 9, s. 77-80.

² "Dede Korkut Hakkında Önceki Bilgiler ve Yeni Bilgi" için bk. Özçelik, 2021, s. 47.

³ Bu nüshanın faksimilesi Muharrem Ergin (1997) tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca nüshaya dijital ortamda ulaşmak mümkündür. Mscr. Dresd. Ea. 86. <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/10013/1/>

⁴ *Kitâb-i Dede Qorqūd* (1814) başlıklı bu yazma dijital ortamda araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN83400139X&PHYSID=PHYS_0006

⁵ Ankara yazması için bk. Kaçalın, 2017, s. 207-243.

⁶ Ercilasun (2019), *Yeniçağ* gazetesindeki köşe yazısında Dede Korkut kitabının yeni nüshasına dair okurlarıyla şunları paylaşmıştır: "Dede Korkut Kitabı, Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Eserdeki boylar (destani hikâyeler) Oğuzname'nin bir parçasıdır. Oğuzname de Türk destan geleneğinin en önemli ürünüdür. *Dede Korkut Kitabı*'nın Almanya'da bulunan Dresden nüshası 1815'ten, Vatikan nüshası 1950'den beri bilinmekteydi. Dede Korkut'un Türkiye'deki ilk yayını 1916'da Kilisli Muallim Rifat

tarafından tanıtılan yeni bir Dede Korkut nüshasının ortaya çıkması bilim insanlarını daha da heyecanlandırmıştır. *Yeni Şafak* gazetesinin “Dede Korkut bu defa Bursa’da” başlıklı 20 Mart 2022 tarihli haberinde bu nüshayla ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Prof. Dr. Ersen Ersoy’u Bursa’daki Dede Korkut yazmasından dostu Mehmet Yayla haberdar etmiş. Aynı zamanda ciddi bir kitap koleksiyoneri olan Yayla’nın 19 Şubat’ta Bursa’daki Kur’an ve El Yazmaları Müzesi’ni ziyareti esnasında bir eser dikkatini çeker: Bilgi kartında “Dede Korkut Hikayesi” şeklinde tanımlanan yazmayı görünce fotoğraflayarak Prof. Ersoy’a gönderir. Fotoğrafi inceleyen Ersen Ersoy, yazmanın tamamına dijital olarak eriştikten sonra vardığı sonuç Türkoloji araştırmaları için büyük bir müjdedir: Bu, daha önce literatürde hiçbir şekilde kullanılmayan yeni bir nüshaydı.⁷

tarafından yapılmıştır. Türkiye’de ve Azerbaycan’da 100 küsur yıldan beri konu üzerinde ilmi ve popüler pek çok yayın yapılmıştır. Kitaptaki destani hikâyeler resim ve heykel sanatlarına, çizgi filmlere ve dramalara da konu olmuştur. Eser yabancı Türkologların da ilgisini çekmiş ve yabancı dillere de çevrilmiştir. Son yıllarda Türk Dünyası’nın diğer coğrafyalarında da büyük bir ilgi görmektedir. 2018 yılının aralık ayında, Türklüğün bu büyük ve önemli eserinin yeni bir nüshası bulunmuştur. Eseri bulan, İran’ın Türkmensahra bölgesindeki Günbed şehrinde yaşayan Veli Muhammed Hoca adlı bir Türkmen aydınıdır.” Ahmet B. Ercilasun, “Dede Korkut’un Yeni Nüshası”, *Yeniçağ*, 17 Temmuz 2019. Ercilasun’un Dede Korkut’un yeni nüshasıyla ilgili makalesi için bk. Ahmet B. Ercilasun, “Yeni Dede Korkut Yazmasında Salur Kazan’ın Ejderhayı Öldürdüğü Boy”, ed. Fikret Turan, Özcan Tabaklar, *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*, İstanbul, 2019, s. 296-305. Yazının devamında Yusuf Azmun, Metin Ekici ve İranlı dört Türk: Nasır Şahguli, Veliyullah Yakubi, Şahrüz Ak Atabay ve Dr. Sara Behzad tarafından bu yazmanın tıpkıbasımıyla birlikte yayımlandığı bilgisi verilmektedir. *Dede Korkut Kitabı*’nın bu yazması Metin Ekici tarafından [*Dede Korkut Kitabı, Türkistan / Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım)-Transkripsiyon Aktarma*] hazırlanmış Ötüken Neşriyat tarafından 2019 yılının haziran ayında İstanbul’da yayımlanmıştır. Bu yayımla ilgili Fazıl Özdamar aynı yıl bir tanıtım yazısı kaleme almıştır (*Millî Folklor*, 2019, Yıl 31, Sayı 123, s. 205-209). Son olarak Günbed yazmasının kapsamlı neşri Sadettin Özçelik (2021) tarafından hazırlanmış [*Dede Korkut -Günbed Yazması- Kazan Bey Oğuznâmesi (Giriş-İnceleme-Notlar-Metin-Diliçi Çeviri-Dizinler)*] ve bu çalışma TDK tarafından tıpkıbasımıyla birlikte yayımlanmıştır.

⁷ <https://www.yenisafak.com/hayat/dede-korkut-bu-defa-bursada-3770552> Haberin devamında sayfaları karışık hâlde ciltlenen 120 varaklık bu yazmada 12 hikâyenin yer aldığı, Dresden nüshasıyla büyük benzerlikler taşıdığı, 16. yüzyılda yazıldığı ve hareketli çok değerli bir metin olduğu ifade edilmektedir. E. Ersoy’un bizimle paylaştığı bir sahife ve *Yeni Şafak* gazetesindeki haberde yer alan yazmanın başka bir sahifesi ekler bölümünde sunulmuştur. Bursa müzesi yetkililerinden eserin demirbaş numarası (Muradiye Kur’an ve El Yazmaları Müzesi, nu. KU00249) ve fiziki özelliklerine dair şifahi bilgi alınmış ancak restore edilmekte olduğu için eserin tıpkıbasımının tamamını elde edilememiştir. Yetkililer bu nüshanın tıpkıbasımının yakında yayımlanacağı bilgisini paylaşmışlardır. Dede Korkut’un

Dresden yazma nüshasını ilk önce H.O. Fleischer tanıtmış (Dresden 1831, no. 86), nüshaların tavsif ve karşılaştırılması Muharrem Ergin (1997, s. 64-70) ve Orhan Şaik Gökyay (1973, s. II-V) tarafından etraflıca yapılmıştır.

Oğuzların destanî hayatını anlatan on iki hikâyeden meydana gelen *Dede Korkut Kitabı*'nın iki nüshası vardır. *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* başlığını taşıyan Dresden nüshası 1815'te F. von Diez tarafından bulunmuştur. Dresden Kraliyet Kütüphanesi'nde Fleischer külliyyatı arasında bulunan eser (nr. 86) pek güzel olmayan bir nesihle yazılmış olup her sayfada on üç satır vardır, metin bazı kelimeler dışında harekesizdir. Hikâyelerin başlıkları, hikâyeler ve manzum parçalar birbirinden ayrılmadan bir bütün olarak yazılmıştır. Dresden yazmasının Diez tarafından istinsah edilen nüshası Berlin Kraliyet Kütüphanesi'ndedir (nr. 203). İtalyan Türkolog'u Ettore Rossi, Vatikan Kütüphanesi'nde bulunduğu eserin ikinci nüshasını (nr. 102) "Un nouvo manoscritto del 'Kitab-i Dede Qorqut'" adlı makalesiyle tanıtmış (Estratto della Rivista Degli Studi Orientali, XXV, 34-43) ve daha sonra bir inceleme ile birlikte yayımlamıştır (Dede Qorqut, Vatikan 1952) (Gökyay, *DİA* 1994, C 9, s. 78).

Daşdemir, "Dedem Korkut Kitabı (Genel Değerlendirme)" (Daşdemir, 2010, s. 67-90)." başlıklı makalesinde kendi hazırladığı doktora tezi (Daşdemir, 2020, s. (3-4). başta olmak üzere Gökyay, Ergin ve Sakaoğlu'nun "Dede Korkut Kitabı" yayınlarını referans alarak Dresden nüshası hakkındaki genel değerlendirmesini şöyle yapmıştır:

Dresden Krallık Kütüphanesi'nde Fleischer Külliyyatı arasında 86 numarada kayıtlı olan yazma, H. O. FLEISCHER tarafından bulunmuştur. Fakat onu ilk kez bilim dünyasına tanıtan (1815 yılında) H. F. von DIEZ olmuştur. Nesihle yazılmış olan nüsha 153 yapraktır. Birkaç istisna dışında harekesizdir. Kapağının ortasında "kitâb-ı Dedem Korkut 'alâ lisân-ı t̄âife-i Oğuzân" unvanı, bunun altında stilize edilmiş bir yazı, sağ üst köşesinde "t̄ārīḥ-i vefât-ı 'Oşmân sene 993" kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtların dışında kapakta kitapla ilişkisi olmayan birtakım başka yazılar da vardır. Her sayfada 13 satır vardır. Metnin içine ne anlama geldiği henüz tam olarak anlaşılabilen birtakım küçük dairecikler serpiştirilmiştir. Bazı kelimeler ve başlıklar fark edilecek biçimde kalın yazı ile yazılmış olmakla birlikte gerek başlıklar gerek metnin manzum ve mensur kısımları birbirinden ayrılmaksızın yazılmıştır. Kelimelerin imlâsı birçok yerde tutarsız, bazı yerlerde de yanlıştır. Nüsha bir giriş ve 12 "boy"dan oluşmaktadır. Yazmanın dili, gramer bakımından Eski Anadolu Türkçesi özellikleri gösterir. Şivesi ise Azeri Türkçesine uyumludur (Daşdemir, 2010, s. 68).

yenî nüshasını tanıtan değerli meslektaşımız Prof. Dr. Ersen Ersoy'u tekrar tebrik eder ona ve müze yetkililerine teşekkür ederiz.

Muharrem Ergin'in "Bunlardan başka kapakta kitapla ilgisi olmayan başka karalamalar da vardır." ve "Metnin başladığı yaprağın a yüzü de yine türlü karalamalarla doludur." (1997, s. 65) diye belirttiği "karalamalar" ve bu kayda istinaden adı geçen makalede "Bu kayıtların dışında kapakta kitapla ilişkisi olmayan birtakım başka yazılar da vardır." denilen yazılar dikkatimizi çekmekte ve temelde bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Dresden nüshasındaki metin dışı kayıtlar üzerine kapsamlı araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Bunlardan biri Mustafa S. Kaçalın tarafından yapılmıştır. Yazar önce konuyla ilgili milletlerarası toplantıda "1300. Yılında Oğuz'un Destanı Dede Korkut (İstanbul, 5 Aralık 1999)" başlıklı bir tebliğ sunmuş, bu bildiri [*Türk Dilleri Araştırmaları*, 14(2004): 127-132] yayımlanmıştır. Bu yazı son olarak aynı yazar tarafından *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı* adlı kitapta da yer almıştır (Kaçalın 2017, s. 21-26). M. S. Kaçalın, "Kitāb-ı Dedem Korkud 'alā lisāni t̄ai'fe-yi Oğuzān'da Metin Dışı Kayıtlar" başlıklı bu yazının baş kısmında "Tokat-Niksar'dan Almanya'nın Dresden Kütüphanesine giden yazmada, üzerinde durulmağa gerek duyulmadığını sandığımız metin dışı kayıtlar, fotoğraftan okunabildiğince sunulmaya çalışılacaktır. Bu konunun bir kısmına daha önce Hüseyin Cahit Öztelli tarafından değinilmişti." (2007, s. 21) açıklamasını yaptıktan sonra iç kapaktan başlayarak metin dışı tüm kayıtları okumuştur. Ancak "...t̄anī zeylinde ... / ... fāyidelidir yazıldı." ve "katabahu 'abdur'-rahīm bin faruḥ..." ve "Nedür ol insden toğsa oğlan" gibi metin dışı kayıtlarda eksik / yanlış okumalar; "fī külli kabadin ḥarrā acru: Her karaciğer taşıyana yardım etmek sevaptır" gibi anlaşılmaz veya eksik bir tercüme göze takılmaktadır.

Dede Korkut nüshalarındaki metin dışı kayıtlar üzerine daha kapsamlı çalışmalar Osman Fikri Sertkaya (2016, 2018, 2020) tarafından yapılmıştır. Sertkaya önce "Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan Nüshasının Latince, Arapça, Farsça ve Türkçe Metin Dışı Kayıtları", (*Türkologiya* 2016, 2, Bakı, s. 85-98) başlıklı bir makale kaleme almış daha sonra "Dede Korkut Kitabı'nın Dresden Nüshasının Türkçe, Latince, Farsça ve Arapça Metin Dışı Kayıtları", (*Türkologiya* 2018, 3, Bakı, s. 52-67) başlıklı bir makale daha yazmıştır. Son makalenin özetinde: "Bu yazımda ise Dresden yazmasının tarih kayıtları başta olmak üzere 15 kaydı veriyorum. Bu kayıtlar tarih kayıtları, Türkçe, Arapça, Farsça beyitler, dörtlükler, ilaç reçeteleri, baht açma duası, Hazret-i peygamberin 18 hadisi ile 6 beyitlik bir lügatdan [lügaz] ibarettir. Böylece *Kitabi-Dede Korkud*'un Dresden nüshasındaki metinden kenarkayıtlar açıklığa kavuşmuş olmaktadır." diyen yazar konuyla ilgili daha önceki çalışmalarda yanlış okumaları tashih, eksikleri de tekmil ettiğini belirtmiştir. Sertkaya'nın bu yazıları bir arada tekrar yayımlanmıştır (Sertkaya, 2020, s. (15-28 / 29-44).

Sertkaya, “Ben de *Dede Korkut Kitabı*’nın Vatikan Yazmasındaki metin dışı 17 kaydı, *Türkolojiya*, 2016 / 2, s. 85-98 arasında ‘Dede Korkut Kitabı’nın Vatikan nüshasının Latince, Arapça, Farsça ve Türkçe metin dışı kayıtları’, başlığı ile yayımladım. Şimdi de Dresden yazmasında bulunan metin dışı 15 kaydı, ‘Dede Korkut Kitabı’nın Dresden nüshasının Türkçe, Latince, Arapça ve Farsça metin dışı kayıtları’, başlığı ile yine *Türkolojiya* dergisinde yayımlıyorum.” (s. 53) ifadelerinden sonra metin dışı kayıtlara değinen Orhan Şaik Gökyay (1938, s. 1), Ettore Rossi (1952), Muharrem Ergin (1958, s. 64-65), Şamil Allahverdi Cemşidov (1965), Cahit Öztelli (1969), Samet Əlizadə (2000), Mustafa Sinan Kaçalın (2006-2008) gibi araştırmacıların görüşlerine yer vermiş ve Türkçe, Arapça ve Farsça metin dışı kayıtları yeniden yorumlayarak okumuştur.

Dresden nüshasının fiziksel özellikleri ve metin dışı kayıtları

Kapak: Ön ve arka kapak ciltli ve mıkleplidir.

Kapak içleri: Mülevven ebru desenlidir.

Asıl metin öncesindeki sahifeler⁸

1.Asıl metin öncesindeki iç kapak [Dresden, 1831, No. 86, s. +1]: Bu sahifede bir vefat tarihi, bir Türkçe beyit, kitap adı, bir Arapça dörtlük, bir Farsça mısra, bir dua, kütüphane mührü ve arşiv numarası vardır. Sağ üst köşede bir vefat tarihi yazılmıştır: *Tārīh-i vefāt-ı ‘Osmān Paşa’ sene 993 / 1585*¹⁰.

⁸ “Sayfa” yerine yazma eser terminolojisindeki “sahife” kullanımı tercih edilmiştir. El yazma eserlerin fiziksel özellikleri ve diğer yazma terimleri için bk. *Yazma Kitaplar*, (Hazırlayanlar) Niyazi Ünver, Dursun Kaya (17 Şubat 2005). Çevrim içi: <http://www.yazmalar.org/elyazmaciligimiz.php#okutuphaneleri>

⁹ Osman Paşa (öl. 993 / 1585), Osmanlı padişahı III. Murad’ın padişahlığı döneminde (1574-1594) görev yapan ve Özdemiroğlu lakabıyla bilinen Osmanlı veziriazamıdır. İlk yaptığı görevlerden biri emir-i hacıktır. Gürcistan ve Dağıstan bölgesinde Safevilerle, Yemen’de Yezdilerle mücadele etmiştir. Diyarbakır’da vefat ettiği veya naaşının oraya nakledildiği anlaşılan Osman Paşa’nın türbesi Anadolu Türk mimarisinin en güzel örneklerinden biri olup Fatih Paşa (Kurşunlu) Camii haziresindedir. Kemal Çiçek, “Osman Paşa, Özdemiroğlu”, *DİA* (2007), C 33, s. 471-473; M. Baha Tanman, “Fâtih Paşa Camii”, *DİA* (1995), C 12, s. 251-242.

¹⁰ Bu tarih, 993/1585’te vefat eden ve Fatih Paşa Câmisi (Diyarbakır) haziresindeki türbede metfun olan Özdemir-zâde Osman Paşa’nın ölüm tarihidir. Türbe kapısı üzerinde yer alan ve toplam beş beyit olan bir Türkçe tarih kıtası Osman Paşa için yazılmıştır. Şairi bilinmeyen bu şiir türbe kapısı üzerindeki kitabede hâlen mevcuttur. Osman Paşa’nın ölüm tarihini içeren tarih kıtası şudur:

Mefâ’ilün mefâ’ilün fe’ülün

[• — — — / • — — — / • — —]

Budur Sultân Murâd Han’ın vezîri

Sol üst köşede Türkçe bir beyit yazılmıştır:

Fā 'ilātün / Fā 'ilātün / Fā 'ilün

Bī-te'ennī eyleme efkârını

'Ākıbet fāsîd ider bāzârını

[*Fikirlerini düşünerek söyle (işlerini etraflıca düşünmeden yapma), sonra pazarın bozulur, her şeyi kaybedersin.*]

Sahife ortasında kitap adı yazılmıştır. Altında kitap sahibinin imzası vardır:

Kitāb-ı Dedem Ƙorkud 'alā lisān-ı t̄ā 'ife-i Oğuzān¹¹

[*Oğuz halklarının dilinden Dedem Korkud kitabı*]

(*şāhibu'l-kitāb 'Abdurrahīm b. Ferruḥ Kedḥudā*)¹²

Altında (sağda) yazılan Farsça bir mısra öncesinde *Maḥabbet-nāme* “*āḥi-rinde*”¹³ yazılmışdır [Muhabbet-nāme sonunda yazılmıştır] notu vardır:

*Ki feth oldı elinde mülk-i Şîrvân
Yedi yıl terk-i taht itdi elinden
Hudâbende Muhammed Şâh-ı İrân
Tatar Han âsi oldu Pâdişâha
Anun ref'i olındı buna fermân
Koyup Şîrvân'ı gitti âsi Han'a
Kesüp başın yerine dikdi bir hân
Dönüp Tebrîz'i aldı oldı târîh
Cihânda nâm koydı göçdi Osmân (993 / 1585)*

¹¹ “Oğuz taifesinin lisânı üzre Dedem Korkud’un kitabı”. Türkiye’de yapılan bilimsel araştırmaların çoğunda Farsça kaideye göre okunan / yazılan bu başlık Arapça gramer kaidesine göre “Kitābu Dedem Ƙorkud ‘alā lisān-ı t̄ā’ife-i Oğuzān” şeklinde de okunabilir. Bazı Azeri Dede Korkut araştırmacıları ikinci okunuşu tercih etmiştir. bk. Şamil Allahverdi Oğlu Cemşidov, *Kitābı Dedem Ƙorkud ala lisane tayifei Oğuzan* (Bakı 1995), A. Annannurov-T. Guzuçiyev, *Kitābı Dedem Gorkud ala lisānı tayfanı Oğuzan* (Aşgabat 1995). Yurt içi ve yurt dışında yayımlanan Dresden nüshası eser adları ve kısaltmaları için bk. Sertkaya, 2004, s. 133-134.

¹² Araştırmacıların, “‘Abd an-Nür ibn Farah Kethudā; Ketebehu Kethudā Abdurrahim bin Ferruh Şānehullah; Ketebehu Abdurrahim bin Ferruh Kethudā Şānehullah; Şāhib Ketebehu Abdurrahim bin Ferruh Kethudā, Şāhibu'l-kitāb ‘Abdu’r-raḥim bin Ferruḥ Kethudā; katabahu ‘abdu’r-raḥim bin faruḥ kat-ḥudā şānahu’llah; şāhib-i kitāb / ‘abdu’llah / bin ferruḥ / ... şekillerinde okudukları kayıt son olarak Sertkaya (2018, s. 58) tarafından “‘şāhibu’l-kitāb ‘Abdurrahīm b. Ferruḥ Kedḥudā” [Kitabın sahibi Kethudā Abdurrahīm bin Ferruḥ] şeklinde okunmuştur.

¹³ Muharrem Ergin bu kelimeyi “ağzında” okumuştur. “*Muhabbetnāme ağzında yazılmıştır.*” (Ergin, 1997, s. 65). Sertkaya (2018) ise “muḥabbet-nāme āḥirin yazılmışdır [Muhabbet-nāme en sonunda yazılmıştır]” şeklinde okumuştur.

Mef'ülü / Fā'ilātü / Mefā'ilü / Fā'ilün

بادا هميشه رفعت تو همچو آفتاب | "Bādā hemīše rif'at-i tū hem-çū āftāb"¹⁴

Altında (solda) bazı ayetlerden iktibas yapılarak Arapça bir dörtlük yazılmıştır:

Fā'ilātün / Fā'ilātün / Fā'ilātün / Fā'ilün

*Merace'l-bahreyni dem'ī kāde en yeltekiyān*¹⁵

*Beynehüm min 'azmi bābī berzahun lā yebğiyan*¹⁶

*Hākezā tebkī 'uyūnī lem tezel naḍḍāhatān*¹⁷

*Keyfe lā ebkī ve ḥubbī cennetāhü cennetān*¹⁸

Altında (ortada) Arapça bir tılsım ve dua kaydı vardır: *Beş vakt namaz akabinde okıya Mekke ve Medine'de vefāt ide ve şehadet müyesser ola İn-şā'allāhu Te'ālā*¹⁹:

اللهم ارزقنا بشهادة في سبيلك و اجعل موتي في بلدة نبيك عليه السلام²⁰

Ortada kütüphane mührü, en altta ise kütüphanenin arşiv numarası vardır: Msc. Dresd. Ea. 86.

2.İç kapak arkası [Dresden, 1831, No. 86, s. +2]: Bu sahifede talik ve celi talik hatla aynı Farsça beyit tekraren yazılmıştır.²¹

¹⁴ "Senin yükselişin (makamın) daima güneş gibi olsun."

¹⁵ "Gözyaşlarım durmadan akıyor ve neredeyse iki denizin birbirine kavuşması gibi kavuşuyordu." ﴿مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ﴾ Rahmân 55 / 19. "(Suları acı ve tatlı olan) iki denizi salıvermiştir; birbirine kavuşuyorlar." Mealindeki ayete telmihtir. (Not: Bütün ayet mealleri <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf> ve <https://www.kuranmeali.com/index.php> web adresinden alınmış, her dipnotta ayrıca belirtilmemiştir.)

¹⁶ "Fakat aralarında burun kemiğinden bir engel vardır, birbirine geçip karışmazlar." ﴿بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ﴾ Rahmân 55 / 20. "(Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar." Mealindeki ayete telmihtir.

¹⁷ "Hakeza iki gözüm kaynayan iki pınar gibi coşuyordu." ﴿فِيهِمَا عَيْنَانِ تَضَاحَتَانِ﴾ Rahmân 55 / 66. "İçlerinde kaynayan iki pınar vardır." Mealindeki ayete telmihtir.

¹⁸ "Bu iki cennetten başka iki cennet daha vardır." müjdesi karşısında gözlerim nasıl ağlamsın, nasıl sevinmesin." ﴿وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ﴾ Rahmân 55 / 62. "Bu iki cennetten başka iki cennet daha vardır." Mealindeki ayete telmihtir.

¹⁹ "Kim bu duayı beş vakit namaz ahirinde okursa Mekke ve Medine'de vefat eder ve ona şehadet nasip olur, Allah'ın izniyle."

²⁰ "Allah'im! Bizi senin yolunda şehadetle şerefendir. Ve mevtimizi kutlu Nebi'nin (as.) beldesinde nasip eyle."

²¹ Yazıcı tarafından birinci beytin sonunda yanlış yazılan دارت kelimesi tekrar yazılan ikinci beytin sonunda anlama muvafık olarak دارد şeklinde düzeltilmiştir.

Fe 'ilātūn / Mefā 'ilūn / Fe 'ilūn

بهنر کوش زانکه در عالم ادب آن راست کو هنر دارد ²²	Be-hüner kûş zanki der- 'âlem Edeb ânra' 'st k' ū hüner dâred (Laedri)

3. Asıl metin arkası zahriye sahifesi [Dresden, 1831, No. 86, s. +3]: Bu sahifede bir ilaç tarifi, bir kelam-ı kibar, bir dua, ayet iktibasları ve hadisler vardır. Sahifenin üst ortasına öksürük ilacı tarifi yazılmıştır:

*'Irķ-ı sūs²³, persiyavuşan²⁴, zūfā²⁵ bu eczālar berāber alına meşelā birer akçalık alına. Bir kimesne sū 'al' e²⁶ mübtelā olsa bu eczāları bir çölmek (çömlük) içine koyup şuyla kaynadup sabāh ve ahşāmda birer fincan içe amma kahve gibi ısıcaķ içe. Biizni 'llāhi te 'ālā şifā bula.*²⁷

Solda Arapça bir kelam-ı kibar yazılmıştır:²⁸

التوفيق اعانة الله تعالى لعبد علي امر يحبه و يرضاه ²⁸	et-Tevfīku i 'ānetu' llāhi te 'ālā li 'abdin 'alā emrin yuħibbuhū ve yerdāhu

Altında bir tılsım ve dua ayetleri yazılmıştır: *Bāb: Bir kimesneniñ bahtı bağlanup açılmasa bu āyetleri 480 kere üzerine okıya bahtı açıla. Biizni 'llāhi te 'ālā.*²⁹

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾³⁰

²² “Sanat, marifet sahibi olmaya çalış; zira dünyada edep (fazilet) sanat sahibi olanındır.” Farsça kayıtların tercümesi Prof. Dr. Süleyman Çaldak tarafından kontrol edilmiştir. Kendisine teşekkür ederiz.

²³ Meyan kökü: Fasulyegillerden, 30-60 santimetre yüksekliğinde, tüysü yapraklı, mavimsi, mor çiçekli, tatlı olan toprak altı bölümleri hekimlikte ve serinletici içeceklerin yapımında kullanılan, çok yıllık otsu bir bitki, meyan (I) (*Glycyrrhiza glabra*) (Türkçe Sözlük).

²⁴ Çukurova halk ağzında periyavşan: Yavşan otu, *veronica* denilen ve kaynamış suyu ağrılara ilaç olarak kullanılan bir bitki (Derleme Sözlüğü).

²⁵ Zufa / zofa: (İbr.) Çördük otu. *Hyssopus* (Kubbealtı Lugati).

²⁶ Sū 'āl: öksürük. (Kubbealtı Lugati).

²⁷ “Meyan kökü, periyavşan, çördük otu bu eczalar beraber birer akça alına. Bir kimse öksürüğe müptela olsa bu eczaları bir çömlük içine koyup su ile kaynata. Sabah ve akşamleyin bir fincan içe, amma kahve gibi sıcak içe. Allah'ın izniyle şifa bulur.”

²⁸ Tevfik, Allah Teâlâ'nın kulların fiillerini sevdiği ve razı olduğu şeye uygun kılmasıdır. Bu söz “Allah'ın isyankâr kullarından yardımını kesmesi” anlamındaki huzlân'ın karşıtıdır.

²⁹ “Bir kimsenin bahtı bağlanıp açılmasa bu ayetleri 480 kerre kendi üzerine okuya, bahtı açılır. Allah'ın izniyle.” Burada *Kur 'ân-ı Kerim*'den sonu *el-fâtiħin, el-gâfirin, er-râhimin, er-râziķin* gibi secili biten ayetler kısmen iktibas edilmiştir. Burada iktibas edilen ayetlerin aslı Arabi harflerle yazılmış ve mealleri dipnotta verilmiştir.

³⁰ “Rahman ve Rahman olan Allah'ın adıyla.” (*Kur 'ân-ı Kerim*'de her surenin başında 114 defa tekrar eden ayet)

﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ﴾³¹

﴿فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ﴾³²

﴿وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾³³

﴿وَارْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾³⁴

Altındaki dokuz satırda³⁵ toplam 18 hadis-i şerif³⁶ vardır:

1. Hadis	الْعُلَمَاءُ أُمَّنَاءُ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ ³⁷	el-‘ulemā’u ümenā’ullāhi ‘alā halkihī
2. Hadis	رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللَّهِ ³⁸	Re’sü’l-ḥikmeti meḥāfetu’llāhi
3. Hadis	الْجَنَّةُ تَحْتَ أَقْدَامِ الْأُمَّهَاتِ ³⁹	el-Cennetu taḥte aḳdāmi’l-ümmehāti
4. Hadis	الْجَنَّةُ تَحْتَ ظِلَالِ السُّيُوفِ ⁴⁰	el-Cennetu taḥte zıllāli’s-süyüfi

³¹ “Ey Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında gerçekle hükmet. Çünkü sen hükmedenlerin en hayırlısısın.” Arâf 7 / 89.

³² “Ey Rabbimiz! Artık bizi bağışla ve bize acı. Sen, bağışlayanların en hayırlısısın.” Arâf 7 / 155.

³³ “Ey Rabbimiz! Bize merhamet et, sen merhamet edenlerin en hayırlısısın.” Mü’minün 23 / 109.

³⁴ “Ey Rabbimiz! Bizi rızıklandır. Sen rızıklandıranların en hayırlısısın.” Mâ’ide 5 / 114.

³⁵ O. F. Sertkaya, bu hadislerin üç sütun hâlinde yazıldığını, birinci sütunda dokuz, ikinci sütunda beş, üçüncü sütunda üç ve son sütunda bir hadis olmak üzere toplam on sekiz hadis olduğunu tespit etmiştir. (Sertkaya, 2018, s. 62-64). Yazar, hadisleri transkribe ederek ve anlamlarını da altına yazmak suretiyle ortaya koymuştur. Bize göre bu hadisleri anlamlarına göre sütunlar hâlinde değil satırlar hâlinde okumak ve tasnif etmek daha doğru olacaktır. Ayrıca altıncı sırada yer alan ve bizim “Her zorlukta insan için münasip bir sevap vardır” anlamı verdiğimiz hadis, daha önceki çalışmalarda “Her karaciğer taşıyana yardım etmek sevaptır” (Kaçalın, 2017, s. 21) ve “Her münasib hilede mükâfat vardır.” (Sertkaya, 2018, s. 63) şeklinde tercüme edilmiştir.

³⁶ Burada yazılı olan on sekiz hadis-i şerifin mealleri tek tek verilmiş ve kaynakları tespit edilip yazılmıştır. Bunların hepsi tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca’fer el-Kudâî (öl. 454/1062) olan hadis âlimi Kudâî’nin *Şihâbu’l-ahbâr (Müsnedü’ş-şihâb)* adlı eserinin birinci cildinde mevcuttur. Ancak başında Peygamber (as.)’dan rivayet edildiği yazılı olan on dokuzuncu sözün hadis-i şerif olarak tam ibaresi ve kaynağı tespit edilememiştir.

³⁷ “Âlimler, Allah’ın yarattıklarına vekilleridir.” Kudâî, Müsnedü’ş-şihâb, C 1, s. 100 (115). (Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca’fer el-Kudâî, Müsnedü’ş-şihâb, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, Beyrut 1407/1986). <https://lib.efatwa.ir/42212/1/33>

³⁸ “Hikmetin başı Allah korkusudur.” Kudâî, Müsnedü’ş-şihâb, C 1, s. 100 (115)

³⁹ “Cennet anaların ayakları altındadır.” Kudâî, Müsnedü’ş-şihâb, C 1, s. 102 (119)

⁴⁰ “Cennet kılıçların gölgeleri altındadır.” Kudâî, Müsnedü’ş-şihâb, C 1, s. 102 (118); Buhârî, 2818; Müslim, 1742; Tirmizî, 1659

5. Hadis	الْحَنَّةُ دَارُ الْأَسْحَابِ ⁴¹	el-Cennetü dârü'l-esîhiyâ' i
6. Hadis	فِي كُلِّ كَبِدٍ خَوَىٰ أُجْرٌ ⁴²	fî külli kebedin harrâ ecrun
7. Hadis	الدُّعَاءُ بَيْنَ الْأَذَانِ وَالْإِقَامَةِ لَا يُرَدُّ ⁴³	ed-Du'âu beyne'l-ezâni ve'l-iķâmeti lâ yüraddü
8. Hadis	الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ ⁴⁴	el-Mü'minü aķu'l-mü'mini
9. Hadis	الْمُؤْمِنُ مِرْآةُ الْمُؤْمِنِ ⁴⁵	el-Mü'minü mir'ätü'l-mü'mini
10. Hadis	الْمُؤْمِنُ مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَدِمَائِهِمْ ⁴⁶	el-Mü'minü men eminehü'n-nâsü 'alâ emvâlihim ve enfüsihim ve dimâ'ihim
11. Hadis	الشِّتَاءُ رَيْبُ الْمُؤْمِنِ ⁴⁷	eş-Şitâ'ü rebî'u'l-mü'mini
12. Hadis	الدُّعَاءُ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ ⁴⁸	ed-Du'âu silâķu'l-mü'mini
13. Hadis	هَدِيَّتُهُ إِلَى اللَّهِ إِلَى الْمُؤْمِنِ السَّائِلِ عَلَى بَابِهِ ⁴⁹	Hediyyetü'llâhi li'l-mü'mini's-sâ'ilü 'alâ bâbihî
14. Hadis	تُحْفَةُ الْمُؤْمِنِ الْمَوْتُ ⁵⁰	Tuķfetü'l-mü'mini el-mevtü
15. Hadis	شَرَفُ الْمُؤْمِنِ قِيَامُهُ بِاللَّيْلِ، وَعِزُّهُ اسْتِغْنَاؤُهُ عَنِ النَّاسِ ⁵¹	Şerefü'l-mü'mini kıyâmuhü bi'l-leyli ve 'izzühü istignâ'ühü 'ani'n-nâsi

⁴¹ Cennet cömertlerin yurdudur.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 100 (117).

⁴² “Her zorlukta insan için münasip bir sevap vardır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 99 (114); Taberânî, Mucemu'l-kebîr, 284, 6598.

⁴³ “Ezan ve kâmet arasındaki duâ reddedilmez.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 103 (120).

⁴⁴ “Mümin müminin kardeşidir.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 102 (126); Müslim, 1414; Taberânî, Mucemu'l-kebîr, 873.

⁴⁵ “Mümin müminin aynasıdır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 102 (126).

⁴⁶ “Mümin insanların mallarını, nefislerini ve kanlarını ona emanet edebileceği güvenilir kimsedir.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 110 (132); Tirmizî, 1621, 2627.

⁴⁷ “Kış ayı mümin için bahardır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 116 (142).

⁴⁸ “Dua müminin silahıdır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 116 (143); Zehebî, Mfızânü'l-i'tidâl, C 3, s. 513.

⁴⁹ “Müminin kapısına gelen dilenci Allah'ın armağanıdır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 120 (149); Süyûtî, Dürrü'l-mensûr, C 2, s. 150.

⁵⁰ “Ölüm mümin için tuhfe (hediyedir).” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 120 (149); İbn Hacer el-Askalânî, Mişkâtü'l-Misbâh, C 2, s. 183.

⁵¹ “Gece ibadeti müminin şerefi, insanlardan istignası ise onun izzetidir.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 121 (151); Şevkânî, Fevâidü'l-mecmûa, 33.

16. Hadis	الإِيمَانُ نِصْفَانِ نِصْفٌ شُكْرٌ، وَنِصْفٌ صَبْرٌ ⁵²	el-Îmānū nısfāni: Nışfun şükürün ve nışfun şabrun
17. Hadis	الْحَيَاءُ مِنَ الْإِيمَانِ ⁵³	el-ḥayā'ü mine'l-îmāni
18. Hadis	الْعِلْمُ خَلِيلُ الْمُؤْمِنِ، وَالْحِلْمُ وَزِيرُهُ، وَالْعَقْلُ دُلَيْلُهُ، وَالْعَمَلُ قَائِدُهُ، وَالرِّفْقُ وَالْإِدَّةُ ⁵⁴	El- 'ilmu ḥalîlü'l-mü'mini, el- 'aqlu delîlühü, ve'l-ḥilmu vezîruhü, er-rıfku vâlîdühü

روي ان النبي عليه الصلوة و السلام قال لحسان بن ثابت شعراء الاسلام تحت لوائك في الجنة و شعراء الكافر تحت لواء امرئ القيس في النار⁵⁵

4. Asıl metin (giriş) sahifeleri [Dresden, 1831, No. 86, s. 1]: Birinci sahifede ser-levha ve başlık yoktur. Bundan sonraki diğer sahifelerde olduğu gibi metnin çevresi kırmızı tek çizgi ile çerçevelenmiştir. Metin بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ile başlamaktadır:

Baş: *Bismillāhirrahmānirrahīm vebihī neste'in. Resūl 'aleyhi's-selām zamānına yakın Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er çopdı. Oğuz'ıuñ evvel kişi, tamām bilicisiydi. Ne dirse olurdı. Gā'ibden dürlü haber söylerdi...* [Dresden, 1831, No. 86, s. 1].

Metin kısmı toplam 152 yaprak, 303 sahife olan Dresden yazma nüshasının birinci sahifesi on iki, diğerleri on üç satırdır. Nesih hatla yazılmıştır. Birinci sahifede sağ üst köşeye 1, ikinci sahifede sol üst köşeye 2, Arabi rakamla sahife numaraları verilmiş ve numaralar sırayla devam etmitir. Daha sonra sahifeleri numaralandıran kişi birinci yaprağı Avrupalı rakamla 3a'dan başlatmak suretiyle sonuna kadar yeniden numaralandırmıştır. Diğer yaprağa geçişi ifade eden reddade veya çoban denilen sonraki sahifenin ilk kelimesi birinci sahifenin altına yazılmıştır. Yaprak esasına göre numaralandırılmış yazmalar-

⁵² “İman iki nısf (yarım)'tır. Yarısı sabır, diğer yarısı şükürdür.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 127 (159); Elbânî, Zaifü'l-câmi, 2310.

⁵³ “Hayâ imandandır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 124 (156); Buhârî, 24; Müslim, 59.

⁵⁴ “İlim müminin halîli (dostu)'dur. Akıl onun delili, hilm veziri, rıfk da babasıdır.” Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, C 1, s. 122 (132); Elbânî, Silsiletü's-sahiha, 2379.

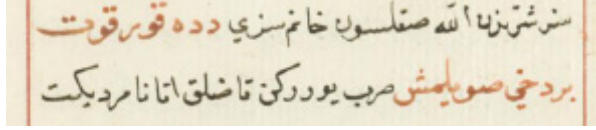
⁵⁵ Peygamber efendimize atfedilerek O'nun Hassân b. Sâbit'e şöyle dediği söylenmektedir: “İslâm şairleri cennette senin sancağının altında, kâfir şairler ise cehennemde İmruülkays'ın sancağı altındadır.” Bu sözün hadis kaynaklarında yer almadığı ancak sadece امرؤ القیس صاحب لواء الشّعراء إلى النار “Şairler sancağının sahibi olan İmruülkays'ın yeri cehennemdir.” (İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, C 2, s. 218; Elbânî, Silsiletü's-za'ife, 2930) kısmının benzerlik ihtiva ettiği ve zayıf hadisler sınıfında yer aldığı görülmektedir. Hassân b. Sâbit: Tam adı Ebü'l-Velîd (Ebü Abdirrahmân) Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî (öl. 60 / 680 [?]) olan ve Hz. Peygamber'in şairi olarak tanınan sahâbidir. Hüseyin Elmali, “Hassân b. Sâbit”, DİA (1997), 16 / 399-402. İmruülkays b. Hucr: Tam adı Ebü Vehb (Ebü'l-Hâris / Ebü Zeyd) Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkili'l-Mürâr (öl. 540 dolayları) olan Cähiliye devrinin tanınmış Arap şairidir. Ahmet Savran, “İmruülkays b. Hucr”, DİA (2000), 22 / 237-238.

da besmele ve geçiş kelimesinin yazılı bulunduğu bu sahife b yüzü kabul edildiği hâlde Dresden nüshasını numaralandıran kişinin ilk sahifeyi neden 3a ile başlattığı anlaşılamamıştır. Buna istinaden çoğu Dede Korkut araştırmacısı da asıl metnin başladığı ilk sahifeyi 3a'dan başlatmak suretiyle metni numaralandırmış ve yayımlamışlardır.⁵⁶

Her sahifede geliş güzel konulmuş olan noktalardan ilk sahifede on iki adet kırmızı nokta dikkat çekmektedir. Nokta ve virgüle benzeyen, metinde tekli ve üçlü olarak karşımıza çıkan bu iri kırmızı noktalar son sahifede oldukça fazladır. Yeni ortaya çıkan Bursa nüshasında bu kırmızı noktalar daha belirgin ve yerli yerindedir.

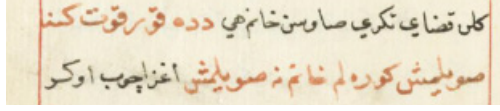

5. Soylama başlıkları: Nesih hatla yazılan metin genelde harekesizdir. Girişteki soylama ve bazı cümleler ile hikâye başlıkları ve içindeki bazı kelimeler kırmızı, kalın yazıyla vurgulu ve büyük yazılmıştır. Yazmanın mukaddimesinde Dede Korkut dilinden söylenmiş veciz sözler vardır. Girişin sonunda karılar; dolduran top, solduran sop, evin dayacağı ve ne yönden baksan bayağı olarak dört bölümde sınıflandırılmıştır. Girişteki vurgulu cümleler:

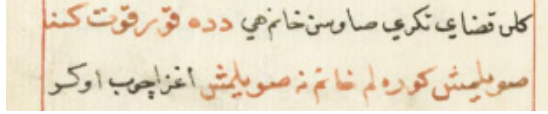

⁵⁶ Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten (Haz.), *Dede Korkut Oğuznameleri*, YKY, İstanbul 2001, s. 29; Sadettin Özçelik, *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin*, TDK, Ankara 2016, s. 10. Bu iki yayından önce O. Ş. Gökyay (İstanbul 1973), nüshayı yaprak esasına göre numaralandırmıştır. Gökyay'a göre eser toplam 152 yapraktır. M. Ergin (Ankara 1997), yaprak ve sahife esasına göre ayrı ayrı numara vermiştir. Ergin, zahriyye sahifesinin devamı olarak, asıl metnin ilk sahifesini iki ile başlatmış 2-304 ve tek tek; ayrıca üçle başlatmış ve 3-154 şeklinde iki sahifede bir numara vererek numaralandırmıştır. Cildin sonuna da “*Dresden nüshası faksimilesindeki 1-154 numaraları faksimilenin, 1-304 numaraları ise metnin sahife numaralarıdır.*” şeklinde bir not eklemiştir. M. S. Kaçalın (2017) Ergin’in yöntemiyle “[2] 3a” şeklinde hem sahife hem de yaprak numarası vermek suretiyle metni oluşturmuştur. Özçelik (2005, 2016), yaptığı mukayeseli Dede Korkut çalışmasında Ergin ve Gökyay’ın çalışmalarındaki yaprak / sahife numaralarını da istimal etmek suretiyle birinci yaprağı “Drs.3a, ME2, OŞG 1.1.” şeklinde numaralandırmıştır. Böylece aynı nüshanın üç farklı sayfa numarası oluşmuştur. Görüldüğü gibi metnin sayfa numaralarında nüshayı sonradan 3a’dan başlatarak numaralandıran kişiden kaynaklı bir karmaşa göze çarpmaktadır. Bu karmaşa ve ikiliği ortadan kaldırmak için metin öncesindeki sahifeleri ayrıca numaralandırıp asıl metnin başladığı “Besmele” sahifesini birle başlatarak “1-303” şeklinde tek tek numaralandırmak yeterli olacaktır. Zaten müstensih veya nüshayı ilk inceleyen kişi asıl metni birden başlatmak suretiyle Arabi rakamlarla tek tek numaralandırmıştır. [(bk. Dresden, 1831, No. 86, s. 1-303.)] Yaprak esasına dayalı numara verilecekse besmele ve reddadeli yaprak 1b olmalıdır. Biz de incelememizde nüshadaki sahife esasına dayalı Arapça verilen numaraları esas aldık ve bu numaraları kullandık.

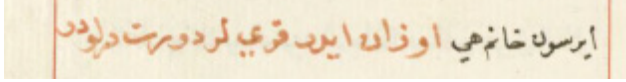
1. *Dede Korkut bir dağı şoylamış [Dresden, 1831, No. 86, s. 3]*

2. *Dede Korkut şoylamış görelüm hanum ne şoylamış [Dresden, 1831, No. 86, s. 4]*

3. *Dede Korkut gine şoylamış görelüm hanum ne şoylamış [Dresden, 1831, No. 86, s. 4]*

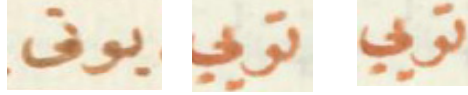
4. *Ozan aydur: Karılar dört dürlüdür... [Dresden, 1831, No. 86, s. 6]*

6. Asıl metin ve hikâye başlıkları: Asıl metin girişten sonra gelen hikâyelerle başlar. Hikâye başlıkları kırmızı ve vurgulu yazılmıştır. Bunlar: *Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Salur Kazanuñ Evi Yağmalandığı, Kam Boranuñ Oğlu Bamsı Beyrek, Kazan Beg Oğlu Uruz Begüñ Tutsak Olduğı, Duğa Koca Oğlu Deli Dumrul, Kañlı Koca Oğlu Kan Turalı, Kağılık Koca Oğlu Yegenek, Basat Depe Gözi Öldürdüğü, Begüñ Oğlu Emran Beg, Uşun Koca Oğlu Şekrek Beg, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı, İç Oğuz Taş Oğuz 'Āsī Olup Beyrek Öldüğü* şeklinde ad verilen toplam on iki hikâyedir. Hikâye başlıklarını açıklayan *boyını beyān ider, hanum hey* ifadeleri de yazıcı tarafından başlığa dâhil edilmiş ve vurgulu kırmızı yazıyla yazılmıştır.

Başlıklar Türkçedir. Gerek asıl metinde gerekse metin üzerinde yapılan bilimsel çalışmalarda başlıklardaki bir kelime (boyını) imla karmaşası dikkat çekmektedir. Yapılan bilimsel çalışma ve yayınlarda bu kelime üzerinde durulmuş (Gökyay 1973, Ergin 1997, Tezcan- Boeschoten 2001, Özçelik 2016⁵⁷, Kaçalin 2017⁵⁸) ve hemen tüm araştırmacılar başlıklardaki bu kelimenin *boyı / boyını* okunması gerektiği konusunda fikir birliğine varmıştır. Ancak yazıcının şaşırarak *bunu / boyı / toyı* şeklinde yazdığı bu kelime Vatikan yazmasında yoktur, Bursa nüshasında inceleyebildiğimiz bir başlıkta *boyını* şeklindedir.

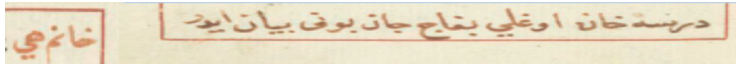
⁵⁷ Kitap tanıtımı için bk. Erdoğan Boz, *Belleten* (2017), 65 (1), s. 217-224. Ayrıca “Yazmaların Okunma Sorunları ve Dede Korkut Örneği” başlıklı makale için bk. Sadettin Özçelik, *Belleten*, 59 (2011-2), s. 63-96.

⁵⁸ Kitap tanıtımı için bk. Elçin İbrahimov (2017). Mustafa S. Kaçalin, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı. Tanıtım yazısı, *Türkologiya*, No. 4, s. 80-83.

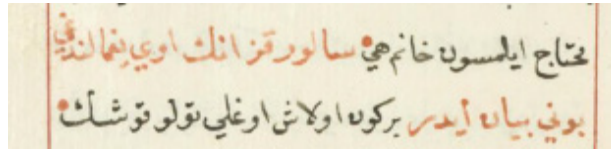

İmlası sırasıyla *bunı*, *boyı* ve *toyı* şeklindeki kelimenin başlıklardaki bağlama göre *boyı* / *boyını* okunması gerektiğini belirtmiştik. Ancak 1. 4. 6. 12. hikâye başlıklarındaki *bunı* ve 8. Hikâyedeki *toyı* imlası bu kelimenin başka bir anlama gelebileceğini akla getirmektedir.

Gökyay *boy*⁵⁹ kelimesini açıklarken *Dede Korkut kitabının Vatikan yazmasında 'boy' yerine 'hikâye' kelimesi geçer. E. Rossi 'boy' kelimesini 'hikâye', 'boy boyladı' deyimini de 'hikâye söyledi' diye çevirmiştir.* (1973, s. CCXXIII) notunu açıklamanın sonuna eklemiştir. Türkçe sözlüklerde “hikâye” anlamında hiç kullanılmayan kelime *boy boyladı* (özlü sözler söyledi) şeklinde birleşik kelime olarak ve sadece Dede Korkut hikâyelerindeki şekli referans verilerek geçmektedir. Kelime, başlıklarda açıkça görüldüğü gibi yedi yerde *bunı*, dört yerde *boyı* / *boyını* ve bir yerde *toyı* şeklindedir. Vatikan nüshasında *Hikâyet / Hikâyet-i...* şeklinde başlayan altı başlıkta yer almayan bu kelimenin imlası Dresden nüshasındaki başlıklarda şöyledir:

1. DİRSE HAN OĞLI BOĞAÇ HAN⁶⁰ bunı [boyını] beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 8]

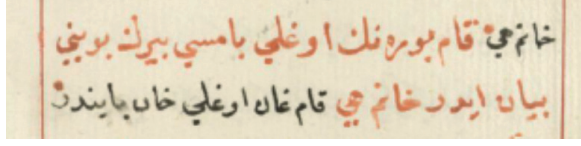

2. SALUR KAZANUÑ EVİ YAĞMALANDUĞI⁶¹ bunı [boyı] beyân ider [Dresden, 1831, No. 86, s. 34]

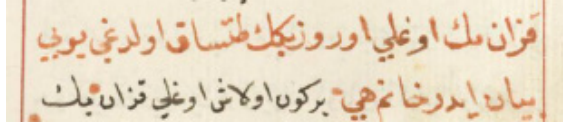
⁵⁹ Türkçe sözlüklerde *boy* kelimesinin anlamı şöyledir: Ortak bir atadan türediklerine inanılan toplumsal ve ekonomik ilişkilerinde anaerkil, ataerkil anlayışı uygulayan geleneksel topluluk, kabile, klan. “Özlü, güzel sözler söyledi” anlamında kullanılan *boy boyladı*, *soy soyladı* özlü sözünde geçen bir söz. Bir aşiretin kollarından her biri. Dede Korkut'ta öykülerden her biri ("Boy boyladı, soy sovladı. Bu boy senin olsun dedi" biçimlerinde geçer). Bir halk öyküsünün değişik söylenişlerinden her biri. Köroğlu öyküsünün 24 boyu vardır. Azerbaycan Türkçesi: *boy* gâbilâ. <https://sozluk.gov.tr/>

⁶⁰ 1-Hikâyet-i Hân Oğlu Boğaç Hân, Vatikan Nüshası, s. 2.

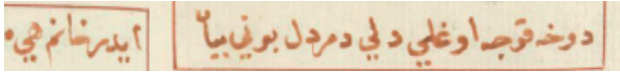
⁶¹ 3-Hikâyet Salur Kazanuñ evi yağmalandıdır, Vatikan Nüshası, s. 53.

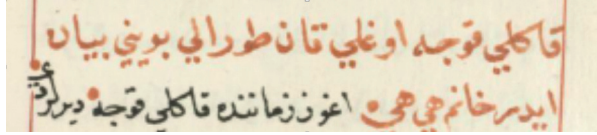
3. **ÇAM BÖRENÜN OĞLI BAMSİ BEYREK**⁶² bunı [boyını] beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 65]

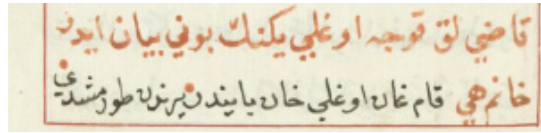
4. **ÇAZAN BEG OĞLI URUZ BEGÜN ÇUTSAÇ OLDUĞI**⁶³ boyı beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 121]

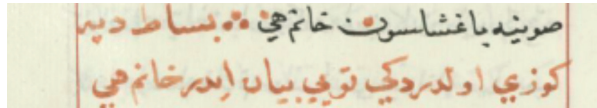
5. **DUHA KOCA OĞLI DELİ DUMRUL** bunı [boyını] beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 153]

6. **KAÑLI KOCA OĞLI ÇAN ÇURALI** boyını beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 169]

7. **KAĞILIK KOCA OĞLI YEGENEK**⁶⁴ bunı [boyını] beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 200]

⁶² 2-Hikâyet-i Bamsî Beryik Bozatlı. Vatikan Nüshası, s. 20.

⁶³ 4-Hikâyet Çazan Begün Oğlu Uruz Han dutsaç olduğudur. Vatikan Nüshası, s. 68.

⁶⁴ 5-Hikâyet-i Çadılık Koca Oğlu Yegenek Beg. Vatikan Nüshası, s. 85.

8. BASAT DEPE GÖZİ ÖLDÜRDÜĞİ toyı⁶⁵ [boyı] beyân ider hanum hey [Dresden, 1831, No. 86, s. 212]

بک اوغلی امرانک بوینی بیان ایدر

9. BEĞİŃ OĞLI EMRANUŃ [EMREN BEG] bunı [boyını] beyân ider [Dresden, 1831, No. 86, s. 234]

باغشلسون خانمهي اوشون قوجه اوغلي شکرک
بوینی بیان ایدر اغوز زمانده اوشون قوجه

10. UŞUN KOCA OĞLI ŞEKREK [SEGREK] boyını beyân ider [Dresden, 1831, No. 86, s. 253]

دینلردیدار کوز سرت خانمهي . سالور قران
طتساق اولوب اوغلي اروز چتر دغي بويي
بیان ایدر

11. SALUR KAZAN TUTSAK OLUP OĞLI URUZ ÇIKARDUĞI boyı beyân ider [Dresden, 1831, No. 86, s. 270]

مصطفا حرمیتینه بغشلسون خانمهي . ایچ
اغوزه طاش اغوز عاصي اولوب بیرک اولدی
بوینی بیان ایدر اوج اوق بوز اوق یغناق اولد

12. İÇ OĞUZA TAŞ OĞUZ 'ĀSĪ OLUP BEYREK ÖLDÜĞÜ⁶⁶ bunı [boyını]⁶⁷ beyân ider [Dresden, 1831, No. 86, s. 290]

⁶⁵ Yazıcının “şenlik, şölen, ziyafet” (TS, TDK) anlamına gelen *toy* kelimesini bu başlıkta (8. Hikâye) özellikle kullanmış olabileceği değerlendirilmektedir. Çünkü hikâyenin sonunda Basat'ın Tepegözü tepeleyip öldürmesi oba halkını sevince boğmuş, şenlik tertip edilmiş ve Dede Korkut gelip kopuz çalmıştır. Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü şenlik beyan edildiği için yazıcı *boyı beyân eder* yerine özellikle *toyı beyân eder* yazmış olabilir. (Dede Korkut hikâyeleri son olarak S. Özçelik tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu hikâyenin sonuç bölümü için bk. Özçelik, 2022, s. 154).

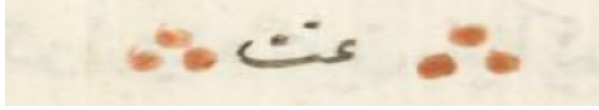
⁶⁶ 6-Hikâyet-i Taş Oğuz İç Oğuz 'āsī olup Beryik vefâtı. Vatikan Nüshası, s. 92.

⁶⁷ Dede Korkut'un Bursa nüshasını ilim âlemine tanıtan değerli meslektaşım Prof. Dr. Ersen Ersoy'un bizimle paylaştığı ve içerisinde 12. hikâyenin başlığının yer aldığı bir sahifede

Bağlama göre *boyı / boyını* anlamındaki bu kelimenin başlıklarda çoğullukla *bunı* ve bir yerde *toyı* şeklinde imla edilmesinin izaha muhtaç bir mesele olduğunu düşünmekteyiz.

7. Son sahife: ...*anañ yiri behişt olsun. Kâdir seni nâ-merde muhtâc itmesün. Ağ alnuñda biş kelime du 'â kılduğ, kabûl olsun. Âmîn. Âmîn diyenler dî-dâr görsün. Yığışdursın, durişdürsin günâhuñuzu Muḥammed Muştafâ'ya bağışlasun ḥanum hey.* [Dresden, 1831, No. 86, s. 303]

Yazmanın istinsah / ketebe / ferag kaydı yoktur. 303 sahifelik yazma dua cümlelerinden sonra *temmet* ifadesiyle son bulmaktadır.

8. Son sahifeden sonraki yazılar: Kütüphane mührünün de basılı olduğu bu tek sahifede bozuk nesih hatla ve mesnevi nazım şekliyle altı beyitlik bir *lugaz*⁶⁸ yazılmıştır.

Mefâ 'ilün mefâ 'ilün fe 'ülün

Nedür ol anasından toğsa oğlan

Aña ḥâzır gelür kürk ile kaftan

(bk. Ekler-7); Dresden nüshasında *bunı* şeklinde yazılan mezkûr kelimenin açıkça *boyını* (*beyân eder*) şeklinde imla edildiği görülmektedir. Bu durumda yazım açısından birbirine çok benzeyen Dede Korkut'un Bursa nüshası ile Dresden nüshasının mukayeseli okunması neticesinde imlası problemlili olan kelimenin bağlama uygun olarak *boyı* okunması gerektiği açıklığa kavuşmuştur. Bu nüshanın Dresden nüshası gibi nesih hatla yazıldığı ve hareketli olduğunu belirtmiştik. İncelediğimiz 12. hikâyenin başlığında [İÇ OĞUZA TAŞ OĞUZ 'ÂSİ OLUP BEYREK ÖLDÜĞİ BOYINI [BOYI] BEYÂN İDER. Dede Korkut, Muradiye Kur'an ve El Yazmaları Müzesi, nu. KU00249) harekelemeye ilgili ikilik göze çarpmaktadır. Başlığın ilk önce kırmızı vurgulu yazıldığı ve kırmızı mürekkepli kalemle hareketlendiği, sonradan siyah mürekkepli kalemle aynı müstensih veya başka biri tarafından tekrar hareketlendiği müşahede edilmektedir. Bursa nüshasının tıpkıbasımı yayımlandığında diğer başlıkları ve metnin tamamını mukayeseli okumak mümkün olacaktır.

⁶⁸ *Lugaz*, lafız veya mahiyet özellikleri belirtilerek bir nesnenin adının bulunması istenen, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bir belagat terimi, genellikle manzum bir söz sanatıdır. "Edebiyatta ve özellikle şiirde bir sözü / kavramı açık bir dille anlatma yerine onu ima eden ifadeler kullanarak şiiri / sözü bir bilmece, hatta bazen bir muamma şekline sokmaya ilgâz, böyle şiire / söze *lugaz / luğz* denir. Ancak bunun edebî zevki okşayacak tarzda icra edilmesi şarttır." *Lugazlara* "Nedir ol, nedir ol kim, ol ne isim ne acep isim" gibi soru cümlecikleriyle başlanır. Farsça *lugazlar* "çîst, çîst ân ki, çîstân" gibi sorularla başlar. Arapça *lugazlarda* böyle bir şart görülmez, ancak bunlar da "mâ" gibi bir soru edatıyla ve "mâ hüve, mâ hüve'l-ism, habbirûni eyye şey'in" gibi soru cümleleriyle tertip edilmektedir. bk. İsmail Durmuş; Mustafa İsmet Uzun, "Lugaz", *DİA* (2003), 27 / 221-222.

*Toğıcağ anasından bī-amān ol
Anası gibi hem söyler revān ol*

*Söziden cümle 'ālem hazz iderler
Anuñla cem ' olup seyre giderler*

*Tutarlar bir güzel nāzūik kenārın
Şoyarlar gömlegin ol hūb yāriñ*

*Kimi der kim nidelüm azıcıkdur
Kimi der kim bu dildāra yazıkdur*

Düşer üstine anuñ bunca 'āşık

Olur her biri bir pāre muvāfık [Dresden, 1831, No. 86, s. ++1]

Yukarıdaki manzumenin şairi belli değildir. Aruz vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle yazılmış olan bu altı beyitlik lugaz *Nedür ol?* sorusuyla başlamakta ve şiirde bir sevgili tasviri dikkat çekmektedir. Şiirin genelinde özellikle son beyitte, bunca âşıkların üstüne düştüğü bu sevgilinin **kitap** olabileceğine dair işaretler vardır.

Sonuç

Bu çalışma iç kapaktan başlamak üzere Dresden nüshasının metin dışı kayıtlarını okumak / anlamak ve bu nüshayı fiziksel özellikleri yönünden yeniden ele alıp incelemek için yapılmıştır. Çalışma özet, giriş, *Dresden nüshasının fiziksel özellikleri ve metin dışı kayıtları* ana başlığı, diğer alt başlıklar ve eklerden oluşmaktadır. Dresden nüshasının metin dışı kayıtları, Osman Fikri Sertkaya'nın okuma önerileri de dikkate alınarak yeniden okunmuştur. Ayet, hadis, dua ve diğer Arapça, Farsça ibareler Arapça lafızlarıyla birlikte transkribe edilerek yazılmış, ibarelerin tercümeleleri dipnotta verilmiştir. Hadis tarihçilerine yer verilmiş, gerekli görülen yerlerde tashih, tenkit ve açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca Dresden nüshasının fiziksel özelliklerine değinilmiş, başlıkların yazımı üzerinde durulmuş ve anlama bağılı olarak başlıklardaki bir kelimenin Dede Korkut'un yeni bulunan Bursa nüshasındaki başlıklarla mukayese edilerek yeniden okunması gerektiği vurgulanmıştır. Dresden nüshasının fiziksel özellikleri, başlıkları ve metin dışı kayıtlarının incelenmesi neticesinde şu bulgular ve sonuçlar elde edilmiştir:

Nefis ciltli ve miklepli olan Dresden nüshasının ön ve arka kapak içleri mülevven ebru desenlidir. Asıl metin öncesindeki *iç kapak* sahifesinde bir ölüm tarihi, bir Türkçe beyit, kitap adı, iki Arapça beyit, bir Farsça mısra, bir

dua, kütüphane mührü ve arşiv numarası vardır. *Tārīh-i vefāt-ı ‘Osmān Paşa sene 993 / 1585* kaydındaki Osman Paşa'nın Osmanlı padişahı III. Murad'ın padişahlığı döneminde (1574-1594) görev yaptığı ve Özdemiroğlu lakabıyla bilinen veziriazamlardan biri olduğu, Diyarbakır'da vefat ettiği ve kabrinin Diyarbakır Fatih Paşa (Kurşunlu) Camii haziresinde olduğu tespit edilmiştir. Sol üst köşede dikkatle fikir yürütmenin önemine dair Türkçe veciz bir beyit yazılmıştır. Sahife ortasında kitap adı ve altında da kitap sahibinin imzası vardır. Yine aynı sahifede Rahman suresinden dört ayet kısmen iktibas edilerek Arapça bir dörtlük yazılmıştır. Aynı sahifede “*Senin yükselişin (makamın) da-ima güneş gibi olsun.*” anlamındaki Farsça bir mısra dikkat çekmektedir. Altında “*Allah'ım! Bizi senin yolunda şehadetle şereflendir ve mevtimizi kutlu Nebi'nin (as.) beldesinde nasip eyle.*” duasını her namazın sonunda okuyan kişinin Hicaz bölgesinde vefat edeceğine dair bir tılsım yazılmıştır.

Dresden nüshasının *iç kapak* arkasına talik ve celi talik hatla şairi bilinmeyen ve “*Sanat, marifet sahibi olmaya çalış; zira dünyada edep / fazilet sanat sahibi olanındır.*” anlamındaki Farsça bir beyit iki defa yazılmıştır.

Dresden nüshasının *zahriye* sahifesindeki kayıtların birinin ilaç tarifi, birinin kalam-ı kibar, birinin dua, beşinin ayet-i kerime ve on sekizinin hadis-i şerif olduğu tespit edilmiştir. Şifa tılsımında meyan kökü, periyavşan ve çördük otu karışımının kaynatılarak içilirse Allah'ın izniyle öksürüğe iyi geleceği ifade edilmektedir. Bu 16. yüzyılda halk hekimliğinin revaçta olduğunu gösteren önemli bir bulgudur. Yine aynı sahifede “Allah'ın isyankâr kullarından yardımını kesmesi” anlamındaki *hızlâmın* karşıtı olan *tevfik* teriminin açıklamasına yer verilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'den sonu *hayru'l-fâtihi'n*, *hayru'l-gâfirîn*, *hayru'r-râhimîn*, *hayru'r-râzıkîn* gibi secili biten ayetleri belli bir sayıda okuyan kişinin bahtının açılacağına dair bir tılsım aynı sahifede yazılmıştır. Burada “Kul her an Allah'ın yardımına muhtaçtır, her zaman her şeyi ondan istemeli” mesajı verilmektedir.

Burada kayıtlı olan ve kaynakları tespit edilen on sekiz hadis-i şerifin mealleri şöyledir: “Hikmetin başı Allah korkusudur.” “Cennet anaların ayakları altındadır.” “Cennet kılıçların gölgeleri altındadır.” “Cennet cömertlerin yurududur.” “Her meşakkat insan için münasip bir ödüldür.” “Ezan ve kamet arasındaki duâ reddedilmez.” “Mümin müminin kardeşidir.” “Mümin müminin aynasıdır.” “Mümin insanların mallarını, nefislerini ve kanlarını ona emanet edebileceği güvenilir kimsedir.” “Kış ayı mümin için bahardır.” “Dua müminin silahıdır.” “Müminin kapısına gelen dilenci Allah'ın armağanıdır.” “Ölüm mümin için tuhfe (hediye)'dir.” “Gece ibadeti müminin şerefi, insanlardan istîğnası ise onun izzetidir.” “İman iki nısıf'tır, yarısı sabır, diğer yarısı şükürdür.” “Hayâ imandandır.” “İlim müminin halilidir; akıl onun delili, hilm veziri, rıfk da babasıdır.” Bu mealdeki hadisler, toplumda ahlaki erdemi teyit eden,

bireyin şahsi ve içtimai hayatına yön vermek için yazıldığı anlaşılan dinî, ahlaki ve sosyal mesaj içerikli sözlerdir. Hadislerde işlenen ana düşünceler ve verilmek istenen mesaj *hikmet, cennet, insan, dua, mümin, iman* ve *ilim* terimlerini ihtiva etmektedir.

Dresden nüshasının nesih hatla yazıldığı ve metnin genelde harekesiz olduğu görülmektedir. Giriş bölümündeki soylama ile hikâyeye başlıkları kırmızı, vurgulu yazılmıştır. Yazmanın mukaddimesinde *Dede Korkut soylamış görelüm hanum ne soylamış* gibi Dede Korkut dilinden söylenmiş veciz sözler vardır. Giriş bölümünden sonra gelen şu hikâyeye başlıkları da kırmızı, vurgulu yazılmıştır: *Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Salur Kazanuñ Evi Yağmalandığı, Kam Boranuñ Oğlu Bamsı Beyrek, Kazan Beg Oğlu Uruz Begüñ Tutsak Oldığı, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul, Kañlı Koca Oğlu Kan Turalı, Kağılık Koca Oğlu Yegenek, Basať Depe Gözi Öldürdüğü, Begiñ Oğlu Emran Beg, Uşun Koca Oğlu Şegrek [Segrek] Beg, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı, İç Oguza Taş Oğuz Āsī Olup Beyrek Öldüğü*. Tüm bilimsel yayınlarda *boyı (boyını) beyān ider, hanum hey* şeklinde okunan cümlenin başlığı açıklamak için yazıldığı değerlendirilmektedir.

Dresden nüshasının 303 sahifelik asıl metin bölümü yazmanın sonundaki *temmet* ifadesiyle son bulmaktadır. Yazmanın sonlarında yer alan asıl metni, yazan kişiden farklı biri tarafından yazıldığı anlaşılan ve şairi bilinmeyen bir şiir de şekil ve içerik yönünden incelenmiştir. Bu şiirin aruz vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle yazıldığı, toplam altı beyitten oluştuğu, türünün “lugaz = bilmece” olduğu anlaşılmaktadır. Lugaz “Nedür ol?” sorusuyla başlamakta ve şiirde bir sevgili tasviri dikkat çekmektedir. Beyitlerdeki bu sevgilinin **kitap** olabileceğine dair işaretler vardır.

Sonuç olarak, bu çalışmada öncelikle Dresden nüshasının sayfa numaralandırma biçimi eleştirilmiş, sonradan Avrupa rakamlarıyla 3a ile başlatılan sayfanın aslında 1b veya 1 olması gerektiği önerilmiştir. Çünkü yazma eserlerde *besmele* ve *reddadeli* sahifesinin yazmanın b yüzü olduğu bilinmektedir. Ayrıca besmele yazılı, reddadeli ilk sahifenin sağ üst köşesine Arapça 1 rakamı yazılmış olması, bu sahifenin 3a değil 1b / 2b veya 1 olması gerektiğinin önemli bir delilidir. Dresden nüshasının metin dışı kayıtlarını okuma problemiyle karşılaşmış ve problemlerin daha önceki bilimsel çalışmalarda büyük oranda çözüldüğü görülmüş, asıl metin öncesindeki ve sonrasındaki tüm kayıtlar dikkatlice yeniden okunmuş ve incelenmiştir. Bu çalışma aslında Dresden nüshasının fiziksel özelliklerini ve metin dışı kayıtlarını araştırmak için yapılmıştır. Ancak başlıklarda dikkati çeken ve farklı imla edilen bir kelime üzerinde ayrıca durulmuştur. Metin dışı kayıtların ve asıl metnin ilk ve son sahifelerinin fotoğraflarından oluşan toplam altı sahifelik ekler bölümü çalışmanın sonuna eklenerek çalışma tamamlanmıştır. Çalışma tamamlandıktan ve

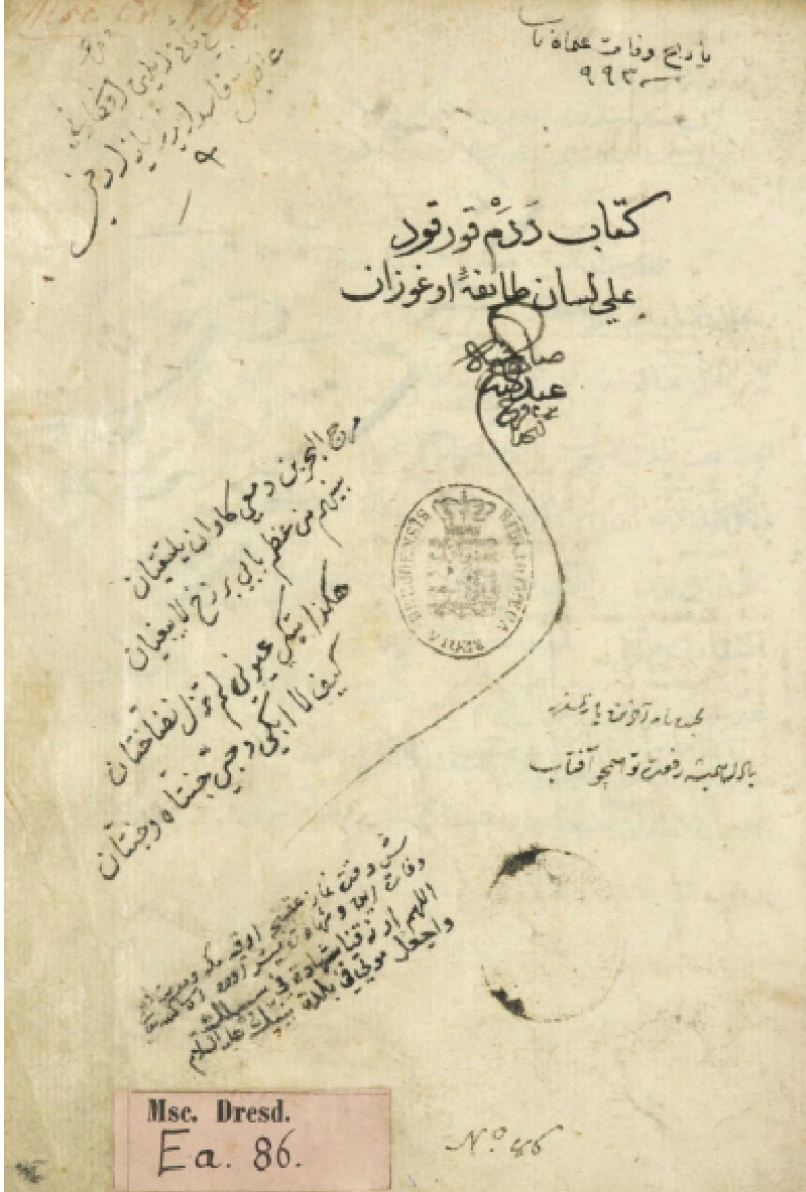

yayın kararı verildikten sonra eserin yeni bir nüshasının Bursa'da (Muradiye Kur'an ve El Yazmaları Müzesi, nu. KU00249) bulunduğu haberi alınmış ve çalışmanın giriş bölümünde bu yeni nüshadan da bahsedilmiştir. Dresden nüshasıyla tam örtüşen ve yazı sitili ve imlası çok benzeyen Bursa yazma nüshasının demirbaş numarası yaprak, satır ve hikâye sayısı müze yetkililerinden öğrenilmiş, restorasyonu devam ettiği için eserin tamamının tıpkıbasımına ulaşılamamıştır. Yaptığımız ön incelemede Dede Korkut'un Bursa nüshasının kırmızı mürekkeple yazılan ve harekelenen başlıklarının aynı müstensih veya başka biri tarafından tekrar siyah mürekkepli kalemle harekelenildiği görülmektedir. Dresden nüshasının kadim bir versiyonu olduğu düşünülen ve harekeli nesih, okunaklı bir hatla yazılan 120 yapraklık bu nüsha yayınlandığında bir kısım okuma problemlerinin yeniden gündeme geleceği ve yeni nüshanın Dede Korkut okumalarında önemli katkı sunacağı öngörülmektedir.

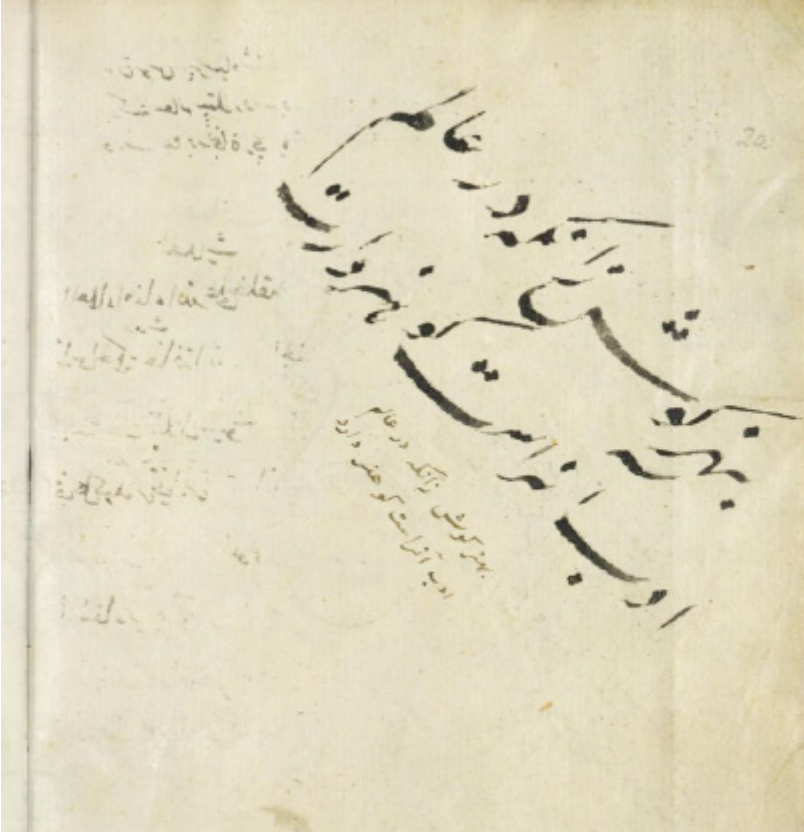

EKLER:

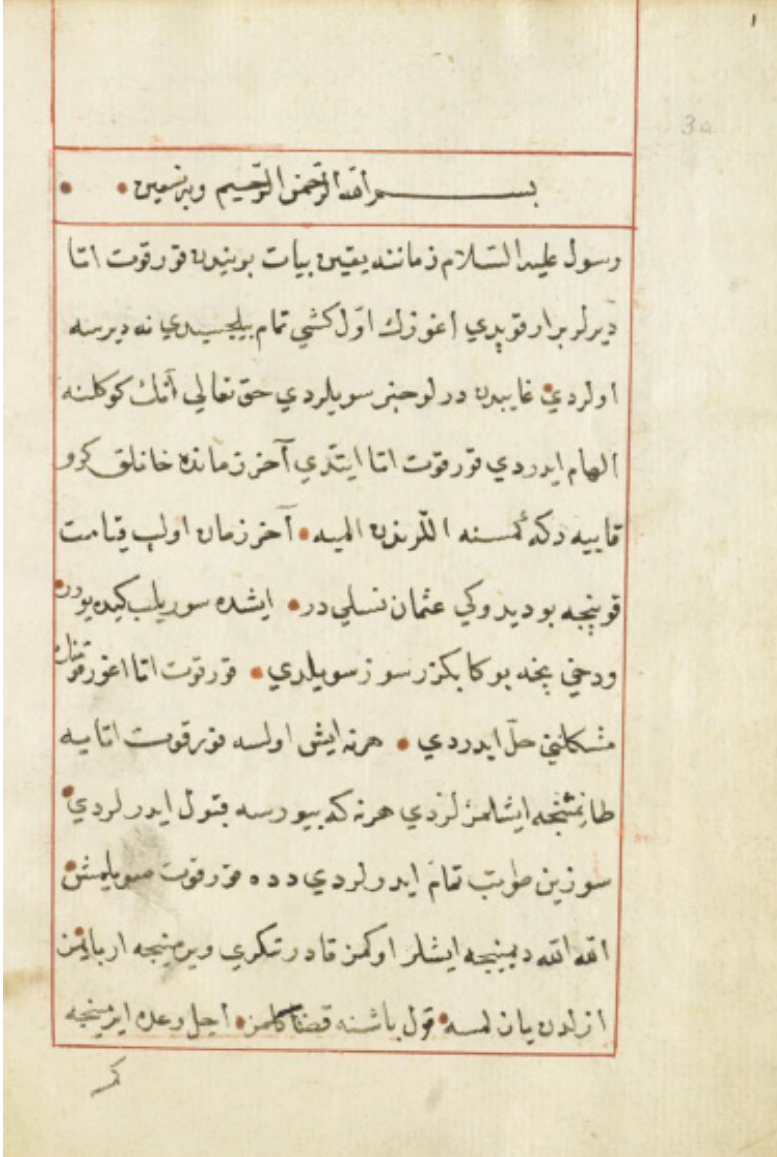
1. “İç kapak” [Dresden, 1831, No. 86, s. +1]

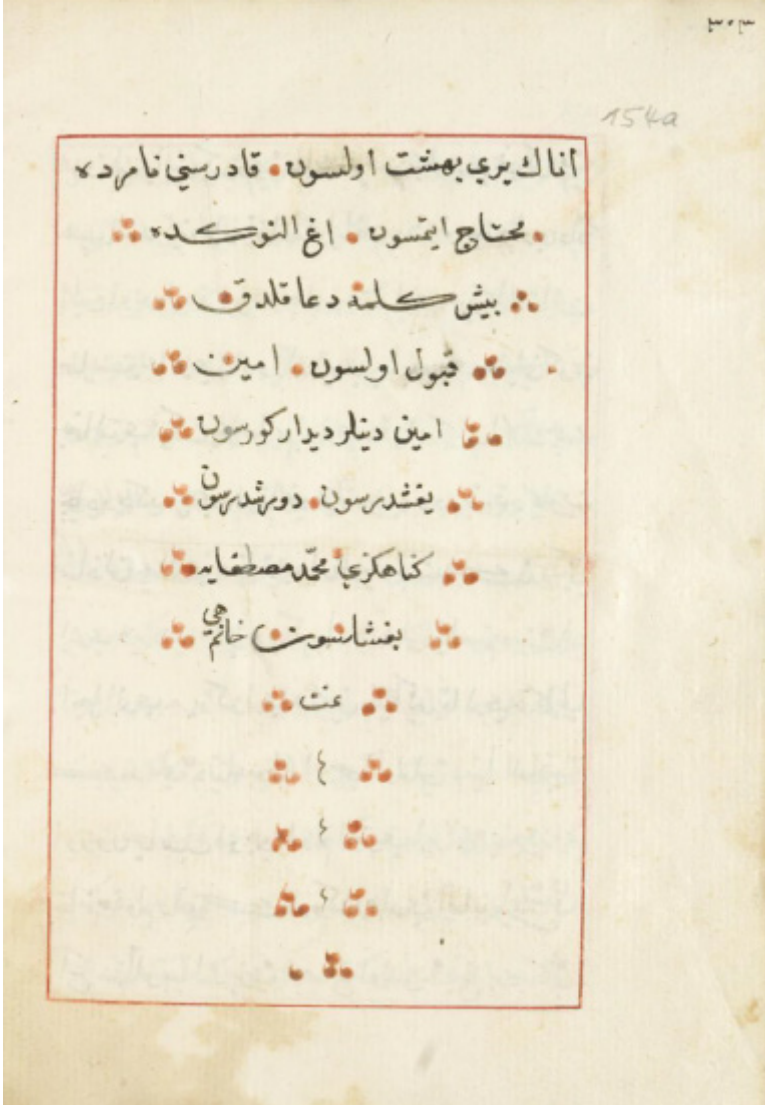
2. “İç kapak” arkası [Dresden, 1831, No. 86, s. +2]

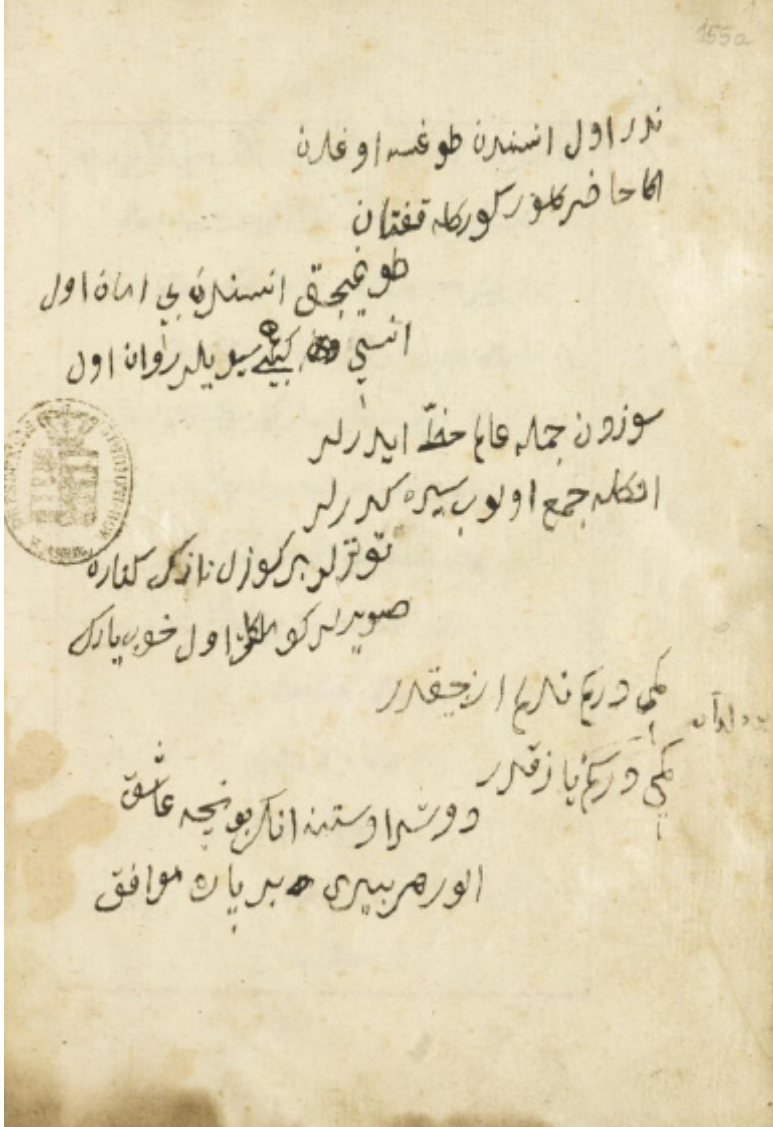
4. İlk sahife [Dresden, 1831, No. 86, s. 1]

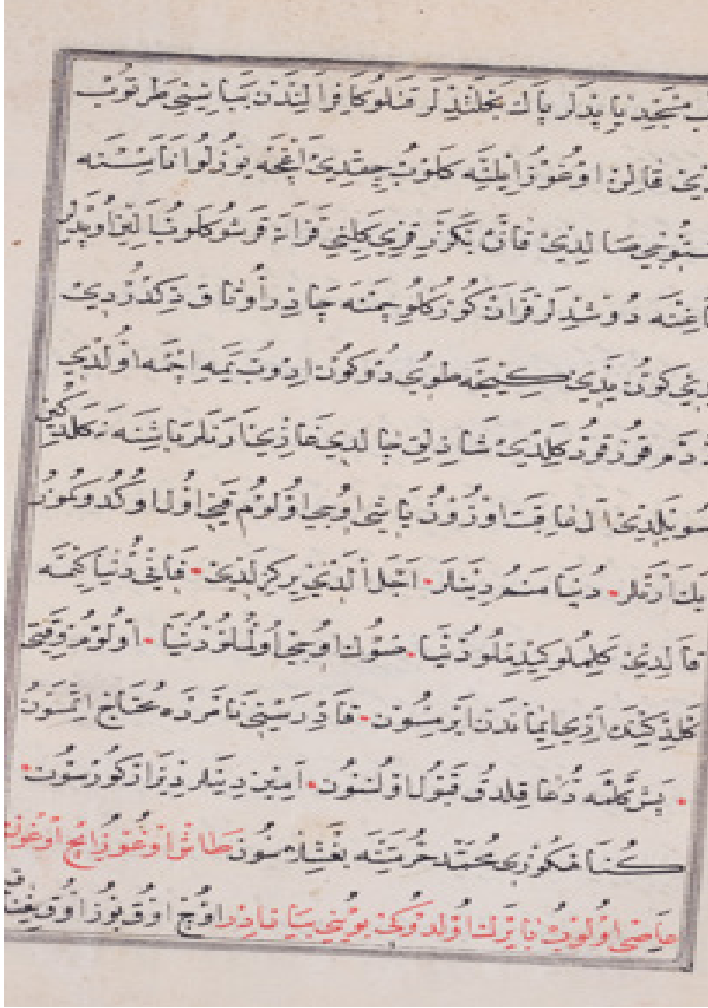
5. Son sahife [Dresden, 1831, No. 86, s. 303]

6. Son sahifeden sonraki yazılar [Dresden, 1831, No. 86, s. ++1]

7. Dede Korkut'un yeni bulunan Bursa nüshasından on ikinci hikâye başlığının yer aldığı bir sahife (Muradiye Kur'an ve El Yazmaları Müzesi, nu. KU00249)

8. Dede Korkut'un yeni bulunan Bursa nüshasından bir sahife (Yeni Şafak, 22 Mart 2022)

Kaynakça

- Azmun Y. (2019). *Dede Korkut'un üçüncü elyazması: soylamalar ve iki yeni boy ile Türkmen Sahra nüshası (metin-çeviri-sözlük-ıtpkibasım)*. İstanbul: Kutlu.
- Boz, E. (2017). Sadettin Özçelik (2016), Dede Korkut 1. cilt (Dresden nüshası-giriş, notlar 931 s.). II. cilt (Dresden nüshası- metin, dizin 996 s.) Ankara: Türk Dil Kurumu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(1), 217-224. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/33970/375503>
- Çiçek, K. (2007). Osman Paşa, Özdemiroğlu. *DİA* içinde C 33 (471-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Daşdemir, M. (2010). Dedem Korkut kitabı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı -Belleten*, 58(2), 67-90. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/32741/363435>
- Daşdemir, M. (2020). *Dedem Korkut Kitabı'nın söz dizimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, İ; Uzun, M. İ. (2003). Lugaz. *DİA* içinde C 27 (221-222). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ekici, M. (2019) *Dede Korkut kitabı, Türkistan / Türkmen Sahra nüshası, soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi, orijinal metin (ıtpkibasım)-transkripsiyon aktarma*. İstanbul: Ötüken.
- Elçin, İ. (2017). Mustafa S. Kaçalın, Oğuzların diliyle Dedem Korkud'un kitabı. (Tanıtım yazısı), *Türkologiya*, 4, 80-83.
- Elmalı, H. (1997). Hassân b. Sâbit. *DİA* içinde C 16 (399-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ercilasun A. B. (2019). Yeni Dede Korkut yazmasında Salur Kazan'ın ejderhayı öldürdüğü boy. F. Turan, Ö. Tabaklar (Ed.). *Doğumunun 120. yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu hatıra kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, İstanbul Türk Ocakları.
- Ercilasun, A. B. (17 Temmuz 2019). Dede Korkut'un yeni nüshası. *Yeniçağ gazetesi*, erişim adresi <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/dede-korkutun-yeni-nushasi-52514yy.htm>
- Ercilasun, A. B. (1994). Dede Korkut kitabı ile Oğuz destanı arasındaki münasebetler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 36(1988), 70-89. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43996/541752>
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dede Korkut Hikâyeleri*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür.
- Kaçalın, S. M. (2017). *Oğuzların diliyle Dedem Korkud'un kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kilisli, R. M. (1332 / 1916). *Kitab-ı Dede Korkud alâ lisan-ı taife-i Oğuzân*. Matbaa-i Amire, İstanbul: Âsâr-ı milliyye ve İslamiyye tedkik encümeni.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü 'ş-şihâb*, (thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi), Beyrut 1407/1986). <https://lib.efatwa.ir/42212/1/33>

- Özçelik, S. (2011). Sözlü edebiyat ürünlerine ait yazmaların okunma sorunları ve Dede Korkut örneği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59(2), 63-96. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/32743/363463>
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2021). *Dede Korkut -Günbed yazması- Kazan Bey Oğuznamesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2022). *Dede Korkut Oğuz beylerinin destanlaşmış hikâyeleri*. İstanbul: Ötüken.
- Özdamar, F. (2019). Metin Ekici, Dede Korkut Kitabı, Türkistan / Türkmen Sahra nüshası, soylamalar ve 13. boy, Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi, orijinal metin (tıpkıbasım)-transkripsiyon-aktarma (kitap tanıtımı). *Millî Folklor*, 31(123), 205-209.
- Savran, A. (2000). İmrüülkays b. Hucr. *DİA* içinde C 22 (237-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Semih T. ve Hendrik B. (Haz.) (2001) *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Sertkaya, O. F. (2004). Dede Korkut Kitabının Dresden yazmasındaki bazı kelime ve şekillerin imla özelliklerine dayanılarak yeniden okunuşu ve anlamlandırılması üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 46(1998/1), 131-152. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/45034/561676>
- Sertkaya, O. F. (2016). Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan nüshasının Latince, Arapça, Farsça ve Türkçe metin dışı kayıtları. *Türkolojiya*, 2, 85-98.
- Sertkaya, O. F. (2018). Dede Korkut Kitabı'nın Dresden nüshasının Türkçe, Latince, Farsça ve Arapça metin dışı kayıtları. *Türkolojiya*, 3, 52-67.
- Sertkaya, O. F. (2020). *Dede Korkut Kitabı üzerine araştırmalar ve incelemeler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Shahgoli N. K. vd. (2019). Dede Korkut Kitabı'nın Günbet yazması: inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 16(2). Ankara.
- Tanman, M. B. (1995). Fâtih Paşa Camii. *DİA* içinde C 12 (251-242). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi tercüme ve tahlil*. İstanbul: Enderun.
- Çevrim İçi İnternet Kaynakları** (Son Erişim Tarihi: 25.03.2020)
- Elyazmacılığımız*: (hazırlayanlar) Ünver, Niyazi; Kaya, Dursun (2005). <http://www.yazmalar.org/elyazmaciligimiz.php#okutuphaneleri>
- Hadis-i Şerifler*: <https://lib.efatwa.ir/>
- Kitâb-i Dede Qorqud* (1814): https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN83400139X&PHYSID=PHYS_0006
- Kitab-i Dedem Korkut*: Mscr.Dresd.Ea.86 <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/10013/1/> Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis/Fleischer, Heinrich Leberecht. - [Online-Ausg.]. - Lipsiae : Vogel, 1831Permalink: <http://diglib.hab.de/drucke/bb-4f-194/start.htm>
- Kur'ân-ı Kerîm ve Meâl-i Şerîfi*: <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>; <https://www.kuranmeali.com/index.php>
- Sözlükler*: <http://www.lugatim.com/>; <https://sozluk.gov.tr/>

Extended Summary

This study was carried out to understand the extra-textual records of the Dresden copy, starting from the inside cover, and to reconsider and examine this copy in terms of its physical properties. The study consists of a summary, an introduction, the main title of “Physical features of the Dresden copy and extra-textual records”, other sub-titles and appendices. The extra-textual records of the Dresden copy were re-read, taking into account the reading suggestions of Osman Fikri Sertkaya. Verses, hadiths, prayers and other Arabic and Persian phrases were transcribed and written with Arabic words, and the meanings of the phrases are given in the footnote. Hadith translations were made, corrections, criticisms and explanations were made where necessary. As a result of re-examination of the physical features, titles and extra-textual records of the Dresden copy, the following findings were obtained:

The front and back cover of the Dresden copy, which is exquisitely bound, is colored, with marbling patterns. The “inner cover” page before the original text has a date of death, a Turkish couplet, a book title, two Arabic couplets, a Persian verse, a prayer, a library seal and an archive number. It was determined that Osman Pasha served during the reign of the Ottoman Sultan Murad III (1574-1594) and was one of the great pashas known as Özdemiroğlu A Turkish couplet on the importance of “thinking carefully” is written on the left of the page. The title of the book is written in the middle of the page and below it is the signature of the book owner. On the same page, four verses from the Surah “Rahman” were partially taken and two couplets were written in Arabic. On the same page, a Persian poem that can mean “May your place always be like the sun” draws attention. Under it, the prayer “O Allah, honor us with martyrdom in your way and make our death in the land of the blessed Nabi (pbuh)” is written. A Persian poem was written on the back of the inner cover of the Dresden manuscript, which means “try to have skill because in the world superiority belongs to those who have art” with a large slate calligraphy. The poet of the poem is not known. It has been determined that one of the writings on the “zahriye” page of the Dresden copy is the definition of cough syrup, one is kalam-ı kibâr, one is prayer, five is verse and eighteen of the hadiths. An explanation of the term “tawfiq” is given in the same page. There are verses of the Quran that end with rhyme such as “ḥayru'l-fâtiḥîn”, “ḥayru'l-ġâfirîn”, “ḥayru'r-râḥimîn”, “ḥayru'r-râzıkîn”. A prediction that the chances of those who read these verses a certain number of times will be opened is written in this page.

The eighteen hadiths whose sources are determined here are as follows: “The head of wisdom is fear of God”, “Heaven is under the feet of mothers”, “Heaven is under the shadows of swords”, “Heaven is the land of the generous”, “Every hardship is a suitable reward for people”, “The prayer between adhan and doom is not rejected”, “A believer is a believer’s brother”, “A believer is a believer’s mirror”, “A believer is a trustworthy person to whom people can entrust their possessions, souls and blood”, “The month of winter is spring for the believer”, “Prayer is the weapon of the believer”, “The beggar who comes to the door of the believer is the gift of God”, “Death is a gift for a believer”, “Night worship is the honor of a believer, and his exemption from people is his honor”, “Faith is two qualities (half), half is patience, the other half is

gratitude”, “Decent is of faith”, “Knowledge is the friend of the believer, reason is his proof, hilm is his vizier, and Rifk is his father.” It is understood that the hadiths in this meaning were written to strengthen the moral virtues in the society and to direct the personal and social life of the individual. It is seen that the Dresden copy is written in “naskh” calligraphy and the text is generally without motions. “Quotations” and “story titles” in the introduction to the Dresden manuscript are written in red with emphasis. In the preface of the writing, there are concise words from the language of Dede Korkut. It was suggested that the sentence that explains the story titles and read as “boyımı beyān ider, ḥanum hey” in all scientific publications was written to explain the title. The original text part of the Dresden manuscript of 303 pages ends with the expression “*temmet*” (finished) at the end of the manuscript. A poem at the end of the Dresden manuscript, understood to have been written by someone other than the person who wrote the original text, and whose poet is unknown, was examined in terms of form and content. It was determined that this poem was written with prosody meter and mesnevi verse, and the type of poem, which is a total of six couplets, is “lugaz = riddle”.

Conclusion: In this study, firstly the page numbering style of the Dresden copy was criticized, and it was suggested that the page started with European numerals [3a] should actually be [1b] or [1]. The problem of reading the nontextual texts of the Dresden manuscript was encountered, and all the texts before and after the original text were carefully read and analyzed. This study was originally conducted to investigate the physical properties and nontextual records of the Dresden copy. A total of six pages of appendices, consisting of photographs of the extra-text records and the first and last pages of the original text, are at the end of the study. After the study was completed and the publication decision was made, we received the news that a new copy of the work was found in Bursa (Muradiye Qur’an and Manuscripts Museum, nu. KU00249). And this new copy is also mentioned in the introduction part of the study.

MUSTAFA SÂFÎ EFENDİ'NİN MENSUR HİLYE-İ ŞERÎF TERCEMESİ

Ömer GÖK*

Özet

Türk edebiyatında müstakil olarak 16. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan hilye türünün manzum, mensur ya da manzum-mensur karışık pek çok örneği bulunmaktadır. Bunlardan özellikle mensur olanların araştırmacılarca ikinci planda değerlendirildiği görülmektedir. Sultan Ahmed'in baş imamlarından olan ve imam-ı sultan olarak da şöhret bulan Mustafa Sâfi Efendi tarafından kaleme alınan ve bu çalışma ile ilk kez tanıtılacak olan *Hilye-i Şerîf Tercemesi*, bugüne değin ortaya çıkarılmamış mensur hilyeler arasında yer almaktadır. Eserin bugün için tespit edilebilen tek nüshası, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı 1443 numarada bulunmaktadır. Bu çalışmada, mütercim Saîd-i Kâzerûnî'nin *el-Müntekâ fî Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ* adlı eserinden istifade ederek hazırladığını söylediği *Hilye-i Şerîf Tercemesi* adlı eseri, şekil ve muhteva özellikleri bakımından incelendikten sonra eserin transkripsiyonlu metni ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hilye, şemâil, Mustafa Sâfi Efendi, *Hilye-i Şerîf Tercemesi*, Saîd-i Kâzerûnî, *el-Müntekâ fî Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ*.

TRANSLATION OF HILYE-I SHARIF BY MUSTAFA SÂFÎ EFENDİ

Abstract

There are many examples of the hilye genre, which started to be seen independently in Turkish literature since the 16th century in verse, prose or mixed in verse and prose. It is examined that especially the

* Dr., Türk Dil Kurumu, o.gok@tdk.gov.tr, ORCID: 0000-0003-0474-2928.

prose ones are underestimated by the researchers. *Translation of Hilye-i Sharif* will be introduced for the first time with this study among the unrevealed prose hilyes until today, it was written by Mustafa Sâfi as one of the chief imams of Sultan I. Ahmed, who was also known as imam-i sultani. The only copy of the work that is identified currently is cataloged in the Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library, number 1443. In this study, the *Translation of Hilye-i Sharif*, which the translator denoted to have benefited from Saïd-i Kâzerûnî's work *Al-Müntekâ fi Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ*, is examined in terms of form and content with the transcribed text.

Keywords: Hilye, shama'il, Mustafa Sâfi Efendi, *Translation of Hilye-i Şerif*, Saïd-i Kâzerûnî, *Al-Müntekâ fi Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ*.

Giriş

Sözlüklerde anlamı “süs, ziynet, bezek, kolye, cevher” gibi kelimelerle karşılanan hilye, edebiyatta Hz. Muhammed'in dış görünüşünü ve vasıflarını anlatan manzum ya da mensur eserlere denilmektedir. Türk edebiyatında “müstakil” bir tür olarak 16. yüzyıldan itibaren işlenmeye başlayan hilyeler, daha önceleri edebî kaygı güdülmeden siyer ve hadis kitaplarında bir bölüm olarak ele alınmıştır (Güngör, 2003, s. 199). Ayrıca Araplarda Hz. Muhammed'in fiziki ve ahlaki özelliklerinin anlatıldığı eserler olarak ortaya konan şemaillerin “halku Resûlillâh” başlıklı bölümlerinin hilye etrafında şekillendiği söylenebilir (Uzun, 1998, s. 44-45; Kandemir, 2010, s. 497; Canım, 2016, s. 80-81). Bu bakımdan Türk edebiyatında kaleme alınan hilyelerin bir diğer kaynağı da şemailler olmuştur. Şemailler edebî niteliği ve hilyeye nazaran çok daha geniş bir muhtevaya sahip olması yönüyle Türk edebiyatında görülen hilyelerden ayrılmaktadır. İmam Tirmizî'nin Arapça kaleme aldığı *eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye ve'l-Hasâ'isü'l-Mustafaviyye*'si Hz. Peygamber'in hilyesine dair bilgiler içeren ilk eser olması sebebiyle önemlidir. Eser hem kendisinden sonra yazılan şemail kitaplarına hem de hilyelere kaynaklık etmiştir. Ancak hilyelerin kapsamı ve edebî değeri göz önünde bulundurulduğunda “bu eser edebî bir gayeyle yazılmadığı için de sadece hilye türüne kaynak olması açısından bir ilk kabul edilmelidir” (Canım, 2016, s. 81). Nitekim Tirmizî, Hz. Peygamber'i sadece dış görünüşüyle ele almamış, “kıyafeti, yemesi içmesi, konuşma şekli, ibadeti, ahlakı, geçim tarzı ve ölümü” gibi hususlara da hadislerle dayanarak eserinde yer vermiştir (Kandemir, 2010, s. 500). Buradan hilye bahsinin eserin sadece bir bölümünü kapsadığı anlaşılmaktadır. Tirmizî'den sonra İmam Beyhakî'nin *Delâilü'n-Nübüvve*'si, Hâfız-ı İsfahanî'nin *Tarih-i İsfahan*'ı, Kadî İyaz'ın *Şifâ-i Şerif*'i, İbn Kesîr'in *Şemâilü'r-Resûl*'ü, Cemâ-

leddin Hâfız Abdurrahman'ın *Vefâ fi Fezâil-i Mustafâ*'sı Arapça hilye içerikli eserlere örnek olarak verilebilir. İran edebiyatında ise Muhammed Abâd'ın *Şifâ-i Şerîf* şerhi ile Feyzi'nin manzum hilyesi dışında bu türden eserlere rastlanılmamaktadır (Erdoğan, 2013, s. 21; Canım, 2016, s. 82).

Arap ve Fars edebiyatları karşısında Türk edebiyatında hilyeye karşı büyük bir rağbetin olduğu görülmektedir. Türklerdeki Peygamber sevgisi ve onu tanıma arzusu bu rağbeti artırdığı gibi hilye türünün de gelişimine zemin hazırlamıştır. “Hz. Peygamber’in fizikî özellikleri anlatılırken her bir sahabe görebildiği taraftan ve ifade edebildiği kelimelerle fakat en güzel kelime ve ifadeleri seçerek anlatmış.” (Gözütok, 2016, s.401), Türk şair ve edipleri de bu ifade gücünün derinliğine inmek arzusuyla manzum, mensur, telif, tercüme şeklinde pek çok hilye kaleme almışlardır. Şüphesiz bunlar arasında en meşhuru Hâkânî Mehmed Bey'in *Hilye-i Hâkânî*'si olmuştur. Hâkânî'nin manzum kaleme aldığı *Hilye-i Şerîf*'i hem okuyanlarca hem diğer şairlerce benimsenmiş, sonrasında onlarca hilye kaleme alınmıştır. Nihayetinde “tıpkı şarkı ve tuyuğ gibi hilye türü de klasik Türk edebiyatının malı olmuştur” (Pala, 1991, s. 5). Türk edebiyatında Hz. Muhammed ile başlayan hilye yazıcılığının sınırları yıllar içinde tüm peygamberler, dört halife ve evliyalara kapsayacak şekilde genişlemiştir. Böylelikle gelinen noktada hilye türü şu şekilde tanımlanmıştır:

“Hz. Muhammed’in fiziksel görünüşünü, güzel ahlakını, karakterini, güzel vasıf ve sıfatlarını, kıyafetini anlatan aynı zamanda diğer peygamberlerin, dört halifenin, aşere-i mübeşşereden diğer sahabelerin Hz. Hasan ve Hüseyin ile bazı tarikat kurucularının öncelikle fiziksel yapıları olmak üzere onlarla ilgili diğer bazı hususları da konu edinen ve genellikle mesnevi nazım şekliyle ve manzum olarak yazılan, mensur örneklerinin yanı sıra çok az da olsa manzum-mensur olarak da kaleme alınan eserlerin genel adıdır” (Erdoğan, 2013, s. 19).

‘Bu çalışma kapsamında ele alınan Mustafa Sâfi'nin *Hilye-i Şerîf Tercemesi*, Hz. Muhammed için yazılmış mensur hilyeler arasında yer almaktadır. Sâfi böyle bir eser kaleme almasının sebebinin giriş kısmında uzun uzun ve oldukça süslü bir dille anlatmaktadır. Burada özetleyecek olursak; bayramlarda padişahlara bir hediye (eser) sunmanın adet olduğundan bahisle Sâfi'de de böyle bir niyet hasıl olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in Türkçe bir hilye-i şerifini yazıp padişaha sunarak onun Hz. Peygamber'in evsafını yakından müşahede etmesini arzu etmiştir. Sâfi bu bölümde, kaynak olarak kullandığı *el-Müntekâ* ve onun müellifi Saîd-i Kâzerûnî'nin ismini de zikretmiştir.

Türk edebiyatında, Mustafa Sâfi'nin *Hilye-i Şerîf Tercemesi*'nden başka mensur olarak kaleme alınan ve bilinen diğer Hz. Peygamber hilyeleri alfabetik olarak şu şekilde sıralanabilir:¹

¹ Sıralama (Erdoğan, 2013) ve (Erdoğan, 2018)'den faydalanılarak hazırlanmıştır.

1. Abdülahad Nûrî, *Hilye-i Şerîfe-i Nebeviyye*,
2. Abdülmecîd Sivasî, *Şerh-i Hilye-i Resûl-i Ekrem*,
3. Ahmed b. Receb el-İstanbulî, *Nüzhetü'l-Ahyâr fî Şerh-i Hilyeti'l-Muhtâr*,
4. Ahmed Şemsî Halvetî, *Hilye-i Şerîfe*,
5. Akkirmânî Muhammed B. Mustafa, *Hilye-i Sa'âdet*,
6. Ali Molla, *Hilye-i Şerîf-i Resûlullâh*,
7. Debrelî Vildân Fâik, *Risâle fî-Şerhil'l-Hilyeti'n-Nebeviyye*,
8. Erzurumî Mehmed Hanefî Efendi, *Hilye-i Şerîfe*,
9. Eyüp Sabri b. Cemîl, *Mûlahhas Şemâ'il-i Hz. Muhammed*,
10. Halîl b. Ali El-Kırımî, *Hilye-i Nebevî*,
11. Hilmi Efendi, *Hilye-i Muhammed*,
12. Hulûsî Ârif Eskişehirî, *Şerh-i Hilye-i Nebevî*,
13. Kâdi Şâmî, *Şerh-i Hilyetü's-Şerîfe*,
14. Mantıkî Mustafa Efendi, *Mufassal Hilye-i Şerîfe*,
15. Mehmet Ergüneş, *Hilye-i Şerîf-i Muhammediye*,
16. Nazmî Türe, *Hilye-i Şerîfe ve Şemâ'il-i Muhammediyye Hazret-i Muhammed Aleyhisselamın Vafı Şerîfeleri ve Şemâ'il-i Mübârekeleri*,
17. Sa'dî Çelebi, *Tercüme-i Hilye-i Şerîf*,
18. Şeyh Emir Tarikatçı, *Hilyetü'n-Nebî*,
19. Şeyhü'l-İslam Hoca Sa'deddîn Efendi, *Hilye-i Celiyye ve Şemâ'il-i 'Aliyye*,
20. Vahdî İbrahim b. Mustafa, *Terceme-i Hilye-i Şerîf*,
21. Vecdî Ahmed, *Hilye-i Nebî*.

Yukarıda saydığımız eserler dışında henüz üzerinde araştırma yapılmamış, müellifi bilinmeyen hilyeler² mevcuttur. Yine kendi yazdığı eserlerde adı zikredilmesine karşın bugüne kadar gün yüzüne çıkmayan Mustafa Sâfi'nin kaleme aldığı *Hilye-i Şerîf Tercemesi* de mensur hilyelere yeni bir ilave olarak değerlendirilmelidir.

1. *Hilye-i Şerîf Tercemesi*

Eserin Müellifi/Mütercimi

Sultan Ahmed devrinde telif ve tercüme ettiği eserlerle bilinen Mustafa Sâfi

² Müellifi bilinmeyen hilye-i şerifler ve diğer hilye-i şeriflerin ayrıntılı kütüphane bilgileri için bk. (Erdoğan, 2013, s. 65-68).

Efendi, Makedonya'nın Kesriye kasabası, Hurpişte nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında elimizde net bir bilgi bulunmamaktadır. Babasının isminin İbrahim olduğu kaynaklarda geçen Mustafa b. İbrahim künyesinden anlaşılmaktadır. Anadolu'ya geldikten sonra bir müddet Bursa ve Gemlik'te imamlık ve hatiplik yapan Mustafa Sâfi, daha sonra İstanbul Cerrah Mehmed Paşa Camisinde görev yapmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada Hafız Ahmed Paşa'nın aracılığıyla *Celâl ü Cemâl* adlı Farsça bir mesneviyi Türkçeye mensur-manzum tercüme edip padişaha sunmuş, bu tercüme vesilesiyle padişah imamlığına yükselmiştir.³ Eserlerinin büyük bir bölümünü de Sultan Ahmed devrinde kaleme almış ve yine ona takdim etmiştir. Sâfi'nin tespit edilebilen eserleri şunlardır: *Zübdetü't-Tevârih*, *Terceme-i Celâl ü Cemâl*, *Vesîletü'l-Vüsûl ilâ Mahabbeti'r-Resûl*, *Kitâbü'l-İsti'âb fî Ma'rîfeti'l-Ashâb Tercemesi*, *Hilye-i Şerîf Tercemesi (Mir'atü's-Safâ fî Hilyeti'n-Nebiyi'l-Mustafâ)* ve *Cihad-nâme*. Görüldüğü üzere tarih, edebiyat, din ve tasavvuf gibi farklı sahalarda eserler neşreden Mustafa Sâfi, H 1025 Zilhicce (M 1616 Aralık) ayında vefat etmiştir.

Eserin Adı

Çalışmamıza esas aldığımız istinsah nüshanın başında eserin başlığı *Hilye-i Şerîf Tercemesi* olarak geçmektedir. Başka bir nüshası olmamasından ötürü eserin bu başlıkla anılması daha doğru olacaktır. Fakat Mustafa Sâfi'nin *Vesîletü'l-Vüsûl ilâ Mahabbeti'r-Resûl* adlı eserinde, hilye tercümesinden bahsederken *Mir'atü's-Safâ fî Hilyeti'n-Nebiyi'l-Mustafâ* başlığını kullandığı görülmektedir:

“Hazret-i Ali'den -kerremallâhu vechehü- ve Enes b. Mâlik ve Ebû Hüreyre ve Berâ b. Azib ve Ümmü'l-mü'minîn Âişe-i Sıddîka ve İbn Ebî Hâle ve Ebû Cuheyfe ve Câbir b. Semüre ve Ümmü Ma'bed ve Abdullâh b. Abbâs'dan ve bunlardan gayrı ashâb-ı güzînden -rıdvânullâhi 'aleyhim ecma'în- rivâyet olunup bu fakîr bu cümle-i kütüb-i mu'teberden cem' ve lisân-ı Türkî ile tefsîr idüp ve bundan akdem *Mir'atü's-safâ fî Hilyeti'n-Nebiyi'l-Mustafâ* nâm bir risâle metâvîsinde derc idüp” (İnal, 1993, s. 38-39).

Buradan hareketle eserin ismi için *Hilye-i Şerîf Tercemesi* ile beraber *Mir'atü's-Safâ fî Hilyeti'n-Nebiyi'l-Mustafâ*'nın da kullanılabileceğini söyleyebiliriz.

Telif Tarihi

Eserin müellif hattı nüshası bugün için elimizde mevcut değildir. Bu yüzden eserin telif tarihi ile ilgili net bir çıkarımda bulunmak güçtür. Ancak eserin telif tarihiyle ilgili Mustafa Sâfi tarafından *Vesîle*'de düşülmüş şöyle bir kayıt vardır:

³ Bk. Çuhadar, 2003, s. 114; Babinger, 1992, s. 162, Süreyya, 1996, s. 1149.

“[...] bu fakîr bu cümle-i kütüb-i mu‘teberden cem‘ ve lisân-ı Türkî ile tefsîr idüp ve bundan akdem *Mir‘atü’s-safâ fi Hilyeti’n-Nebîyyi’l-Mustafâ* nâm bir risâle metâvîsinde derc idüp isneteyn ve işrîn ve elf târihinde vâki‘ olan ‘îd-i adhâda pâ-yi taht-ı Edirne’de manzar-ı ‘âlî-i pâdşâhiye ref‘ etmişdir” (İnal, 1993, s. 39).

Mustafa Sâfi burada, tamamlamış olduğu eserini H 1022 (M 1614) senesinin Kurban Bayramı’nda, Edirne’de padişaha sunduğunu söylemektedir. Bu kayıt ışığında, net olmamakla birlikte, eserin ya bu tarihte ya da bu tarihten evvel tamamlandığını söyleyebiliriz.

Nüsha Tavsifi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (Kısaltması: AK)

Eserin ulaşılabilen tek nüshası mevcuttur. Bu nüsha da İstanbul Büyükşehir Belediye Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Türkçe Yazmaları koleksiyonunda bulunmaktadır. Demirbaş numarası 1443’tür. Eser kataloglanırken ismi Mustafa Sâfi’nin başka bir eseri ile karıştırılmış ve *Terceme-i Kitâbü’l-İstî‘âb fi Ma‘rifeti’l-Ashâb* olarak kaydedilmiştir. Müellif ismi de Musliheddîn Mustafâ en-Nakşibendî olarak yazılmıştır. Yazı türü nesih olup 200x145-145x85 mm ölçülerindedir. Sadece 1b ve 10a’da metnin dört tarafını çevreleyecek şekilde ince kırmızı cetvel çekilmiştir. Yaprak sayısı 15, satır sayısı 19, sütun sayısı 1’dir. Söz başlarında kırmızı, metin kısmında siyah mürekkep kullanılmıştır. Eserin sadece 12a-12b’ye tekabül eden yaprağının köşesinde birkaç kelimenin okunmasına sorun teşkil eden yıpranma mevcuttur. Ayrıca metinde bazı kısımlarda müstensih hataları göze çarpsa da bunlar anlamdan hareketle okumada giderilmiştir.

Muhtevası

Eser, diğer hilyelerde olduğu gibi Hz. Peygamber’e övgü ile başlamaktadır. Bu bölümde *Kur’an*’da geçen Hz. Peygamber’in güzel ahlakı ve yaratılışına yönelik ayetlerden iktibaslarla birlikte “Sen olmasaydın âlemi (yerleri ve gökleri) yaratmazdım.” hadis-i kutsisine atıf yapılmaktadır. Sebeb-i elif bölümünde eserin kim ve ne için yazıldığı tafsilatlı olarak açıklanmaktadır. Buradan eserin Sultan Ahmed’e arz edilmek üzere tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

Eserin esasını oluşturan hilye bölümü ise en kapsamlı bölümdür. Bu bölümde Ümmü Ma‘bed, Hind bin Ebî Hâle, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Sâ‘ib bin Yezîd gibi sahabelerin Hz. Peygamber’in hilyesine dair rivayetleri yer almaktadır. Mustafa Sâfi, hilyeleri aktarırken önce ibarelerin Arapça ilk hâlini vermiş, ardından daha ayrıntılı ve Türkçe olarak bu ibareleri açıklamıştır. Hilyede adı geçen ravilerin rivayetlerinden yola çıkılarak Hz. Peygamber’in yüzü, teni, boyu, saçı, başı, alını, kaşları, kirpikleri, burnu, sakalı, yanakları, ağzı, dişleri, gözleri, sesi, hitabı, boynu, göğsü, sırtı, karnı, omuzları, kolları,

avuçları, ayakları, adımları, konuşması ve peygamberlik mührü gibi görünüşüne ve beden hareketlerine dair özellikleri tasvir edilmiştir. Hilye bölümünde Ümmü Ma‘bed kıssasının ve hilyesinin denk geldiği yaklaşık üç varaklık (3a-6b arası) kısım, birtakım tercüme tasarrufları bulunmakla birlikte, Mustafa Sâfi'nin *Kitâbü'l-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb Tercemesi*'nde de geçmektedir.

Eser, hatime/dua bölümüyle hitama ermektedir. Dua bölümünde, eserin bayram hediyesi olarak takdim edildiği Sultan Ahmed'e dua ve övgülerde bulunmaktadır.

Şekil Özellikleri

Hilye-i Şerîf Tercemesi, mensur bir hilyedir. Eser, farklı ravilerin rivayetlerini içerdiği için Türk edebiyatında yazılan diğer hilyelere nazaran hacim olarak oldukça geniştir. Eserin bölümleri incelendiğinde manzum hilyelerde olduğu gibi Hz. Peygamber'e övgü, sebep-i telif, Hz. Peygamber'in hilyesi ve hatime/dua bölümlerinden oluştuğu görülmektedir. Eserde sadece hatime kısmında Farsça bir dördlük yer almaktadır.

Kaynak Metni ve Müellifi

Hilye-i Şerîf Tercemesi'nin kaynağının Saîd-i Kâzerûnî'nin *el-Müntekâ fî Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ* adlı eseri olduğunu, Mustafa Sâfi Efendi doğrudan dile getirmektedir (AK, 3a). Hatta yalnızca hilye metninde zikretmekle kalmayıp *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb Tercemesi*⁴ ve *Vesiletü'l-Vüsûl ilâ Mahabbeti'r-Resûl*⁵ gibi eserlerinde hem kaynak esere hem hilye tercümesine dair atıflarda bulunmaktadır. Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî'nin Arapça kaleme aldığı eser, bazı kaynaklarda *el-Müntekâ min Sîreti'l-Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ* ve *el-Müntekâ min Siyeri'n-Nebiyi'l-Mustafâ* olarak da geçmektedir.⁶ Eserin Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî'nin oğlu Afîfûddin el-Kâzerûnî tarafından yapılan ve *Terceme-i Mevlidi-i Mustafâ* ya da *Siyer-i Afîf* ve *Siyer-i Kâzerûnî* adlarıyla anılan Farsça bir çevirisi de mevcuttur. Farsça bu tercümeden hareketle Veysîzâde Ahmed İznîkî ve Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin eseri Türkçeye tercüme ettikleri bilinmektedir (Erşahin, 2005, s. 345-346; Uzun, 2009, s. 325).

Mustafa Sâfi'nin hilyesinde esas kaynağı olan *El-Müntekâ*'nın Farsça metni bir mukaddime, dört kısım ve hatimeden oluşmaktadır. Dört kısımlık

⁴ “[...] vilâdet ü vefât beyninde vâki‘ olan ahvâl-i icmâlîleri huşûşan hilye-i celiyye-i şerîfeleri ve ba‘z-ı mu‘cizât-ı bâhire-i münîfeleri ‘ulemâ-i siyer ve hafâza-i haber ü eserden Sa‘îd-i Kâzerûnî revvaḥallâhu rûḥahu *el-Müntekâ fî Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ* nâm kitâbda rivâyât-ı şahîḥa ve esânîd-i kavîyye-i şarîḥa ile zikreyledüğü üzre bi-tarîki't-terceme zikrolundu” (*İstî'âb*, vr. 2b-3a).

⁵ Bk. İnal, (1993, s. 38-39).

⁶ Bk. Uzun, 2009, s. 325; Durmuş, 2004, s. 481; Gültekin, 2021, s. 7.

siyer bölümü, Hz. Peygamber'in doğumundan önce vuku bulan bazı olaylarla başlayıp hicretin on birinci yılında zuhur eden hadiselerin anlatımıyla sona ermektedir. Mustafa Sâfi *Hilye-i Şerîf Tercemesi* için *el-Müntekâ*'nın dördüncü kısmının birinci babının ikinci, üçüncü ve dördüncü fasıllarından istifade etmiştir. İkinci fasıl hicret esnasında Hz. Peygamber ile Hz. Ebubekir'in mağara hadisesini, üçüncü fasıl Medine yolunda karşılaşılan olaylar ve Ümmü Ma'bed kıssasını, dördüncü fasıl ise hilyeye esas kaynaklık teşkil eden Hz. Peygamber'in evsafı ve ahlakının anlatıldığı bölümler olarak dikkat çekmektedir. Sâfi hilyeye başlamadan önce mağara hadisesine ve Ümmü Ma'bed kıssasına kısaca değinmiştir.

2. Transkripsiyonlu Metin

[1b] Hilye-i Şerîf Tercemesi

Bismillâhi'r-rahmani'r-raḥîm

Hamd u sipâs ve şükr-i hâric ez-kıyâs ol Hallâk-ı cihân-âferîn ḥazretine ki sülâle-i mâh-ı mehîm ve müstaḥarr-ı qarâr-ı mekîn olan ḥamîr-i mâye-i 'acîn âb-ı tıyn u fiṭr mādde-i şanâyi'-i aḥsenü'l-ḥâlîkîni câr-bağ-ı 'anâşırda ḥilye-i aḥsen-i taḫvîm ve *leḳad kerremnâ benî âdeme*⁷ mazmûnda münfehîm olan şıfat-ı tekrîm ile cilve-sâz kıldı ve selâm-ı taḥıyyet-esâs ve dürüd-ı birûn ez-endâze vü miḳyâs ol mu'allâ berâhîn-i *levlâke levlâke lemâ ḥalaḳtü'l-eflâk*⁸ ve *mâ erselnâke illâ rahmeten lil'âlemîn*⁹ cenâb-ı risâlet-menḳabetine ki dest-i 'inâyet-i lem-yezelî kâlem-i ḥikmet-raḳam-ı ezeli-i kadîmi anuñ cebîn-i şayâhib-rehîn-i şân-ı kerîmi şafḥasında vaşf-ı cemîl-i *inneke le'alâ ḥuluḳin 'azim*¹⁰ ve naḳş-ı celîl-i *bi'l-mü'minîne ra'ûfu'r-raḥîm*¹¹ ile sâye-endâz itdi. Kezâlik ol bülbülân-ı ravza-i şoḥbet-temkîn ve 'andelîbân-ı devḫa-i 'işret-i seyyidü'l-mürselîn ḥazerâtına ki her biri ol naḥl-i büstân-ı dîn ve gül-i gülistân-ı îmân-ı yakîn ḥazretinüñ büy-ı ḥilye vü evşâfı ve güft ü güy-i na't-ı cemâli ittişâfı beyânında lisân-ı belîḡu't-tibyânların şavt-ı raḥîm ile ni'ame perdâz eyledi ammâ ba'd maḥall-i ḥaffâ vü mümkin-i iḥtifâda olmaya ki çün rûz-ı 'îd ki yevm-i sa'îd ve bir vaḳt-i ber-nüviddir pâdşâh-ı dîn ve imâm-ı müslimîn ḥalîfe-i Rabbü'l-'âlemîn ḥâfız-ı beyzâtü'l-İslâm ve 'âmir-i Beytu'l-lâhi ḥarâmi'l-mü'eyyed bi-naşri'llâhi [2a] ve'l-manşür bi-te'yidi'l-İlah ve hüve's-sultân es-sultân **Aḥmed Ḥân** ibn es-sultân **Meḥammed Ḥân ḥullidet**

⁷ Kur'an: "Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık." İsrâ, 17/70.

⁸ Hadis: "Sen olmasaydın, sen olmasaydın (ey Muhammed) felekleri yaratmazdım." (Yılmaz, 2013, s. 456).

⁹ Kur'an: "(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." Enbiyâ, 21/107.

¹⁰ Kur'an: "Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin." Kalem, 68/4.

¹¹ Kur'an: "(O) mü'minlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir." Tevbe, 9/128.

*hilāfetihī tūlu'z-zamān*¹² hazretlerine 'ibād-ı hālişu'l-füād ve dā'iyān-ı hūlūş-i'tiyād kudret ü isti'dādları hasebince bir yeşkeş ve bir tuhfe-i dil-keş 'arz itmek mu'tāddır, bu fakīr-i kalīlü'l-bizā'a ve dā'ī-i keşirü'l-izā'a dağı ol sultān-ı 'azīmu'ş-şān hazretlerinin hūzūr-ı 'ālīlerine bir destāvīz ve bir hediye-i iltifāt-engīz mülāhazasından tefekkür ve bu bābda fi'l-cümle tedebbür itdükte levh-i hātır-ı fātira bu ma'nī-i mürtesem ve zamīr-i müstetir işbu hātıra ile müttesem oldu ki ol hazret-i hilāfet-maḳām ve ol zāt-ı bā-ihtişāma hediye bir tuhfe-i seniyye olmak gerekdir ki āyīne-i mücellā-mişāl 'ukūsa cemāl-i mecmū'a-kemāl ve şu'ā'-ı şemveş kemālāt-ı maḥbūb-ı hazret-i Zū'l-celāl anda münṭabī' ve ol şūret-i kemāl ve ol secencel-i meḥāsin ü cemāle nazar ve mütāla'asında taḳlīb-i başar itdükte pādşāh-ı dīn-penāh hazretlerinin ḳalb-i şafā-eşerlerinde ol eşi'a-i kemālāt ve ol 'ukūs-ı müfīzu'l-hālātından nice āşār ve şad-hezār esrār müctemi' ola ve çün bu hātıra gālib ve tābī'at-ı fātira ol şıfat ile muttaşif bir tuhfe ṭālib oldu, sāk-ı 'ināyet aña sevk ve ḳā'id-ı hidāyet ol cānibe delālet-i bā-şevḳ eyledi ki ol şāhid-i mināşsa-i nübūvvet ve 'arūs-ı ḥalvet-hāne-i risālet ol maḥbūb-ı İlāhī ve ol fā'iz-i faẓl-ı nā-mütenāhī olan Resūl-i kevneyn ve nebī-i şakāleyn rāfi'-i merāḳı ictibā vü iştifā Hazret-i Muḥammed Muştāfā *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* [2b] fi'l-mele'i'l-a'lā hazretlerinin āyīne-i ḥilye-i şerīfe-i celiyye ve mir'āt-i evşāf-ı münife-i 'aliyyeleri ki nümāyende-i cemāl-i Muḥammedī ve beyān-künende-i faẓl u kemāl-i Aḥmedī dürr-i mişḳala-i lisān-ı Türkī ile muşayḳal u şayḳal 'ibāret-i bī-tekellüfī ile nazīr-i secencel olup atbāk-ı evrāḳa vaz' ve hūzūr-ı 'ālīlerine ref' oluna tā ki manzūr-ı nazar-ı sa'ādet-eşerleri oldukça keşf-i cemāl-i Nebevī ve isticlā-yı şuver-i kemāl-i Muştāfavī itmekle ol nazar-bāz-ı gülşen-i şafā ve ol temāşā-kün-i ravza-i vefā ol gülzār-ı iştifādan istişmām-ı gülhā-yı aḥlāk u evşāf ve ister milh-i dimāğ-ı cān-ı şafā i'tilāf eyleye binā'en 'alā zālik tetebbu'-ı kütüb-i siyer ve taşaffūh-ı defātir-i nu'ūt-ı ḥayrū'l-beşer olunduḳda ḥalken ve ḥulken ol şāhibu'l-ḥulḳu'l-'azīm *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* 'aleyhi Rabbū'l-arşī'l-kerīm hazretlerinin şıfāt-ı celīle ve nu'ūt-ı cemīleleri vaşfında rivāyāt-ı şāḥiḥa ile vārid olan cevāhir-i ḥilye-i celiyyeleri rişte-i tercemeye 'azīm ve ḥüsni nizām u luṭf-ı intizāmında bi-ḳadri'l-vüs' ve't-tāḳat ihtiyāt u ḥazm olunup işbu birkaç varāḳ-ı maṭāvīne vaz' ve ol cenāb-ı salṭanat-ı ḳıbāb hazretlerinin maḥz-ı kerīmü'l-muḥayyerlerine ref' olundu. Hazret-i Rabbū'l-erbāb cenāb-ı māliku'r-riḳāb dergāhından recā vü istid'ā olunur ki işbu ḥilye-i celīle-i Nebevīyye mütāla'ası āyine-i ḳalb-i pādşāhīnün ol āftāb-ı ḥaḳīḳat ile mu'akesesine sebep olmaḳla ol mir'āt-ı ḳābilü'l-envār ol maṭla'-ı eşi'a-i esrārdan ḳabūl-i intitā'-ı āşār ile pādşāh-ı hilāfet-destgāh hazretleri müşāhede-i şıfātından mu'ārefe-i zāt-ı risālet-[3a] semā'a teraḳḳī ve ešnāf-ı sa'ādātı telaḳḳī eyleye *vallāhü'l-muvaffāḳ ve'l-mürşid ve ḥüve'l-mu'īnū'l-müs'ad* bā'de zālik ḥafī vü pū-

¹² Manası: Allah, hilafetini uzun zaman devam ettirsin.

şide olmaya kim aşhâb-ı güzînden **Hubeyş bin Hâlid-i Huzâ'î** *rađıyallāhu te'ālā* 'anh hazretinden mü'ellif-i *el-Müntekā*¹³ *fî Mevlidi'n-Nebıyyi'l-Muştafā Sa'îd-i Kâzerünî rahmetu'llāhi* 'aleyh rivāyet itdiler ki seyyid-i enbiyā ve sened-i aşfiyā Hazret-i Muhammed Muştafā *şalla'llāhu* 'aleyhi ve sellem nübüvvet ile meb'ûş olduğdan sonra eşahh rivāyet üzere Mekke-i mükerrerede on üç yıl Mekke ve kabā'il-i 'Arab müşriklerini aşnām-ı bātılıyye 'ibadet[i] terk ve vāhid-i bilā-şerikūñ vahdāniyyetine i'tikādı berk itmek için dīn-i İslām'a da'vet ve anlar ol nīk-ḥ'āh risālet-penāh hazretlerine 'adāvet idüp envā'-ı cefā ve anlara ve anları taşdik ile mü'min olanlara eziyyet-i begāyet itdükleri ecilden Mekke'den hicret ve dīn-i mübini ikāmete i'ānet ider aşhâb-ı sa'ādet maḳāmı bir memlekete naql u rıḥlet itmege cenāb-ı eḫadiyetden izn ü ruḥşata müterakḳıb iken müddet-i mezbürdan sonra māh-ı Rebī'ü'l-evvel'den dördüncü günde Medīne şehrine ki ol şehriñ ahālīsinden her hacc mevsiminde bir nice kimesne şeref-i imānla müşerref olup ol sinde Resül-i ekrem *şalla'llāhu* 'aleyhi ve sellem hazretine yetmiş kimesne imān getirüp bī'at ve ol serveri kendü diyārlarına da'vet ve min külli'l-vücūh va'de-i nuşret itmişler idi. Hicret itmek cenāb-ı Haḳ'dan ruḥşat olıcaḳ bi-'avni'llāh ve tevfiḳihi bu faḳīru't-taḳşir tercemesine şürü' ve ḫayr ile itmām olunmasına vülü' eyledüğüm *Kitābu'l-İstī'āb* [3b] *fî Ma'rifeti'l-Aşhāb* muḳaddemātında mufaşşal ve zeyl-i beyānı muḫavvel olduğu üzere **Ebū Bekr-i Şiddik** ve fi'l-gār¹⁴ er-refik hazretlerinin refāḳati ile çıkup gār-ı Şevr'de üç gice eglendükden sonra gicenüñ bir bahşı geçdükde **Ebū Bekr-i Şiddik**'uñ ol maḫalden bir maḫfī yirde 'abd-i memlūki **Āmir bin Fūheyre** ve ücret ile tutduğu **Abdullāh bin Urayḳıḳ** nām delil ile ihfā eylediği iki hecine ikişer kişi binüp ve kendülerini teccessüs için perişān müşrikleri yolından münḫarif ve uğrun yoldan Medīne-i münevvereye müteveccih olup sülüş yāḫūd nişf-ı rāha geldüklerde Beni Huzā'a kabilesinden **Ümmü Ma'bed** **Ātike bint Hālid** nām ḫātünüñ menziline uğradılar ve ol **Ümmü Ma'bed** bir 'akile olup hadd-i zātında yaşlu ḫātün olmaḳla ricālden gizlenmez ve ḫaymesinüñ öñinde oturup yoldan geçen ebnā'-i sebili da'vet ider ve mevcūd olan ta'āmi ile ziyāfet ider idi. Bes Resülullāh *şalla'llāhu* 'aleyhi ve sellem **Ebū Bekr-i Şiddik** ve ol iki refik ile **Ümmü Ma'bed**'üñ ḫaymesine nüzül idüp şatun almaḳ için andan laḫm [u] ḫurmā taleb itdüklerinde **Ümmü Ma'bed** i'tizār idüp eytdi ki: "Vallāhi eger me'kul kısmından bir nesne mevcūd olaydı bahāsına ḫacet degül getirüp sizi ziyāfet ile ikrām ider idim ammā bu yıl yağmur yağmayup nebātāt kısmından nesne bitmemek ile ḳaḫt olup kabilemizüñ daḫı zaḫirelerüñ ḳalmamaḳın ikrāmuñuza ḳādir olımadum." Pes ol server *şalla'llāhu* 'aleyhi ve sellem nazar idüp ḫaymenüñ ardında bir ḳoyun gördiler ve su'al [4a] itdiler ki: "Bu ne ḳoyundur?" Cevāb virdi ki: "Bu

¹³ Metinde yanlışlıkla *el-Müntehi* yazılmış.

¹⁴ Kur'an: "Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına 'Tasalanma! Allah bizimle beraberdir' diyordu." Tevbe 9/40.

bir koyundur ki kemāl-i za‘fı sebebi ile gidemeyüp süriden kalmışdır.” “Yā Ümmü Ma‘bed bunda hîç süd var mıdır?” Eytdi ki: “Bu ol za‘if [ü] lâgar de-
güldür ki andan südden bir eşer ola.” Ol Hâzret buyurdi ki: “İzn virür misün
ki ben anı kendü elüm ile şağam?” **Ümmü Ma‘bed** eytdi: “Ey zayf¹⁵-i kirāmī
benüm ümmüm atam saña fedā olsun. Eger anda süd olmağ zannolunursa
şağ.” Bes Resülullāh *şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem* ol koyuna gel diyü emcügi-
ni mübârek eli ile şağdı. Vallāhu Te‘ālā ism-i a‘zâmın yād idüp bereket ile du‘ā
eyleyecek ol koyun iki ayakların açup ve apışup südin aqmağa ve çok otlamış
hayvân gibi gevşemeğe başladı. Ol Hâzret-i *şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem* bir
büyük zarf isteyüp akıdarak şağdı tā ki ol zarf to olup keffi toruklanup yukaru
çıkıdı ba‘dehu ol südden evvelā ol Ma‘bed’e toynca içürdi ba‘dehu aşhâbı
toynca içüp ba‘dehu Resülullāh *şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem* kendüler dağı
içüp cümlesi kândılar ba‘dehu bir kerre dağı ol zarf tolinca şağup Ümmü Ma‘-
bed’ün yanında alıkodı. Bes Ümmü Ma‘bed ki mu‘ciz göricek imāna gelüp
bī‘at eyledi ve Resülullāh *şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem* aşhâbı ile rihlet idüp
gıtdiler rāvī olan **Hubeys Huzā‘i**¹⁶ *radıyallāhu ‘anh* dimişler ki: “Anlar Ümmü
Ma‘bed’den ayrılıp sa‘âdetle gıtdükden soñra çoğ eylenmeyüp Ümmü Ma‘-
bed’ün zevci Ebū Ma‘bed birkaç za‘if ü nā-tüvân keçiler ile gelüp ol zarf
içinde koyup gıtdükleri südi göricek **[4b]** eytdi ki: “Yā Ümmü Ma‘bed bu süd
saña nireden geldi ki bizüm koyunlardan birisi kızılamayup ve evde şağmal
koyun olmayup cümle kabîlenün dağı ol koyunları ba‘id otlağda idi.” Ümmü
Ma‘bed eytdi: “Yā Ebā Ma‘bed kaızıye sen didüğüñ gibidir ammā bir merd-i
mübârek uğrayup menzîlimüze nüzül eyledi” ve kışsayı tamām söyleyüp ol
hâzretün koyun huşuşında zühür iden mu‘cizesini beyân eyledi. Bes Ebū Ma‘-
bed eytdi: “Yā Ümmü Ma‘bed çün ol serverün zāt-ı kerîmin müşâhede itmek
baña müyesser olmadı bārī baña şıfâtını beyân ve hilye-i cemîletü’s-semâiy-
yetini takrîr ile a‘yân eyle.” Bes Ümmü Ma‘bed *radıyallāhu te‘ālā ‘anhā*
lisân-ı feşâhatini lügat-i ‘Arabiyye ile idâre ve zebân-ı belâgatini kelime-i ‘U-
rabâiyye ile mütelebbis telaffuz u ‘ibâre idüp eytdi ki:

رأيت رجلا ظاهر الوضاعة
ya‘nî benüm ol zayf-ı mükerremelerüm baña gelüp
nüzül etdüklerinde aralarında bir merd-i kâmil gördüm ki hüsn ü cemâli zâhir
ü âşkâre olup hüsnü’l-vech ü şâhibü’l-cemâl idi.

أبلج الوجه
yüzi ziyâ‘-i şubh gibi yaldıraycı idi.

حسن الخلق
hilkati gökçek idi ya‘nî a‘zâ-yı vücūdınıñ vaz‘-ı hulķisi mu‘tedil
ü mütēnâsib idi.

لم تبعه ثجلة
ol şâhib-i sa‘âdeti kıllet-i lahm ‘ayblu eylemiş idi ya‘nî cism-i

¹⁵ Metinde yanlışlıkla *za‘if* yazılmış.

¹⁶ Metinde bu ismin geçtiği yer boş bırakılmıştır. *el-İstî‘âb*’dan faydalanılarak doldurulmuştur
(Bk. Nuruosmaniye vr. 42a).

şerîfi egerçi semiz ü keşirü'l-laḥm degül idi ammâ kılet-i laḥmın fâhiş olup kendüne 'ayb virecek mertebede degül idi.

صعلة ولم تزر به صعلة daḥı egerçi kim miyâni ve böğürleri ḥafîf idi velâkin inceliği ve hıfyeti aña 'ayb virmek mertebesinde degül idi. Ve sellem şâhib-i ḥüsn-i cemâl idi.

قسيم vech-i kerîmi ve andan karşıña gelen a'zâsı [5a] ya'nî ol mübârek burnı ve anuñ iki tarafları ve yüzünñ ortası ve kaşlarınınñ üsti ve mübârek yanaklarınınñ zâhir olan yiri ve iki gözünñ arası begâyet ḥüb ve gökçek idi.

عج في عينيه دمج mübârek gözlerinde da'ce var idi ya'nî siyâhı ziyâde siyâh ve beyâzı begâyet beyâz olup vâsi' ve büyük idi.

وفي أشفاره وطف kirpiklerinde tül u teşennî var idi ya'nî mübârek kirpikleri uzun ve uzunluğundan uçları bükilmiş şeklinde idi.

وفي صوته سهل şavtında sehle var idi ya'nî âvâzı gür ve merdâne idi.

وفي عنقه سطم daḥı mübârek gerdânında tül u bülendlik var idi.

وفي لحيته كثافة mübârek meḥâsininde keşâfet ya'nî gürlük ve kıvırcıklar var idi ya'nî ḥafîfü'l-lihye olmayup sık ve kıvırcık şakallu idi.

أزج mübârek kaşları ince ve muḳavves idi ya'nî yay gibi ve tāk-ı miḥrâb gibi kemerlü idi.

أقرن mübârek ebruları muttaşıl ve çatma olmaḳ mertebesinde biri birine yakın idi.

إن صمت فعليه الوقار eger söylemeyüp sükût eylese üzerinde temkîn ü vaḳûr u mehâbet ve ağırılık şâbit ü zâhir idi.

وإن تكلم سما ve eger söylese kelâmını i'lâ idüp yüceldir ve bülend söyleyüp etrâfında olanlar bî-tekellûf işidir idi.

وعلاه البهاء daḥı mübârek ağızın açup söyledükde aña ḥüsn ü leṭâfet müstevlî olup cemâli ziyâde olur idi.

أكمل الناس وأبهى من بعيد iraqdan ekmeli ve aḥseni idi ya'nî ol server uzaktan görilse eger ḳadd ü ḳâmeti ve ger vech ü tal'ati kemâl-i i'tidâlde mükemmel ve cümle-i [5b] nâsdan ḥüsn-i cemâlde ekmel görünür idi.

وأحسنه وأعلاه من قريب daḥı yakından cemî'-i nâsuñ aḥseni ve a'lâsı idi ya'nî ol Ḥazret yakın yirden müşâhede olınsa 'amme-i nâsdan güzel ve cümleden yüce ve bülend görünür idi. Netekim rivâyet olunmuşdır ki egerçi ḳadd-i mu'tedilü'l-ḥaddi ṭavîl degül idi ammâ her ne maḳûle ṭavîlü'l-ḳâme yanlarına gelse elbette ol ṭavîl ol bülend-himmet ü 'âlî-mertebenüñ yanında ḳaşır görünür idi.

حلو المنطق nuṭḳı ve luṭf-ı kelâmı şirîn ü lezîz olup istimâ' idenler kelâm-ı belâgat-ḥitâmı ile telezzüz iderler idi ve her ne ḳadar söylese yine lisânında

cārī olan āb-ı hayāta teşne vü müte‘atış olurlar idi.

فصل kelām-ı mu‘ciz-nizāmını her ne kadar icāz ve nuṭk-ı feşāhat-ḥitāmını her ne mertebe ihtisār eylese fāzıl olup müstemi‘a cevāb-ı kaṭ‘ī ḥāşıl olur idi veyāḥūd ḥāḳḳ ile bātıl mā-beyni faşl u fark idici idi ya‘nī kelāma gelüp söyleyicek ḥāḳ mütebeyyin ve bātıl müte‘ayyin olur idi.

لا نذر ay u ‘acze delālet ider az degül idi ya‘nī söylemek aña ‘acz ü ‘ay ve yorılmak virmeden nāşī az degül idi ya‘nī kelām-ı şerīfi egerçi az idi ve öz idi ammā azlığı ‘acz ü kelālinden degül belki ḳadr-i ifāde söyleyüp ḥaşv ü taṭvīl itmez idi.

ولا هزر daḥı kelām-ı şerīfi mā-lā-ya‘nī vü keşrū’l-ḥaṭā ‘abeş ü bātıl degül idi.

كان منطقه خرزات نظم يحدرن güyiyā ki nuṭk u kelāmı bir dizi cevāhir idi ki yukarudan aşığa müretteb dökülür inerdi.

رابعة kāmēt-i bülendleri miyāne olup ḳaşīr ü ṭavīl-i fāḥiş degül idi. [6a]

لا يأس من طول ṭul-i kāmēt cihetinden ṭavīl-i fāḥiş degül idi.

ولا تقتحمه عين من قصر daḥı ḳaşīr-i kāmēt sebebi ile nāzırūñ nazīri anı taḥḳīr itmez idi ya‘nī ḳaşīrū’l-kāmedir diyü ḥāşā ḥāḳāret-şe’nini mutazammın sözi kimse söylemez idi. Bes zāhir oldı ki kemālī ile mu‘tedilü’l-kāme idi.

غصن بين غصنين kāmēt-i bālāsı iki nihāl ortasında bir nihāl-i mu‘tedil idi ya‘nī ol kadd-i bülend mertebesi bir nihāle beñzer idi ki ol nihāl ne ṭavīl ne ḳaşīr ola belki ṭavīl ü ḳaşīr meyānında ḥadd-i vasaṭa mu‘tedil ola ve bi’l-cümle üç nihāl farz olunsa ki biri ṭavīl ve biri ḳaşīr ve biri daḥı ikisi mā-beyninde mu‘tedil ola, ol serv-i bustān-ı risāletūñ kāmēt-i mübāreki ol iki nihāl mā-beyninde olan nihāl-i mu‘tedil meşābesinde idi.

فهو أنظر الثلاثة منظرًا bes ol nihāl-i sālīs-i mu‘tedil kemmiyyet cihetinden evvel nihālden a‘del olduğu gibi keyfiyyet ve manzar-ı ḥayşiyyetden daḥı anlardan enşar idi ya‘nī ol serverūñ nihāl-i kāmēti farz olunan nihāl-i mu‘tedil gibi ṭarāvet ü leṭāfetde daḥı ol iki nihāl-i mefrūzdan ziyāde olup anlardan aḥsen ü elṭaf idi. Bes aḡşān-ı sülūşe-i mefrūzunuñ nazret ü ṭarāvet ve ḥazret ü leṭāfet cihetinden aḡlebi idi.

غصن بين غصنين kavlinde işbu ma‘nā daḥı mülāḥaza olunmak mümkindir ki Ümmü Ma‘bed ol ḥazreti ve yār-ı ḡārı olan **Ebū Bekr-i Şiddīk**’ı ve hizmetkārı olan **‘Amir bin Fūheyre**’yi üç fidāna teşbīh eyleye ki aralarında ol gül-i bāḡ-ı melekūt ḥazretlerinūñ nihāl-i kāmēti anlardan a‘del ü aḥsen idi. Ammā delīlleri olan **‘Abdullāh bin Urayḳıṭ** ol ḥinde [6b] henüz müşrik olup irāḳdan hizmet itdüğüçün a‘dāda idḥāl itmemiş ola.

وأحسنهم قدرا daḥı ḳadr ü mertebe cihetinde ol nihāllerūñ aḥsen ü a‘lāsı idi.

له رفقاء يحفون به ol server için refīḳler var idi ki hizmet ile anūñ etrāfın alup

bedr-i tamâmi hâle gibi ihâta iderler idi.

إن قال أنصتوا لقوله eger ol Hâzret kelimât-ı hikmet-âmîz ile tekellüm idüp bir kelime-i câmi'a söylese ol refîkleri sükût idüp kelâmını gūş-ı cān ile istimâ' iderler idi.

وإن أمر تبادروا أمره ve eger bir nesne emr itse emrine imtişâlde müsâra'at idüp buyurduğı hizmeti yerine getürmege 'acele idişürlerdi.

محفود bir maḥdüm-ı mükerrem idi ki aña cān-ile hizmet ider hizmetkârlar var idi.

محشود huddâmi etrâfına ictimâ' idüp anı ihâta iderler idi.

لا عابس 'abūsü'l-vech degül idi ya'nî hâşâ yüzi gülmez devrik degül belki beşüşü'l-vech¹⁷ ve güler yüzlü idi.

ولا مفند aña bilmezlik ve rey u kavilde ḥatâ isnâd olunmaz idi. Ba'z-ı maḥdūmlar pîr olduğda müte'allikâti ve huddâmi aña sinn-i pîr olduñ reyüñde ve kelâmında ḥatâ idersin diyü bunamak isnâd iderler. Hâşâ ol server öyle degül idi belki rey-i kâmil ve kavli bir kelâm-ı fâzıl idi.

Ümmü Ma'bed raḍiyallâhu te'âlâ 'anhâ dimişlerdir ki ol Hâzret-i şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem emcigin şıgayup sağduğı koyun târîḥ-i hicretüñ on sekizinci senesinde 'Ömer bin el-Ḥattâb raḍiyallâhu 'anh hilâfeti zamânında vâkı' olan koyun kırğını zamânına dek ki aña 'Ämu'r-ramâde dimişlerdir ki bâkî oldı ve bu kadar müddet için dek on sekiz yıldır şabâh ve aḥşam ehl-i beytümüze kifâyet idecek kadar süd şagarduk. Hâlbuki [7a] vech-i yüzinde arzda nebât kısmından ḳalîl ü keşîr nesne yoğıdi.

Bu bâbda sıbtu'r-resül ve kıt'atü keydü'l-betül İmâm-ı Hümâm Ebü Muḥammed Ḥasan bin 'Alî bin Ebî Ṭalîb raḍiyallâhu te'âlâ 'anh ḥazretinden rivâyât-ı şaḥîḥa ile gelmişdir, buyurmışlar ki ḥâlem Hind bin Ebî Hâle'den raḍiyallâhu te'âlâ 'anh cedd-i büzürgvârim Resül şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem ḥazretinüñ hilye-i şerîfesinden su'âl itdüm ki ol serverüñ ḥilyesini ol mübâlağa ile vaşf ider idi ve ben daḥi ol ḥilye-i celîleyi zabt idem diyü istimâ'a ṫalîb-i ḥarîş idüm. Bes ṫayım olan Hind raḍiyallâhu te'âlâ 'anh eytdi ki:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم فحما مقحما ya'nî Resülullâh şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem ḥazreti nefsinde 'azîmü'ş-şân mükerrem ve 'ind-i 'aynü'l-a'yân mu'azzam u muḫterem idi ve bir tefsîr ü ta'bîrde daḥi faḥm-ı mufahḥam idi ya'nî ḥadd-i zâtında laṫîf ü cemîl idi ammâ 'ayn-ı nâsda mehîb ü celîl olup cemâl ü melâḥat ile mehâbeti cem' eylemiş idi.

يتلأ وجهه تلو القمر ليلة البدر ol ḥazretüñ şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem vech-i kerîmi bedr gicesindeki ayuñ on dördüncü gicesidir, ḳamer gibi yıldırar idi.

¹⁷ Metinde yanlışlıkla beşüşü'l-vech yazılmış.

أطول من المربوع merbū-ı ḥaḳīkī ki ne ṭavīl ve ne ḳaṣīr belki tamām miyānedir Resūlullāh *ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* ḥazreti andan ziyādece bülend idi ya'nī tamām orta boylu degül belki miyāneden ṭıla mā'il idi.

وأقصر من المشذب daḥi ṭavīl-i fāhişden laḥmında bir noḳşān ola aḳşar idi. Müşezzeb şol ṭavīl dirler ki anuñ ṭılı ola ammā 'arzı olmaya ya'nī [7b] ṭavīl-i naḥīf ola. Bes Resūlullāh *ṣalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* ḥazreti ṭavīl-i lāgar olmayup laḥmı mu'tedil orta boyludan yücerek ve ṭavīl-i fāhişden ḳışaraḳ idi.

عظيم الهامة mübārek başları tām kāmil olup küçük degül idi.

رجل الشعر mübārek saçları ziyāde ḳıvırcıḳ ve selīk degül belki ikisi mā-beyninde idi.

إذا تفرقت عقيصته فرق eger mübārek başında müctemi' olan saçları müteferriḳ olup bölünse anı cem' itmeyüp ayrıldıḡı üzere terk ider idi.

والا فلا يجاوز شعره شحمة أذنيه ve eger bölünmeyüp mecmū'an bāḳī ḳılsa mübārek saçları müteferriḳ olup berāberinde şarkup ṭurur idi. Mübārek ḳulaḳlarınuñ şaḥmesini ya'nī ol yumşaq yirin tecāvüz itmez ve daḥi aşaḡa inmez idi.

أزهر اللون mübārek beşeresinin levni beyāz ve enver idi. Şöyle ki ziyā ve leme'anı var idi.

واسع الجبين mübārek alnı yaşşı ve vāzıḳ u ebyāz idi.

أزج الحواجب سوايغ mübārek ḳaşları uzun ve çekme ve ince ve muḳavves olup kemān gibi kemerlü ve kāmil idi.

في غير قرن ḳarn hey'etinde degül idi ya'nī ḳaşları biri birine muttaşıl çatma degül idi ammā çün Ümmü Ma'bed rivāyetinde

أزج أقرن ya'nī ṭavīl ve daḥi daḳıḳ ve biri birine muttaşıl 'ibāreti vāḳi' olmuşdır. Ehl-i taḥḳıḳ bu iki ḳavli biri birine taṭbıḳ idüp dimişler ki "Mübārek ḳaşlarınuñ biri birine tamām ittişāli yoḡidi belki iki ḳaşlarınuñ miyānında bir daḳıḳ fūrce ve aralıḳ var idi şöyle ki diḳḳat ile nazar itmeyen anı fark idemez idi. Bes bādī-i nazarda çatma görünür gibi idi ammā ḥaḳīḳatde açıḳ idi ve lākin ziyāde zāhir açıḳ degül idi."

بينهما عرق يدره الغضب iki ḳaşları [8a] arasında bir ṭamar var idi ki ḡaḳab ol ṭamarı taḥriḳ idüp ḳalıñ ider idi. Süd emciḡi ḡalīz ve ḳalıñ itdüḡi gibi ḡüyiyā ki Allāh ḡaḳab eyledükde ol ṭamarı ḡaḳab-ı ḳan ile memlü idüp ḡalīz ider idi.

أقتى العرنين mübārek burnı çekme ve rütbesi ya'nī burun delükleriniñ kenār-ları nāzük ve ince olup kemerdekinde yükseklik var idi ki Türk ṭā'ifesi aña siñirlü burun ve şāhibine ṭoḡan burunlu dirler.

له نور يعلوه يحسبه من لم يتأمله أشم mübārek yüzünüñ bir nūrı var idi. Şöyle ki ol nūr mübārek yüzünüñ üzerine 'ālī olup ol nūr mürtefi' olmaḡla oñat te'emmül itmeyen ol serveri ešem m zann ider idi ya'nī mübārek burnını begāyet yüksek

ve cibillî ile berâber öyle añlar idi. Hâlbuki öyle olmayup irtifâ'ı i'tidâl üzere idi.

كث اللحية lihye-i şerîfeleri seyrek ve uzun degül belki gür ve mu'tedil idi.

ضليح الفم mübârek ağzınuñ içi vâsi' idi ve ağızda bu şıfat şâhibinüñ feşâhatine ve kuvvet-i tekellüm ve belâğâtine delâlet ider diyü tã'ife-i garb vâsi'ü'l-fem olanı medh iderler ve bir 'ibâretde dağı "Zalî'ü'l-fem ya'nî mübârek ağzınuñ içerüsü mükemmel ve mübârek dişleri tām kāmil ve dizilmesi muntazam ve kavî idi" dinilmiş.

أشنب ya'nî mübârek dişlerinde revnağ ve ruḫbet ü leṭâfet olup âbdâr incü gibi idi.

مفلج الأسنان mübârek öñ dişleri [8b] seyrek olup aralıkları zâhir idi.

دقيق المسربة sîne-i enveri başından göbeline dek mümted olup çekilen kıllar bir dakîk haṭ gibi ince idi.

عنقه جيد دمية گūyâ ki mübârek gerdeni 'âc u kâfûrdan düzülmiş, bir şûret-i boynı idi ki taşvîr iden muşavver ol şûrete hüsni ü leṭâfet virmede kâdir olduğu kadar mübâlağa ider.

في صفاء الفضة sim-i hām şafâsında idi ya'nî gerden-i mübâreki hâliş gümüş levninde olup şâfî idi.

معتدل الخلق cism-i laṭîf ve beden-i şerîfide olan a'zâsı mütenâsib olup a'zâsında her bir 'uzvı hüsni-i kemâlde ve luṭf u i'tidâlde biri birine muvâfık idi.

بادن cism-i mübâreki naḥîf olmayup laḥmı yirinde kavî ve 'azîm idi.

متناسك ya'nî 'azm-i cism ü beden ile a'zâ-yı şerîfe müsterḥî ve gevşek olmayup biri birini tutar ve i'tidâl-i kāmil ve tenâsüb-i şâmil ile ba'zı ba'zı şedd ider idi.

سواء البطن والصدر mübârek ḳarnı ve sînesi berâber olup ḳarnı gebeş ve şadrı çıkık aḳ'as degül idi.

عريض الصدر بعيد ما بين المنكبين mübârek sînesi etlü olup yağrını yaşşı olmağla mübârek omuzları birbirinden ba'îd idi.

ضخم الكراديس kemükleri başları meşelâ mübârek dizleri ve dirsekleri ve ḳademeyni gibi iri ve tām kāmil-i kavî idi.

أنور المتجرد beden-i şerîfleri üzerinden libâşî zâ'il olan yiri ya'nî şoyuğın beğâyet münevver ve şedîdü'l-beyâz idi. Hafî olmaya ki bir ḥadîşde [9a] كان اسمر vârid olmuş ya'nî "Resûlullâh şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem esmerü'l-levn idi" demek olur ve ḥadîş-i âḥirde كان ابيض مشربا بالحمرة vâқи' olmuş ya'nî "Ḳızıllık ile maḥlûṭ ebyazu'l-levn idi" demek olur ve işbu ḥadîşde ازهر اللون rivâyet olundu ya'nî "Ebyazu'l-levn-i şâfî idi" demek olur. Bes bu

başdıqda tokınmayan yiri ki aña ahmaş dirler humşan idi ya'nî ziyâde kemerlü olmaqla yirden ba'îd olup başdıqda yire tokınmaz idi demek olur. **İmām İbn A'rābî** demişdir ki "Tabandan ahmaş didikleri maḥallüñ başdıqda yirden ba'di ve irtifā'ı ziyâde olsa veyâ irtifā'ı olmayup başdıqda müstevî ve yire muttaşıl olsa t̄a'ife-i 'Arab mā-beyninde mezmürdür ammā ne ziyâde mürtefi' ve ne ziyâde müstevî olmaqla yire muttaşıl olmayup mertebe-i i'tidâlde olursa anlar katında maḳbûl u memdûhdur. Bes Resûlullāh *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* ḥazretinüñ vaşf-ı cemîline enseb olan oldur ki **خمسان الأخصمين** 'ibâretinüñ ma'nāsı mübârek ahmaşeyni mu'tedilü'l-humş idi ya'nî [ne] ziyâde yüksek ve ne ziyâde alçaḳ olup mu'tedil idi demek ola" vallāhu a'lem.

مسح القدمين ينبو عنهما الماء mübârek ayaklarınınüñ üsti beḡāyet emles ve ley-yin ya'nî düz ve mücellā ve yumşaq olup anda yiv ve yarıḳ kısmından nesne olmamak ile üzerlerine şu döküldükde eglenmeyüp akar tırılmaz idi.

إذا زال زال قلعا ol ḥazret-i *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* yürür iken mübârek ayakların yire sürüyerek yürümez belki ḳoparup ḳaldırarak yürür idi.

يخطو تكفيا adımın adup yürürken temāyül iderek yürür idi. Meşelā yil esdükte bir nihāl-i taze şalınduḡı gibi şalınup temāyül ider idi.

[10b] Hālbuki yürüdükde mübârek ḳademleri teşebbüt üzre olup yoldan ayrılmazdı ya'nî egerçi bilā-tekellüf ḥulḳî ve cibillî temāyüli var idi ammā mütekebbirlik gibi ayaḡı gāh ol yaña gāh bu yaña evirilüp yürümez idi.

يمشي هونا yürüdükde rıfḳ u mülāyemet ile yürür idi ya'nî sekîne vü ḥilm ü vaḳār üzre yürüyüp mütekebbirler gibi ayaḡını yire çarpup na'lını taburdatmaz idi.

ذريع المشية ol server-i *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* yürüdükde adımını geñ alır idi ya'nî ol ḥazret-i *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* yürimesinde kemāl-i rıfḳ u tamām-ı vaḳār ve te'ennivār iken adımlarını vüs'at üzre alup kendü ile bile yürüyenleri sebḳ idüp geçer idi. Niteki bir ḥadîşde vārid olmuşdır ki Resûlullāh *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* vaḳār u te'enni ile yürüyüp 'aḳabınca aşḡāb-ı güzîn sür'atle yürür iken ol servere yitemezler idi. **Ḥazret-i Ömer raḡıyallāhu te'ālā 'anh** demişler ki bu vech üzre yürüyüşleri cibillî idi tekellüf ile degül idi.

إذا مشى كأنما ينحط من صعب yürüdüḡi zamānda gūyā ki bir yoḳuşdan aşāḡa iner idi. Bu hey'et ḳavî ve merdāne yürüyüşünden 'ibâretdir.

وإذا التفت التفت جميعا bir cānibe nazar eylese cemî' bedeni ile dönüp nazar ider idi, uğrun uğrun baḳmaz idi ve yine bir ḳavilde boynını şaḡına şolına çevirüp baḳmaz idi ki bu vaz' erbāb-ı ḥiffet vaz'ı olup aşḡābına vaḳāra münāsib degüldür.

خافض الطرف mübârek gözlerin ḳaldırmayup nazarın aşāḡa tıtar idi.

نظره إلى الأرض أطول من نظره السماء [11a] ol hazretüñ yire nazar itmesi cānib-i āsmāna nazarından ziyāde idi. Ol sebebden ki ümmeti emrinde ve umūr-ı āhîretde ve risālet meşālihinde tefekkür ü te'emmüli çoğ idi ve kezālik arza keşret-i nazarı keşret-i hayāsından ve ziyyi ile tamām-ı edebinden idi.

عكسه نظره الملاحظة Ehl-i hiffet gibi uğrun bakmazdı.

أصحابه ahyānen aşhabını ilerüye sürüp kendüsi anlaruñ ardınca yürür idi ve eydür idi ki “Benüm kafāmı melā'ike için hālī eyleñ.”

يبدأ من لقيه بالسلام و aşhabından yolda veyā āhar yirde mülāki olduğına selāmı kendüsi ibtidā ider idi ve bu vaz'-ı şerîfleri kerem-i ahlākınuñ ziyādeliğinden ve tevāzu'ında keşretiden idi. Vallāhu te'ālā a'lem. İmām-ı hadîş **Ebū 'İsā Tirmizî** mü'ellefi olan *Kitāb-ı Şemā'il* şarihleri dimişlerdir ki “İşbu hadîş-i şerîfde fevā'id-i keşire vardır. Ol cümleden ba'zı oldur ki yollarda eger yalnız veger aşhāb u huddām ile yürümek ne vechile ve cevānibe iltifāt ve halka nazar ne hey'et ile ve nazarı aşığa tutup hayā vü tefekkür ve emr-i dīn ü maşlahat-ı hükümetde tedebbür itmek ne güne ve ehl-i selāma ilķā'-i selām ne keyfiyyet ile olmak gerek idüğü bundan zāhir oldı.”

Rāvî-i hadîs ki Hazret-i **İmām Hüseyin bin 'Alî**'dir *rađıyallāhu te'ālā 'anhümā* yine eytdiler ki “Hālem **Hind bin Ebî Hāle** *rađıyallāhu te'ālā 'anh* çün Resülullāh *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* hazretinüñ hilye-i şerîfe ve evşāf-ı laṭîfelerini bu vech üzre baña zikr eyledi.” Ben [11b] aña didüm ki “Yā hālī baña ol serverüñ *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* nuṭṭ u tekellümi hālī daḥı ba'zı ahvālını vaşf u beyān ve lisān-ı taḫrîrünü ile şerḥ ü 'ayān eyle.” Bes hazret-i risālet Hind eytdi ki:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم متواصل الأحران دائم الفكر *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* hazretleri emr-i āhîret ve huşuş-ı ümmet için 'ale'd-devām maḥzūn olup hazenleri 'ale'l-itteşāl ve't-te'ākub biri birine ulaşıq idi ve dā'imā umūr-ı dīn ü millet ve ahvāl-i cümle-i ümmet mülāhazasında fikr-i te'emmüli sābit idi.

ليست له راحة ol hazret için *şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem* bir huşūr u rāḥat ve sürür u ferhat yoğ idi.

طويل السكوت لا يتكلم في غير حاجة söylemez idi.

يفتح الكلام ويختمه بأشداقه söyledükde tamām dehānı ile söyleyüp muḥaşşırlar ve mütekebbirler gibi tudaqlarūñ azıcık debredüp dil ucıyla ve yarım ağızla söylemez idi.

يتكلم بجوامع الكلم و söylese lafzı az ve ma'nāsı çok kelimāt-ı cāmī'a ile söylerdi.

فصل ya'nî kelâm-ı muhkem [ü] kaṭ'î ile söylerdi. Şöyle ki anuñ gibi söz söyleyen kimesneye az söyledi şöyle veyâ çok söyledi veyâ 'abeş bihüde dinilüp ta'ayyüb olunmaz muhaşşal kelâm-ı şerifleri muhtaşar u müfîd idi.

دمثا لين الجانب ve sehlü'l-ḥulq idi ya'nî mülâyim-ṭab' ve ḥulq-ı kerîmi âsân olup kendüye muḳârin olan şafâ bulup huşûnet ü cefâ görmez ve ḥulq-ı ṭab'ından ezîyyet müşâhede kılmazdı.

ليس بالجافي ولا المهين [12 a] bir ferde cefâ ve ihânet idici degül idi belki laṭîf [ü] mülâṭṭîf idi.

يعظم النعمة وإن دقت Allâhu Te'âlâ ḥazretinüñ ni'metini ta'zîm idüp ulular azı-cık daḥı olsa.

لا يذم شينا منها ni'am-ı İlâhiyye'den bir nesne zemm itmezdi.

لا يمدحه غيرانه لا يذم ذواقا ولا يمدحه lâkin me'kûl u meşrûb kısmından bir nesne ne zemm ider ve ne medh ider idi ki me'kûlât veyâ meşrûbâtdan bir nesne zemm itmek İlâhiyyey-i tahkîrdir ve medh idüp bârekallâh ne hûb olmuş ve ne laṭîf bişmiş demek yâ budur ki hırş u tama'dan ve anuñ ile tamâm-ı telezzüzden nâşî olur yâhüd ta'am muşâhibine veyâ ṭabḥ idene müdâheneden peydâ olur.

ولا تغضبه الدنيا وما كان لها Anı emr-i dünyâ ve dünyâyâ müte'allik bir nesne gâzaba getürmezdi ya'nî aşlâ dünyâ ve müte'allikâtı sebebi ile gâzab itmez idi ammâ dîn emrinde bir noḳşân u tehâvün görse ol ḳadar gâzab ider idi ki mübârek yañaḳları enâr dânesi gibi kırmızı olur idi ve ol iki ḳaşı ortasında olan 'ırḳ-ı ḥâşîmi ṭolup ḳalıñlardı.

وإذا تعددي الحق ولم يقيم لغضبه شيء حتى ينتصر له daḥı ol vaḳtde ki ḥaḳ ta'addî olına ya'nî bir kimesne ḥaḳdan tecâvüz idüp bâṭla temessük eylese anuñ için gâzab ider idi, daḥı anuñ için intikâm idince gâzabı muḳâbelesine ṭurur nesne ya'nî Allâh için intikâmdan gayrı ol gâzabı def' ider bir nesne olmazdı.

ولا يغضب لنفسه ولا ينتصر لها ammâ eger kendüye isâ'et ü ezîyyet olursa nefsi için gâzab u intikâm itmezdi. Ol sebebden ki şâbir [12b]¹⁸ ve ḥazz-ı nefsi yoḡ idi.

إذا أشار أشار بكفه كلها daḥı ḳaçan bir nesneye işâret eylese ol nesneye cümle eli ile işâret ider idi, barmaḳlarıyla işâret itmezdi. Dimişler ki barmaḳ ile işâret diyâr-ı 'Arab'da mütekebbirler işâreti olduḡı için ol vech üzre işâret idüp bu şüretde itmezdi.

وإذا تعجب قلبها daḥı ḳaçan ki bir nesneye ta'accüb eylese elin döndürür idi ya'nî ayasını yukaru getürür idi ve ḥîñ-i ta'accübde kelâmdan ve gurrîden bir nesne ziyâde itmez idi. Meşelâ sâ'ir nâs ta'accüb itdüklerinde *subḥânallâh* ve *elḥamdülillâh* ve *Allâhu ekber* ve *lâ ilâhe illallâh* didükleri gibi güyâ ki

¹⁸ Bu yapraḡın ḳoşesindeki yırtılmadan ötürü ilk satırın ilk kelimesi okunamamıştır.

Hakk-ı subhān u te‘ālā ism-i ‘azīmini bu maḳūle yirlerde isti‘māl itmezlerdi, mücerred ta‘accüb için olup ma‘nāsı ve ta‘zīmi ḳaşd olunmaduđı için bes bu maḳūle maḫalde ancaḳ mübārek elin taḳlīb ile iktifā idüp lağvden ḫazer iderlerdi.

وإذا تحدث يصل بها يضرب براحتة اليمنى باطن إبهامه اليسرى *Resūlullāh ṣallallāhu ‘aleyhi ve sellem* ḫazreti söz söyleduğı zamānda söylemesi elinüñ taḫrīkine muḳārin olur idi. Sā’ir nās söyleduğı zamānda sözinde mücidd olsa elin debrederek söylemek ‘ādet olduğı gibi nihāyet tā’ife-i ‘Arab ḫīn-i tekellümde taḫrīk-i yed itdüklerinde ṣağ ellerinüñ ayasını ṣol elinden baş barmađuñ iç yüzine urduḳları gibi ol server dağı ‘Arab ‘ādeti üzere taḫrīk iderlerdi.

وإذا غضب أعرض وأشاح bes ḳaçan bir kimesneye maḫall-i ḡazabda olsa andan i‘rāz u ‘afvda mübālağa iderlerdi.

وإذا فرح غض طرفه dağı ḳaçan sevinse [13a] mübārek gözlerin yumup söylemek ile ve gülmek ile izḫār-i ferāḫ itmez ve ḫiffet eylemez idi. Feraḫüñ ziyāde te’sīri ancaḳ mübārek gözün yumdurmaḳ idi.

جل ضحكه التبسم eger gülmeleri tebessüm olup ḳahḳaha ile gülmezler idi.

tebessüm itdükleri zamānda mübārek leblerin keşf idicek ḫabbü’l-ḡamām mislinden keşf ider idi ya’nī mübārek dişlerin ki bulutdan düşüp incü şüretinde olan tolu gibi muşaffā vü berrāḳ idi, keşf-i āşkäre ider idi. Ḥafī vü pūşide olmaya ki **Hind bin Ebī Hāle** *radiyallāhu te‘ālā ‘anh* İmām Ḥasan’uñ ḫālī ya’nī ḫayısı olduğı budur ki **Ḥazret-i Ḥadīce-i Kübrā** *radiyallāhu te‘ālā ‘anhā* ki server-i enbiyā *ṣallallāhu ‘aleyhi ve sellem* ḫazretinüñ zevc-i evvelisi ve İslām’da ricāl ü nisādan cümlesinüñ aḳdemi idi. Resūl-i ekrem *ṣallallāhu ‘aleyhi ve sellem* ḫazretinden aḳdem olan zevc-i evveli **Ebū Hāle**’den iki oğı olup biri **Hāle** ve biri dağı **Hind bin Ebī Hāle** idi. Şonra ki Ḥadīce-i Kübrā Resūlullāh *ṣallallāhu ‘aleyhi ve sellem* ḫazretinüñ şeref-i zevācına dāḫile oldu müşārün-ileyh Hind bin Ebī Hāle server-i enbiyānuñ rebībi ve ögey oğı oldu. Bes **Ḥazret-i Ḥadīce** ol serverden *seyyidetü nisā’i’l-‘ālemīn Fāḫma-i Zehrā*’yı *radiyallāhu te‘ālā ‘anhā* vücuda getüricek **Ḥazret-i Hind, Fāḫma-i Zehrā**’nuñ ana bir ḳarındaşı olup Ḥazret-i İmām Ḥasan ve İmām Hüseyin’üñ *radiyallāhu te‘ālā ‘anhümā* ḫayıları olup ol sebebdendir ki ḫālem **Hind bin Ebī Hāle** diyü **İmām Ḥasan** ḫazretleri anları zıkr [13b] idüp ol serverüñ *ṣallallāhu ‘aleyhi ve sellem* vaşf u ḫilyesini anlardan naḳl ider. Vallāhu Te‘ālā a‘lem. **Ḥazret-i İmām Ḥasan** *radiyallāhu te‘ālā ‘anh* didiler ki ḫālem **Hind**’den işidüp ḫıfz eyledüm ki evşāf-ı cemīlelerini ḳarındaşım **Hüseyin bin ‘Alī**’den *radiyallāhu te‘ālā ‘anh* bir zamān ketm idüp söylemedüm. Ba’d zamān söyledukde benden evvel ḫāleme su’āl itmiş ve ḫıfz itmiş buldum ve yine bu bābda Esedullāhi’l-Ġālib **‘Alī bin Ebī Ṭalib** *radiyallāhu te‘ālā ‘anh* dimişler ki:

الممغط لم يكن بالطويل الممغط Resûlullâh *şallallâhu 'aleyhi ve sellem* hazreti uzamış gitmiş diyecek tavîlü'l-kâme degül idi.

ولا بالقصير المتردد dağı a'zâsınuñ ba'zı ba'zına tedâhül itmiş kaşırü'l-kâme degül idi ki anuñ gibi lisân-ı Türkîde tıknaz dirler.

وكان ربعة من القوم belki aşhâbdan miyâne idi ve yine anlardan bir rivâyetde [...] ¹⁹ ya'nî orta boyludan yukarı idi dimek varid oldu. Hazret-i Hasan rivâyetinde: أطول من المربعوع vârid olduğu gibi ol dağı bu ma'nâya idügi zıkr olunmuşdur ve Hazret-i 'Alî'nüñ *radıyallâhu te'âlâ 'anh* bu rivâyeti de vârid olmuştur: إذا جامع القوم غمرهم kaçan ki aşhâbla bir yire cem' olsalar egerçi kim nefsinde tavîlü'l-kâme degül idi ammâ cümlesinden 'alî olup anları boğar idi ya'nî cümlesini aşağa gösterür idi.

ولم يكن بالجعد القطط ولا بالسبب كان جعدا ol Hazret-i *şallallâhu 'aleyhi ve sellem* ziyâde kıvrırcık ve ziyâde mülâyim saçlu degül idi belki miyâne idi.

ولم يكن بالمطهم dağı lahmı çok şâhibü'l-beden degül idi.

ولا بالمكثم mükelsem şol yüzdür ki [14a] çeñesi kısa ve alnı çıkık ve keşret-i lahm ile müdevver ola ki Tatarlı hey'etidir. Bes Resûlullâh *şallallâhu 'aleyhi ve sellem* hazretinüñ vech-i kerîminde yine Hazret-i 'Alî'nüñ *وجه تدوير* ve *كان في وجه تدوير* kavli üzre nev'an müdevverlik var idi ammâ ne ifrâţ üzre müdevver ve ne tavîl idi belki kemâl-i hüsn ü i'tidâl üzre idi.

اغر البج vech-i kerîmi beyâz münevver ve kaşları küşâde idi.

دعج العينين mübârek gözleri begâyet siyâh idi ve anlardan bir rivâyetde مشرب العينين حمرة vâki' olmuş. Mübârek gözleri kızılılık ile maḥlût ma'nâsına ya'nî mübârek gözlerinüñ beyâzında kırmızıya mâ'il tamarcıklar var idi ki bunuñ gibi gözler şâhibine eşkel dirler ve begâyet hûb u maḥbûb u mergûbdur ammâ hadekaları ya'nî göz bebegi ziyâde siyâh idi. Nitekim yine anlardan *سودالحدق* rivâyet olunmuşdur.

اهدب الاشفار kirpikleri uzun idi.

جليل المشاش والكتد kemüklerinüñ başları iri ve yağrını kavî idi.

كان العرق في وجه اللؤلؤ gūyâ ki mübârek yüzinde olan 'arağ incü dâneleri idi.

بين خاتم النبوة و هو خاتم النبيين ya'nî mübârek iki yağrını arasında hâtem-i nübüvvet var idi ve kendüsi hâtemü'n-nebiyyîn idi ya'nî âḥir-i enbiyâ olup anuñ vücûdile enbiyâ tamâm olup hatm olmuş idi veyâhüd defter-i nübüvvetüñ mühri ve hâtem-i hatmi idi. E'imme-i hadîşden **İmâm Müslim** ve **İmâm Buḥârî** *rahmetullâhi 'aleyhümâ Şahîḥ* nâm kitâblarında hep getürmüşlerdir ki aşhâb-ı güzînden **Sâ'ib bin Zeyd**²⁰ *radıyallâhu te'âlâ 'anh* didiler ki “Beni

¹⁹ Bu kısım metinde boş bırakılmış, muhtemelen Arapça bir ibare vardı.

²⁰ Doğrusu *Şâ'ib bin Yezîd* olmalıdır.

hâlem Resûlullâh *şallallâhu ‘aleyhi ve sellem* hazretinüñ huzûr-ı ‘âlîsine ile-
düp didi ki yâ Resûlullâh hemşirem oğlu **Sâbit**²¹ hastacadır.” [14b] Bes Resû-
lullâh *şallallâhu ‘aleyhi ve sellem* benüm başumı mübârek eliyle mesh idüp
bereket ile du‘â itdükten soñra tavzî idüp âbdesti şuyından içdüm. Mübârek
arkası tarafına tolanup iki yağrını mâ-beyninde olan hâtem-i nübüvete nazar
eyledüm, gördüm ki ol hâtem zerr-i hacle gibi idi ya‘nî ‘arûslaruñ perde ve
cibinliklerinde olan iri dügmeler gibi idi ki zerr-i düğme ve hacle gelin sitâresi
ma‘nâsnadır ve bir kavilde zerr-i hacle gibi idi ya‘nî keklik yumurdası gibi idi
dimekdir ki hacle keklik kısmından dışisine dirler ve erkeğine ya‘ğüb dirler
ammâ kavil-i evvel evlâdır dimişler.

أجود الناس كفا el ile ‘atâ eylemek cihetinden cümle-i nâsdan ziyâde cömerd idi.

وأرحب الناس صدرا dahı şadr cihetinden ‘amme-i nâsdan evsa‘ idi ya‘nî hâlîm
olup zîku‘ş-şadr ve tarlığan degül idi.

وأصدق الناس لهجة dahı lisân u kelâm tarafından cemî‘-i halkdan eşdağ idi.

وأوفى الناس ذمة dahı ‘ahde vefâ eylemede cemî‘-i nev‘-i beşerde ziyâde idi.

وألنيهم عريكة dahı tabî‘at cihetinde cemî‘-i nâsdan ziyâde mülâyim idi.

وأكرمهم عشرة dahı ‘işret ü şoñbet cānibinden cümleden ekrem idi ya‘nî
hem-şoñbetlerine luṭf u keremi cümle-i ehl-i ‘âlimden ziyâde idi.

من رأه بديهة هابه zāt-ı şeriflerini añsuzın gören kimseye heybeti müstevlî olur idi.

ومن خالطه معرفة أحبه ve aña añsnalık ile muhâlaṭa idüp qarışan bî-ihtiyâr aña
maḥabbet ider idi. **Hâzret-i ‘Alî**‘den *kerremallâhu veche* bir rivâyetde

على شفته السفلى خال vârid olmuş ya‘nî mübârek aşığa tudağı üzerinde bir ben
var idi.

كان عنقه ابريق فضه gūyâ ki gerden-i ‘âlîsi gümüş ibrık boynı [15a] idi.

إذا صافح لم ينزع يده حتى ينزع الآخر bir kimse anlar ile muşâfaḥa itdükte tā ki ol
kimesne elin çekmeyince anlar mübârek ellerin çekmezler idi. Bu haşlet ḥod
kemâl-i hüsn-i ḥulḳdan idügi zâhirdir ve bi‘l-cümle muṭlaḳā ol serverüñ vaşf
u na‘tin beyañ iderler dimişlerdir ki ol hazretten evvel ve anlardan soñra benî
nev‘ âdemden anuñ mişlini ve anuñ nazîrini görmedim.

Ḥafî degüldür ki ol sultān-ı enbiyâ ve ol bürhān-ı mürselîn ü eşfiyānuñ
şıfât u cemîle ve nu‘üt-ı celîlesi tamāmî ile taḥrîr olunsa nice mücelled kitâb
aña vefâ itmez idi. Bes çün maḳşûd ol mecma‘-ı melâḥât ve menba‘-ı hüsn ü
leṭâfet hazretlerinüñ kitâb-ı şabâḥat ü cemâlinden bir bâbı ve mebâḥis-i luṭf
u kemâlinden bir faşl-ı meḥâsin-i istî‘âbı birkaç satıra derc ve anuñ şıḥḥat-i
rivâyetinde mertebe-i maḳdûrî şarf u ḥarc idüp ol hāmî-i ḥümâ-yı dîn ve muḥ-
yî-i sünnet-i seyyidü’l-mürselîn olan sultānu’l-İslām ve’l-müslimîn hazretle-

²¹ Doğrusu *Şā’ib* olmalıdır.

rinün hırz-ı vücūd-ı mes'ūd ve heykel-i zāt-ı hāviyetü's-su'üdları olduğundan mā-'adā ol maḥbūb-ı İllāhī ḥazretinün evşāf u ahlāk-ı nā-mütenāhisi anlara bir düstürü'l-'amel ve numūne-i münye vü emel olmuştur. Hediyye-i 'id ve tuḥfe-i rüz-ı sa'īd olmak üzere mişāl-i āyine-i tābnāk birkaç şafḥa-i nazīf ü pāk üzere resm ü taḥrīr olunup ma'raz-ı envā'-ı pīşkeş ve maḥall-i ešnāf-ı tuḥfe-i dilkeş olan ḥuzūr-ı 'ālīlerine ref' olundu tā ki ol yevm-i ziyet ve rüz-ı ārāyiş-i ferr ü ḥaşmetde işbu [15b] āyine-i cemāl-i nebevī ve mir'āt-i şü'ün-ı kemāl-i Muştāfavi'ye nazar itdükde kendü cemāl-i ber-kemāllerin daḥı ol şifāt-ı cemīle ile muttaşif ve ol ahlāk-ı celīle ile müteḥallik bulup tevāfuḳ-ı şifāt-ı mādūn rütbe-i nübüvvetde tetābuḳ-ı zāta mü'eddī olmak şafāsı şafā-yı diger ve 'id-i ekber eyleyüp işbu maẓmūn-ı ḥikmet-meşḥūmı tekrār ve bu mefhūm-ı hemçün dürr-i meknūmı tezkār eyleyeler ki:

Nazm:

Muştāfā rāz-ı faẓl-ı Yezdānī

Geşteem dürr mütāba'at tānī

Be-reh-i vaşf-ı ü fūrū şüdeem

Tā-be-ḥaddī ki cümle ü şüdeem

Vallāhü'l-muvaffāḳ ve'l-mu'īn

Temmetü'l-kitāb bi-'avni'llāhī'l-Meliki'l-Vehḥab fī māh-ı Zi'l-hicce'nūn fī 28. nehāri sene 1090²².

Sonuç

Türk edebiyatına özgü türlerden olan hilye, özellikle 16. yüzyıldan itibaren büyük revaç görmüş, yazarlar ve şairler bu türde eser vermeye gayret göstermişlerdir. Bu yazar ve şairlerden biri de *Hilye-i Şerif Tercemesi* ile Mustafa Sâfi Efendi olmuştur. Sultan Ahmed'in başımamı olan ve eserini doğrudan padişaha sunan Mustafa Sâfi Efendi daha ziyade *Zübdetü'l-Tevârih* adlı eserinden ötürü tarihçi kimliğiyle tanınsa da bu çalışmayla ortaya konan hilye tercemesi ve *Terceme-i Celāl ü Cemāl* adlı mesnevi tercemesi onun dinî ve tasavvufî edebiyat sahasında da maharet sahibi olduğunun nişanesidir. Bu çalışmada, adından farklı kaynaklarda bahsedilmesine rağmen gün yüzüne çıkmayan Mustafa Sâfi'nin yeni bir eseri ortaya çıkarılmakla birlikte, hilye literatürüne yeni bir ilave daha kazandırılmıştır. Bundan önce yapılan hilye çalışmaları dikkate alındığında rahatlıkla mensur hilyeler arasında değerlendirilebileceğimiz *Hilye-i Şerif Tercemesi*, tercüme olması hasebiyle de ayrıca dikkat çekmektedir. Yanlış kütüphane kaydından ötürü bugüne kadar ortaya konması geciken ve mensur ve tercüme olması yönüyle hilye geleneğinde farklı bir yerde konumlanan bu hilye-i şerif, bizlere kütüphanelerde daha başka hilye metinlerinin de saklı olduğunu işaret etmektedir.

²² 30 Ocak 1680.

Kaynakça

- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri* [Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke] (Çev. Coşkun Üçök). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Canım, R. (2016). *Divan edebiyatında türler*. Ankara: Grafiker.
- Çuhadar, İ. H. (2003). *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Durmuş, İ. (2004). Mevlid (Arap edebiyatı). *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde C 29 (480-482). İstanbul.
- Erdoğan Taş, M. (2013). *Türk edebiyatında manzum hilyeler*. İstanbul: Kitabevi.
- Erdoğan Taş, M. (2018). Kadı Şâmî'nin mensur hilyesi: şerh-i hilyetü'ş-şerîfe. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 169-186.
- Erdoğan Taş, M. (2018). Hoca Sa'deddîn Efendi'nin mensur hilyesi: hilye-i celiyye ve şemâ'il-i 'aliyye. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 19-60.
- Erşahin, S. (2005). Osmanlı toplumunun Hz. Muhammed hakkındaki bilgi kaynakları üzerine bir bibliyografya denemesi. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18(3), 335-358.
- Gözütok Tamdoğan, Z. (2016). Türk-İslâm edebiyatında hilye ve "Halil b. Ali el-Kırmî'nin mensur hilye-i Nebevî'si". *İSTEM*, 28, 389-413
- Gültekin, H. (2021). *Nâbî – Zeyl-i Siyer-i Nebevî*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Güngör, Z. (2003). Türk edebiyatında hilye-i nebevî türünün doğuşu gelişimi ve sebepleri. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 10, 185-199.
- Hâkânî Mehmed Bey (1991). *Hilye-i saadet*, (haz.: İskender Pala). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnal, İ. H. (1993). *Mustafa Sâfi ve vesiletü'l-vusul ilâ muhabbeti'r-resul*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mustafa Sâfi Efendi, *Kitâbü'l-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb tercümesi*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 723.
- Mustafa Sâfi Efendi. (1614). *Hilye-i şerîf tercemesi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, 1443.
- Kandemir, M. Y. (2010). Şemâil. *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde C 38 (497-500). İstanbul.
- Kandemir, M. Y. (2010). eş-Şemâilü'n-Nebeviyye. *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde C 38 (500-501). İstanbul.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî IV*, (haz.: Nuri Bayraktar, Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Uzun, M. İ. (1998). Hilye. *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde C 18 (44-47). İstanbul.
- Uzun, M. İ. (2009). Siyer ve megâzî (Türkçe siyer kitapları). *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde C 37 (324-326). İstanbul.
- Yılmaz, M. (2013). *Kültürümüzde ayet ve hadisler (ansiklopedik sözlük)*. İstanbul: Kesit.

Extended Summary

Hilyes, which are written about the qualities and beauty of the Prophet Mohammad, attract attention as a genre of Turkish literature. In Arabic and Persian literatures, works such as hilye are infrequent while there are many examples of the hilye genre, which started to be seen independently in Turkish literature since the 16th century, in verse, prose or mixed in verse and prose. It is seen that the prose hilyes are underestimated by the researchers regarding to the hilyes in verse. *Translation of Hilye-i Sharif* will be introduced for the first time with this study among the unrevealed prose hilyes until today. *Translation of Hilye-i Sharif* was written by Mustafa Sâfi (1025 Anno Hijri/1616 Anno Domini) as one of the chief imams of Sultan I. Ahmed, who was also known as imam-i sultani. The only copy of the work that is identified currently is in the Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library Osman Ergin Turkish Manuscripts Collection at number 1443. It is assumed that the name of the work has not been revealed until now because it was misreported in the library catalog record with *Translation of Kitâbu'l-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashab*, which is another translation work of Mustafa Sâfi. Consisting of fifteen leaves in total, this manuscript was copied in H. 1090 / M. 1680, as it is understood from the record at the end, but its copier is unidentified. It is determined that there are spelling mistakes in some words in the manuscript that reflects the language of the period in which it was written. The said mistakes were corrected while reading from the meaning, and a genuine text was sought to be revealed. Mustafa Sâfi himself states in the introduction section that he benefited in his translation from Saïd-i Kâzerûnî's work *Al-Müntekâ fî Mevlidi'n-Nebiyi'l-Mustafâ*. *Al-Müntekâ* was actually written by Sa'îdüddîn Mohammed bin Mas'ûd al-Kâzerûnî (d. H. 758 / M. 1357) in Arabic and is a siyar book in which the events that took place from the birth of the Prophet to the eleventh year of the hijra are explained. There is also a Persian translation of the same work by Afifüddin b. Sa'îdüddîn Mohammed bin Mas'ûd al-Kâzerûnî (d. H. 766 / M. 1364). In addition, it is known that Ottoman authors such as Veysîzâde Ahmed İznîkî (d. H. 1018 / M. 1609) and Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (d. H. 1049 / M. 1640) translated the entire text of the siyar. Although Mustafa Sâfi does not clearly state from which language he translated his work, it is presumed that he may have benefited from both sources due to his knowledge of both Arabic and Persian. On the other hand, the two couplets at the end of the text, which are understood to be taken from the Persian source, bring forward the work of Afifüddin al-Kâzerûnî. Mustafa Sâfi complied with the method followed in the tradition of writing hilye, and he gave full place to the introduction (praise to the Prophet Mohammad, the cause of copyright) in his work, the "hilye" and the hatime (prayer) sections that form the basis of the text. Mustafa Sâfi translated only the parts of *al-Müntekâ* in the hilye section, which only the Prophet's qualifications and morals were appraised. In the translated parts, there are narrations about the hilye of the Prophet Mohammad from the Companions of the Prophet and Ahl al-Bayt such as Umm Ma'bed, Hind bin Abi Hâle, Hz. Ali, Hz. Hassan, Hz. Huseyin and Sa'ib bin Yazid. The fact that it was written based on

the narration of several narrators about the appearance and body movements of the Prophet both enriched the work in terms of content and expanded the volume of the work. In this study, the *Translation of Hilye-i Sharif* by Mustafa Sâfî Efendi which is understood to have been completed before 1022 Anno Hijri/ 1614 Anno Domini and presented to Sultan I. Ahmed, is examined in terms of form and content with the transcribed text.

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİNDE ART ZAMANLI SÖZ BAŞI ÜNLÜ DÜŞMESİ ÜZERİNE

Musa SALAN*

Osman KABADAYI**

Özet

Söz başı ünlü düşmesi sıklıkla karşılaşılan bir ses olgusu olmadığından gerek yurt içi gerekse de yurt dışı Türkoloji’de kapsamlı bir şekilde ele alınan bir konu olmaktan çoğunlukla uzak kalmıştır. Bu konuya tarihî ve çağdaş Türk yazı dilleri kapsamında eğilen ve konuyla ilgili hatırı sayılır örneği dikkatlere sunan ilk önemli çalışma 2003 yılında Vahit Türk tarafından kaleme alınmıştır. Ne var ki o döneme kadarki söz başı ünlü düşmesi konusuyla ilgili literatürün söz konusu çalışmaya yeterince aksettiremediği düşünüldüğü için bu konuyla ilgili bir çalışma yapma gerekliliği hissedilmiştir. Bu makalede söz başı ünlü düşmesiyle ilgili genel görüşler bir araya getirilerek konunun çağdaş Türk yazı dillerindeki örnekleri gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Ardından bu ses olgusuyla ilgili çeşitli gözlem ve tespitler ortaya konulmuştur. Bu makalenin Türk’ün (2003) çalışmasını tamamlaması ve söz başı ünlü düşmesi meselesiyle ilgili alanında bir boşluğu doldurması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Söz başı ünlü düşmesi, ünlü düşmesi, ön ses düşmesi.

ON DIACHRONIC WORD-INITIAL VOWEL DELETION IN MODERN TURKIC LANGUAGES

Abstract

Having being a rare phonological phenomenon, word-initial vowel deletion has been deprived of attention in Turkish Turkology literature

* Dr. Öğretim Üyesi, Bartın Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, msalan@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7624-7614.

** Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Türk Dili Bölümü, kabadayiosman@yandex.com, ORCID: 0000-0002-3607-5384.

as well as outside Turkey. The first significant work to peruse the phenomenon along with a large number of instances elicited from early and modern Turkic languages is the paper of Vahit Türk, which was published in 2003. The paper, however, lacks earlier literature concerning the phenomenon. Because of this omission we felt ourselves obliged to complete this shortcoming. Our paper aims to gather all views, absent in Türk (2003), regarding the phenomenon and to present examples of the phenomenon in modern Turkic languages. In addition, we put forward our observations on word-initial vowel deletion mechanism or tendency. This paper is considered to complete the work of Türk and contribute to the phenomenon in Turkology literature.

Keywords: word-initial vowel deletion, onset vowel deletion, vowel elision, aphaeresis, aphasis.

1. Giriş

Söz başı ünlü düşmesi (buradan itibaren SBÜD) sıklıkla rastlanan fonolojik bir olgu olmadığı ve bazı durumlarda etimolojik bilgi gerektirdiği için Türkoloji alan yazınına da çok sınırlı bir şekilde yansımıştır. Şimdiye kadar bu konuyla ilgili yapılmış en kapsamlı çalışma, 2003 yılında Vahit Türk tarafından kaleme alınan “Türkçede Ön Seste Ünlü Düşmesi (Aphaeresis-Apthesis) Örnekleri” başlıklı makaledir. Ne var ki o döneme kadarki söz başı ünlü düşmesi konusuyla ilgili literatürün söz konusu çalışmaya yeterince aksettiremediği düşünüldüğü için bu konuyla ilgili yeni bir çalışma yapma gerekliliği hissedilmiştir. Bu makalede, SBÜD konusunun Türkoloji alan yazınına ne şekilde yansıdığı ve Türkologların konuyla ilgili görüşleri çeşitli örneklerle dikkatlere sunulacak, ardından konuyla ilgili bazı gözlem ve tespitlerde bulunulacaktır.

1.1. Kapsam ve Sınırlılık

Bu çalışma, çağdaş Türk yazı dillerindeki sözlükselleşmiş ve art zamanlı örneklerle sınırlıdır. Dikkate alınan kaynakların ağız malzemesini içerdiği durumlarda bu ağız örnekleri de çalışmaya dâhil edilmiştir; fakat yeni saptamalar için ağız sözlüklerine başvurulmamıştır.

Literatürde fonolojik tanımı ihtilafli olan *sandhi* durumu örnekleri (*cuma ertesi* > *cumartesi* vb.)¹ de kapsam dışı tutulmuştur. Tarihî örneklerle ise sadece çağdaş örneklerin geçmişteki izlerini belirtmek amacıyla yer verilmiştir.

Belirli bir Türk yazı dilinde tespit edilmiş SBÜD’lü bir kök veya gövde biçimi varsa, buradan türemiş sözcükler dikkate alınmamıştır. Örneğin, Gag. *fala-*’dan türeyen *falan-* ve *falanık*, Şor. *rim*’dan türeyen *rimna-*, Güney Sibir-

¹ Türkiye literatüründeki bu tipi ilgilendiren terim karmaşası Yazıcı Ersoy (2017, s. 35-40) tarafından ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

ya grubu yazı dillerindeki *ra-*'dan türeyen *rat-* veya yine aynı grupta görülen *rak*'tan türeyen *rakla-*, *rakta-*, *raktal-*, *raktat-* gibi örnekler kapsam dışı tutulmuştur. Ancak eğer bunun gibi sözcükler iki farklı yazı dilinde ise bunlar o yazı dilleri için dikkate alınmıştır: (Bşk., Nog., Tat.) *vat-* ve (Gag.) *fala-* gibi.

Faydalanılan sözlüklerden alınan sözcük anlamları da sözcüğün temel anlamını verecek düzeyde daraltılmıştır.

2. Terim Sözlüklerinde SBÜD

SBÜD, müstakil bir ses olgusu olmayıp söz başı ses düşmeleri içerisinde yer almaktadır.

İngilizce dil bilimi ve dil bilgisi sözlüklerinde söz başı ünlü düşmesi çoğunlukla *aphesis* veya *aphaeresis* terimleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Bussmann, *aphesis* ya da *aphaeresis* (ve ayrıca *deglutination*, *procope*, *prosiopesis*) olarak adlandırılan bu ses olgusunu sözcük başındaki bir ünlü, ünsüz veya hecenin yitimi (2006, s. 71) şeklinde açıklamaktayken Malmkjær, *aphaeresis* teriminde ele aldığı bu olguyu şu şekilde izah etmektedir: “Sözcük başı ünlüsü düşürülür, böylece takip eden ünsüz, sonraki sözcüğün söz başı ünlüsü ile birleşir (ör. it is > ‘tis)” (2009, s. 519). Trask ise, *aphaeresis* ve *aphesis* terimlerini ortak olarak “sözcük başında bir veya birden fazla parçanın yitimi” olarak tanımlamakla birlikte; bazı kaynakların *aphesis*'i “sözcük başındaki vurgusuz ünlünün yitimi”; *aphaeresis*'i ise “sözcük başındaki herhangi bir unsurun yitimi” olarak ayırt ettiklerini belirtmekte ve bu ayrımın ne yaygın ne de kullanışlı olduğunu eklemektedir (2004, s. 42).

Türkiye Türkoloji'sinin dil bilimi ve dil bilgisi terimlerine ilişkin sözlüklerinde söz başı ünlü düşmesi, *ön ses düşmesi* terimiyle adlandırılmaktadır. Hatiboğlu, ön ses düşmesi için “sözcük başındaki bir sesin kaybolması” tanımlarıyla birlikte iki SBÜD örneğini dikkatlere sunmaktadır (1978, s. 98). Vardar vd. yine aynı terim için “bir sözcüğün baş tarafındaki sesin kullanılmaz olması” tanımını vermektedirler (1980, s. 117). Korkmaz, *ön ses düşmesi*'ni boğumlanma koşulları, tekrarlı kullanımlar gibi çeşitli sebeplerle sözcüğün başındaki sesin düşmesi olayı olarak tanımlamakta (2017, s. 194) ve hem ünlü hem de ünsüzün düştüğü örnekleri sıralamaktadır. Karaağaç'a göre *ön ses düşmesi* “bir sözün ilk sesinin veya hecesinin düşmesi”dir. Araştırmacı, ünlü düşmesinde genel temayülün akıcı ve sızıcı ünsüzlerin önünde yer alan dar ve vurgusuz ünlünün düşürülmesi yönünde olduğunu, düşen geniş ünlülerin de çoğunlukla bir daralma sonucu düştüğünü ifade etmektedir (2018, s. 623). Karaağaç, *ön ses düşmesi* örnekleri olarak sözcük başında ünlü düşmesi (*taşık-* > *çık-* haricinde) örneklerini sunmuştur. Mezkur sözlüklerde sunulan örnekler art zamanlı olarak seçilmiştir; ancak dil bilgisi ve ses bilgisi kitaplarında eş zamanlı örnekler de yer almaktadır (bk. Selvi, 2020, s. 20-39).

Çağdaş Türk yazı dillerinde sözcük başı ses düşmesi için kullanılan terimlere Gürsoy-Naskali (1997, s. 68) tarafından yer verilmiştir. Buna göre Türk yazı dillerinde ön ses düşmesi terimine karşılık gelen terimler şunlardır:

Altayca: *sös bajındağı tabıştin tüjери,*

Azerbaycan Türkçesi: *ön säs düşümü,*

Başkurtça: I. *prokop,* II. *hüzbaşındağı öndöh tüşüp qalıwı,*

Gagavuzca: I. *öndeki sesin düşmesi,* II. *prokopa,* III. *afereza,*

Hakasça: *söstın pastagı tapsagının tüşçetkeni,*

Karaçay-Malkarca: I. *prokopa,* II. *söz başı tawuşnu tüşüwü,*

Kazakça: I. *bastapqı dibıstın tüsiwi,* II. *aldıngı dibıstın tüsiwi,*

Kırgızca: *algaçkı tıbıştin tüşüp kalışı,*

Kumukça: I. *söznü başındağı awaznı tüşmegi,* II. *prokopa,*

Nogayca: *baslapkı sestın tüsüwı,*

Özbekçe: I. *soz başıdagi tavuşniñ tuşışı,* II. *prokopa,*

Şorca: I. **sös pajındağı üniniñ tüşkeni,* II. *prokopa,*

Tatarca: *süz başı sızığı kıskaruwı,*

Tuvaca: *pa'ştagı ~ pırgı ünnüñ çı'deri,*

Türkmençe: *sözün başkı sesiniñ düşmegi,*

Uygurca: *däsläpki tavuşning çüşüp qelişi.*

Görüldüğü üzere bu ses olgusu çağdaş Türk yazı dillerinde ya uzun bir öbikle tarif edilmiş ya da Rusça vasıtasıyla alınmış yabancı tek sözcüklük bir terim (*afereza, prokopa*) ile karşılanmıştır. Aynı listenin sonunda bulunan Rusça terimler de aynı şablonu göstermektedir: *вытaдение начального звука* “başlangıç sesinin düşüşü” (= bir öbek) ve *прокопа* (= Batı dillerinden tek sözcüklük alıntı).

3. Türkoloji Literatüründe SBÜD

19. yüzyıldaki ilk çalışmalardan bu yana incelenen müstakil bir Türk dili veya Türk dilleri çerçevesinde SBÜD tespiti yapan Türkologların genel kanaati bu ses olgusunun sık gerçekleşmediği yönündedir (bk. Böhtlingk, 1851, s. 130; Radloff 1882, s. 94; Banguoğlu, 1974, s. 65); ancak Deny -Türkçe özelinde- “zannettiğimizden daha sık meydana gelmektedir” diyerek bu genel kanaatinin dışına çıkmıştır (1995, s. 101).

SBÜD’ün niçin meydana geldiği hakkında da birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Räsänen, sözcük sonundaki vurgunun ilk hece ünlüsünün kılmasına

ve hatta yitirilmesine neden olduğunu söylemiştir (1949, s. 44). Deny, *aphère-se*'in temel olarak dar ünlü içeren açık hecede meydana geldiğini bunun da bir hece kaybına sebep olduğunu düşünmüştür (1995, s. 101). Tenişev vd., her ne kadar doğrudan SBÜD için olmasa da, çok heceli sözcüklerin ilk hecelerinde bulunan ünlülerin şu etmenlere bağlı olarak çeşitli değişimler geçirdiklerini söylemişlerdir: 1) söz konusu ünlünün niteliği, 2) vurgu, 3) hecenin karakteri, 4) ünlünün yanındaki ünsüzler, 5) müteakip hecelerdeki ünlülerin etkisi. Devamında da SBÜD olgusunun dar ünlülerde gözlemlendiğini aktarmışlardır (1984, s. 78). Menges, Aral-Hazar grubu Türk yazı dilleri özelinde, akıcı ünsüzler önünde ünlü düşmesinin yine akıcı ünlüler önünde ünlü türemesine bir ters tepki olarak meydana geldiğini belirtmiştir (1959, s. 459).

Diğer düşünceler de bir araya getirilecek olursa SBÜD konusunda araştırmacılar şu üç noktada birleşmektedirler:

- a) Vurgusuz ve dar ünlülerde gerçekleşir,
- b) Açık hecelerde gerçekleşir,
- c) Akıcı ve sızıcı ünsüzlerin önünde gerçekleşir.

Ancak ilk koşulun dışına çıkan örnekler de yok değildir. Türk, bu tipte olanlarda öncelikle bir daralma meydana geldiğinin altını çizmektedir (2003, s. 228). Makalemizde tespit edilen SBÜD örnekleri arasında az sayıda da olsa ikinci ve üçüncü maddeyi ihlal eden örnekler de bulunmaktadır.

3.1. Türk Yazı Dillerinde SBÜD Konusuna Temas Eden Yayınlar

Türk yazı dillerinin fonolojisine yönelik pek çok çalışmada SBÜD'ün art zamanlı ve sözlük birimsel düzeyde ele alınıp örneklendirildiği görülse de bu konudaki ilk monografik araştırmanın Vahit Türk tarafından VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde bildiri olarak sunulan, sonradan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* dergisinin 44. sayısında makale biçiminde yayımlanan "Türkçede Ön Seste Ünlü Düşmesi (Aphaeresis-Aphesis) Örnekleri" başlıklı çalışma olduğu söylenebilir.

Bahse mevzu konuyla ilgili şimdiye kadar yapılmış ilk ve tek müstakil araştırma olduğu için bu çalışmadan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Makalede, yazarın belirttiği kadarıyla 89² sözcük (bazı örneklerde öbek) ele alınmıştır.³ Bunların çok az bir kısmı tarihî Türk yazı dillerinden ve Anadolu ağzlarından, büyük çoğunluğu ise çağdaş Türk yazı dillerindedir. İncelenen

² Tespitlerimize göre bu sayı ±97'dir.

³ Bu makaleden sonra Günay Karaağaç tarafından yazılan *Türkçenin Ses Bilgisi* adlı çalışmada da söz başı ünlü düşmesine tüm Türk yazı dillerinden 72 örnek verilmiştir (Karaağaç, 2010, s. 71-72). Karaağaç'ın (2010) örnekleri, Türk'ün (2003) verdikleriyle ile büyük oranda aynıdır.

sözcüklerin bir kısmı bir sözcüğün farklı Türk yazı dillerindeki fonetik varyantlarıdır: ör. *fat-* ‘ufalamak’ (And. A., Gagavuzca, Osmanlı Türkçesi.) ~ *vat-* (Başkurçça, Çuvaşça, Tatarca), *lep* ‘alev’ (Kırgızca) ~ *lav* (Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Yeni Uygurca), *sen-* ‘güvenmek’ (Kazakça) ~ *şan-* (Çuvaşça), *sıtma* (Türkçe) ~ *sitme* (Kırım Tatarcası) vd. Örneklerin bir kısmı da aynı grubun kendi içindeki fonetik varyantlarıdır: ör. *van-* ~ *fan-* (Başkurçça, Çuvaşça, Tatarca). Yapı olarak basit ve türemiş sözcüklerin yanı sıra, öbek biçimli *birisi gün* ‘öbür gün’ (< *ol birisi gün*), *eşu* ‘işte şu’ (< *ana şu*), *yıbar-* ‘göndermek’ (< ET *ıdu ber-*) ve çekim ekiyle kalıplaşmış *yessi* ‘sahibi’ (And. A.), *yiliğe* ‘iyiliğe’ (Kars ili ağ.) gibi örnekler de bulunmaktadır. Türk, söz başı ünlü düşmelerini ele alırken söz başında şu ünsüz+ünlü ve ünlü+ünsüz düşmelerini de örneklemiştir: *çık-* (< ET *taşık-*), *nāk* ‘yanak’ (< *yanak*)⁴, *lak* ‘oğlak’ (< *ulak* < *ūlak* < *oglak*) vd.

Araştırmacı bu çalışmada, incelediği unsurları temelde hangi ünlüyü düşürdüklerini dikkate alarak sınıflandırmış, bunun sonucunda da şu çıkarıma varmıştır:

“Türkçenin hemen bütün şivelerinden tespit ettiğimiz ön seste ünlü düşmesi olayıyla ilgili vardığımız sonuç, bu olayın akıcı ve sızıcı ünsüzlerin önündeki vurgusuz dar ünlülerde yoğunlaştığıdır. Geniş ünlü taşıyan sözlerdeki düşme ise, çoğunlukla bu ünlülerin darlaşması sonucunda olmaktadır. Geniş ünlünün düştüğü çok az örnekle karşılaşyoruz ki onlar da ağızlara veya son devirlerde yazı dili olma imkânını yakalamış olan şivelerimize ait örneklerdir.” (Türk, 2003, s. 228).

Türk’ün verilerini elde ettiği çalışmalar, Ahmet B. Ercilasun’un *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi* (1988) başlıklı kitabı ve Tuncer Gülensoy’un “Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme” (1987) adlı makalesi dışında ilgili tarihî veya modern Türk yazı dillerinin sözlüklerine dayanmaktadır. Araştırmacı, Türkiye Türkçesi için Banguoğlu’nun birkaç örnek verdiğini, Rumeli ağızları üzerine yapılmış bir çalışmada (Gülensoy 1987) ise altı örnek tespit edildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Kazakçada /l/ ünsüzünün söz başı durumuyla ilgili Mirzabekov (1993) ve Kenesbayev-Musabayev’in (1975) görüşlerini aktarmıştır. Ne var ki bu yayınlar Türk yazı dillerinde söz başı ünlü düşmesine ilişkin alan yazının yalnızca dar bir kesitini oluşturmaktadır.

Kronolojik biçimde yaklaşılacak olursa art zamanlı SBÜD’ü çağdaş Türk yazı dilleri kapsamında ilk örnekleyen eser, 1851’de yayımlanan ve Sahacadan örnekler sunan Otto von Böhlingk’in *Über die sprache der jakuten*:

⁴ Bu örnekte ses yitimi sonrasında sözcüğün neden uzun ünlü olduğu sorgulanmamıştır. Sözcüğün muhtemel fonetik gelişimi şu şekilde olabilir: *yañak* > *nañak* > **nagak* > *naak* > *nāk*. Güney Sibirya Türk yazı dillerinde /y/nin geniz sesi barındıran bir sözcükte genizsileşmesiyle alakalı örnekler için bk. Pritsak, 1959b, s. 579; Pritsak, 1959c, 609; Menges, 1959, s. 655.

theil 1, einleitung. Jakutischer Text. Jakutische Grammatik adlı çalışmasıdır. Bundan otuz bir yıl sonra Wilhelm Radloff, Kuzey grubu Türk yazı dillerinin fonetiği üzerine yaptığı çalışmada söz başı ünlü düşmesi için Abakan, Çuvaş, Kazak, Kırgız ve Tatar yazı dillerinden örnekler sunmuştur (1882, s. 94). Martti Räsänen, 1949'da tüm Türk yazı dillerinin fonolojisini ele aldığı *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* adlı çalışmasında Radloff'un (1882) verdiği örneklerle beraber özellikle Çuvaşçadan, onun yanı sıra Kırım ve Kazan Tatarcası, Karayca, Kazakça ve Türkçeden tespit ettiği SBÜD örneklerini paylaşmıştır (1949, s. 53-54). 1959 yılında Avrupalı ve Türk Türkologlarca yayımlanan, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerini kapsayan *Philologiae Turcicae Fundamenta* isimli çalışmanın da sırasıyla Anadolu ve Rumeli ağızları (1959, s. 247), Aral-Hazar grubu (1959, s. 459), Kuzey Türkçesi (1959, s. 577, 579, 646) bölümlerinde birkaç SBÜD örneğine rastlanmaktadır. Sovyet Türkolojisinde Türk yazı dillerini içine alan (Şçerbak (1970) ve Tenişev vd. (1984) gibi) kapsayıcı çalışmalarda söz konusu ses olgusuna çok kısa bir şekilde olsa da değinilmiş ve birkaç örnek verilmiştir. Rus Türkolog Şçerbak'ın Türk dillerinin fonolojisini karşılaştırmalı olarak incelediği 1970 tarihli *Сравнительная фонетика тюркских языков* adlı çalışmasında, bahsedilen araştırmalarda kayda geçmeyen Kazak ve Tuva ağızlarından sayılı örnekler yer almaktadır (1970, s. 63). Tenişev vd.'nin 1984 yılında Türk yazı dillerini tarihî karşılaştırmalı olarak ele aldıkları *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика* başlıklı çalışmada ise önceki araştırmalarda zikredilmeyen Azerbaycan ve Anadolu ağızlarının yanı sıra Nogay ve Sarı Uygur yazı dillerinden de örnekler bulunmaktadır (1984, s. 78). Türkiye'de yapılan ve Kıpçak yazı dillerini konu edinen araştırmalardan Öner (1998, s. 13) ile Eker'in (1998, s. 117, 131, 141) çalışmalarında SBÜD'e değinilmiştir. Bununla birlikte yakın zamanda yayımlanan ve çağdaş Türk yazı dillerinde ünlüleri ele alan Yalçın'ın (2013) araştırmasında da SBÜD'e yer verilmiştir. Türk yazı dillerini müstakil olarak ele alan çalışmalardaki tespitlere sonraki bölümde değinilecektir.

Türk'ün (2003) makalesinde her ne kadar Anadolu ve Rumeli sahası için kısmi bir literatüre yer verilmiş olsa da SBÜD için veri içeren bazı önemli çalışmaların gözden kaçırıldığı söylenebilir. Veri barındıran bu çalışmalardan biri, *Principes de grammaire Turque* adıyla 1955'te yayımlanıp 1995'te *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)* adıyla Türkçeye kazandırılan eserdir. Deny, bu çalışmada Anadolu ve Balkan sahasından pek çok SBÜD örneğini art zamanlı karşılaştırmalar ve temasta bulunulan dillere geçmiş formlarıyla birlikte vermektedir (1995, s. 101-102). Deny'nin çalışmasından dokuz yıl sonra Ahmet Caferoğlu tarafından kaleme alınan "Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri" başlıklı makalede Anadolu ağızlarından

*ular- < *olur-), *laş* ‘kulübe, yazlık mutfak’ (~ Tat. *alaçık* ‘küçük çadır, kulübe’), *lacım kayak* ‘şahin’ (~ Hak. *ılaçın*), *rimıs* ‘büyücü’ (edebî Çuv. *ırımzi*), *ram*, *rom* ‘sokak’ (edebî Çuv. *uram*) (Levitskaya, 2014, ss. 217, 222-224)⁶; **Gag.** *ştä* (< *iştä*), *meci* ‘imece’ (~ Az. *imeci*), *rökä* (~ T. *öreke*), *zeet* ‘eziyet’ (< Ar. *eziyet*), *şkäm bä* ‘karın, göbek’ (< Far. *işkembe*), *fala-* ‘ufalamak’ (< *ufala-*, krş. *ufak*), *s’laa* ‘iyi’ (< Ar. *ıslah*), *mutlan-* ‘umutlanmak’ (< *umutlan-*), *stierlar* ‘istiyorlar’ (< *istierlar*), *şıla-* ‘ışıldamak’ (< *işıla-*) (Pokrovskaya, 1964, s. 48); **Krg.** *oşol* > *şol*, *uşul* > *şul*, *oşondo* > *şondo*, *uşunda* > *şunda* (Caparov ve Sıdkova, 2013, s. 32), **Kzk.-Kklpk.**⁷ (Aral-Hazar Türk yazı dilleri içinde) *lawla-* ~ *ilawla-* ‘alevlenmek, tutuşmak’ (< *alawla-*), *nan-* ~ *inan-* ‘inanmak’, *rū* ~ *urū* ‘kabile, soy’, *raq* ~ *ıraq* ‘uzak’, *laşıq* ~ *ılaşıq* ‘kulübe, çadır’, *lay* ~ *ılay* ‘kil, çamur’ (Menges, 1959, s. 459); **Özb.** *nari* (< *nari* < *anari*) ‘oraya, o tarafa’; (Kononov, 1960: 45), **Saha.** *tılı* (< *atılı*) ‘benzer’, *ras* (< *iraas*) ‘temiz’, *rax* (< *iraax*) ‘uzak’, *çugas* (< *uçugas*) ‘yakın’ (Böhtlingk, 1851, s. 130), *saat-* (< *yalt-* < *uyalt-*) ‘utanmak’ (Radloff, 1882, s. 94).

3.2.2. Türkiye’de Yapılan Çalışmalarda SBÜD

Türkiye Türkoloji’sinde hem tarihî hem de çağdaş Türk yazı dilleri iyi bilindiği için Türkiye Türkologları çağdaş Türk yazı dilleri üzerine yaptıkları çalışmalarda art zamanlı SBÜD konusuna daha çok temas etmişlerdir: **Az.** *yuxu* ‘uyku’ (< ET *uduqu*) (Yalçın, 2018, s. 126); **Çuv.** *laja* ‘at’ (< Tat. *alaşa*), *lar-* ‘oturmak’ (< **ilar-* < *olur-*), *lav* ‘kiralık yük arabası’ (< **ulağ*), *mal* ‘ön taraf’ (< **öñül*), *parat* ‘aparat’ (< Rus. *apparat*), *man-* ‘unutmak’ (< **ıman-*), *şal* ‘iç’ (< **işal*), *şan-* ‘inanmak’ (< Tat. *işan-*), *van-* ‘ufalanmak’, *vat-* ‘ufalattmak’, *vak-tivek* ‘ufak tefek’ (*van-*, *vat-*, *vak* < **ub-* ‘ufalamak, parçalamak’) (Ceylan, 1997, ss. 156, 168, 172, 178, 182, 185, 189); **Gag.** *fala-* (< *ufala-*), *meci* (< *imece*), *mekle-* (< *emekle-*), *sırğaannık* (< **ısırganlık*), *Stanbol* (< *İstanbul*), *şılı* (< *ışıklı*), *şılak* (< *ışılak*), *zeetlen-* (< **eziyetlen-*) (Özkan, 1996, s. 64-65); **Krg.** *şarat* (< Ar. *işarat*), *şembe*⁸ (< *işenbe*), *taat* (< Ar. *itaat*), *şo* (< *oşo*), *şol* (< *oşol*), *şonda*⁹ (< *oşonda*), *şu* (< *uşu*) (Gülensoy, 2016, s. 51); **Kzk.** *laşıq* (< **ılaşıq* < *alaçık*), *laj* (< *ilâc*), *laq* (< **ulaq* < *oglaq*), *laqtır-* (<

⁶ Levitskaya çalışmasında SBÜD için müstakil bir bölüm oluşturmamış, bu örneklerle ilgili ünsüzlere ayrılan bölümlerde yer vermiştir.

⁷ Kazakça hususunda Kazak Türkologlar söz başı /l/ ünsüzünün önünde türeme bir ünlü ile söylendiğini, fakat imla gereği düşürülerek yazıldığını belirtirler (Balaqev vd. 1954, s. 119-120; Mirzabekov, 1993, s. 41). Açıkçası Kazakçanın imlası, /l/ ve /t/ konusunda, sözcük başı ünlü türemesi ile düşmesinin içe içe geçtiği bir görüntü vermektedir. Özellikle /l/ ünsüzünün yazımında başta okunan ünlünün istinasız bir şekilde yazılmaması Türkçe kökenli sözcükleri de içine alarak karmaşaya sebep olmuştur.

⁸ Bu örnekte *işen-* fiili emir kipinin 2. teklik şahsıyla çekimlenerek verilmiştir. Düşmenin bu koşula bağlı olup olmadığı yazarca belirtilmemiştir.

⁹ Doğrusu: *oşondo* > *şondo*.

ılaqtır-* (< **ilektir-*), *law* (< *ulaw*), *layım* (< *ilâhim*), *nan-* (< *inan-*), *ray* (< *iray*), *ruw* (< **uruw* < *urug* < *uruq*), *sen-* (< **şen-* < **şan-* < *ışan-*), *waq* (< *uwaq*), ayrıca konuşma dilinde de *uyal-* > *yal-* ve *umut-* > *mut-* olur (Koç ve Doğan, 2004, s. 116-18); **Kum. *yuxu* ‘uyku’ ve *yer* ‘eyer’ (Pekacar, 2007, s. 954); **Nog.** *sen-* (< ET *ışan-*), *mut-* (< ET *unit-*) (Ergönenç, 2019, s. 45-46), *vak-tüyek* ‘ufak tefek’, *vat-* ‘kırmak’ (Atay, 1998, s. 48); **T.** *sıcak* (< *ısıcak*), *sıtma* (< *ısıtma*), *mutlu* (< *umutlu*), *şol* (< *ış ol*) (Banguoğlu, 1974, s. 65).

4. Eklemeler

Bu bölümde Türk’e (2003) yansımamış olan SBÜD örnekleri iki başlık altında sunulacaktır. İlk olarak akademik çalışmalarda yer alan örneklere sonra da sözlük taramaları esnasında tarafımızca tespit edilen örneklere bu bölümde yer verilecektir.

4.1. Akademik Çalışmalarda Yer Alan SBÜD Örnekleri

Aşağıda verilen sözcüklerden bazıları Türk (2003)’te mevcut olmakla beraber tek bir Türk yazı dili üzerinden tanıklandığı için burada aynı sözcüğün başka bir Türk yazı dilindeki kaydı da dikkatlere sunulmaktadır.

çeri (< *içeri*) (And. A.) ‘içeri’ (Eckmann, 1950, s. 181; Caferoğlu, 1959, s. 247; Caferoğlu, 1964, s. 22)

çirgi (< *içirgi*) (Özb.) (Eker, 1998, s. 168), *şirgi* (< **işirgi* < *içirgi*) (Nog.) ‘keçeden yapılmış şilte’ (Eker, 1998, s. 168)

çugas (< *uçugas*) (Sah.) ‘yakın’ (Böhtlingk, 1851, s. 130)

çöra- (< *öçöra-*) (Tat.) ‘karşılaşmak’ (Radloff, 1882, s. 94)

fala- (< *ufala-*) (Gag.) ‘ufalamak’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48; Özkan, 1996, s. 65)

laja (< **ulaja*, **ulaja* < Tat. *alaşa*) (Çuv.) ‘at’ (Ceylan, 1997, s. 156; Levitskaya, 2014, s. 222)

lapıl-da- (< **alavıl-da-*) (Krg.) ‘alev alev yanmak’ (Yalçın, 2013, s. 74), *lavul-di-* (< **alavıl-di-*) (Uyg.) ‘alev alev yanmak’ (Yalçın, 2013, s. 74)

mal ~ *val* (< **ival* < **öngül*) (Çuv.) ‘ön taraf’ (Räsänen, 1949, s. 53; Ceylan, 1997, s. 182)

man- (< **ıman-* < **umun-*) (Çuv.) ‘unutmak’ (Ceylan, 1997, s. 189; Levitskaya, 2014, s. 217)

mar ~ *mer* (< *emes* < *ermez*) (Çuv.) ‘(olumsuzluk edatı) değil’ (Egorov, 1964, s. 128; Levitskaya, 2014, s. 217)

mekle- (< *emekle-*) (Gag.) (Özkan, 1996, s. 64) ve *mehle-* (Az. Dimanisi ağ.) ‘emeklemek’ (Tenişev vd., 1984, s. 78)

- mel*¹⁰ (< Ar. عَمَلٌ) (Çuv.) ‘yol, yöntem; imkân; kolaylık’ (Fedotov, 1996, s. 353)
- mîlke* (< Mar. *ÿmil*, *ÿmilka*) (Çuv.) ‘gölge, silüet; iz’ (Egorov, 1964, s.133)
- mut-* (< **umut-* < *umit-* < *unit-*) (Nog.) ‘unutmak’ (Atay, 1998, s. 48; Ergö-
nenç, 2019, s. 45-46)
- mutlan-* (< *umutlan-*) (Gag.) ‘umutlanmak’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48)
- nuk* (< Tat. *önük* < Rus. *vnuk*) (Mişer Tat.) ‘torun’ (Öner, 1998, s. 13)
- radet* (< Ar. *irâdet*) (Eckmann, 1950, s. 181)
- rax* (< *iraax*) (Sah.) ‘uzak’ (Böhtlingk, 1851, s. 130)
- ras* (< *iraas*) (Sah.) ‘temiz’ (Böhtlingk, 1851, s. 130)
- röke* (< *öreke*) (Gag.) ‘öreke’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48)
- rû* (< *urug*) (KBalk.) ‘tohum, döl’ (Räsänen, 1949, s. 54)
- saat-* (< *yalt-* < *uyalt-*) (Sah.) ‘utanmak’ (Radloff, 1882, s. 94)
- saqta-* (< *usaqta-* < *uşakla-* < *uwşakla-*) (Kzk. Kökşetaw ağ.) ‘ufalamak’
(Şçerbak, 1970, s. 63)
- sıq ~ zıq* (< *emişik*) (SarU.) ‘kapı’ (Tenişev vd., 1984, s. 78, 222)
- sırğaannık* (< *ısrırganlık*) (Gag.) (Özkan, 1996, s. 64)
- siftah* (< Ar. *istiftāh*) (T.) ‘ilk alışveriş; ilk kez’ (Karaca, 2012, s. 2070).
- sin-* (< *isin-*) (Krm.Kar.) ‘ısınmak’ (Tenişev vd., 1984, s. 78)
- s’laa* (< Ar. *ıslāh*) (Gag.) ‘iyi’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48)
- ste-* (< *iste-*) (Gag.) ‘istemek’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48)
- şal* (< **işal* < *içül*) (Çuv.) ‘iç’ (Räsänen, 1949, s. 53; Ceylan, 1997, s. 172)
- şan-teñiz* (< *uşan-teñiz*) (Kzk.) ‘sınırsız deniz’ (Şçerbak, 1970, s. 63)
- şkembe* (< Far. *işkembe*) (Gag.) ‘karın’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48)
- tılı* (< *atılı*) (Sah.) ‘benzer’ (Böhtlingk, 1851, s. 130)
- vales-* (< **ıvales-* < **üyeleç-* < **üyleç-* < **üleç-*) (Çuv.) ‘paylaşmak’ (Cey-
lan, 1997, s. 188)
- var* (< **ıvar* ~ *öz*) (Çuv.) ‘iç, merkez, öz; kanyon’ (Räsänen, 1949, s. 53)
- yal-* (< Tat. *öyal-*) (Mişer Tat.) ‘utanmak’ (Öner, 1998, s. 13)
- yaş* (< *ıyaş* < *ıgaç*) (Tuv.) ‘ağaç’ (Şçerbak, 1970, s. 63)
- yeg’u’v* (< CC *yıxöv* < **ıduk eb*) (T.Kar.) ‘kilise’ (Räsänen, 1949, s. 54)

¹⁰ Bu sözcük Türk tarafından Başkurtça örneği olarak dikkate alınmıştır (bk. 2003, s. 231). Kelime, Ar. *أَمَل* /*emel*’den değil yukarıda belirtildiği gibi Ar. *amel*’den dönüşen bir biçimdir.

yem (< *iyem*) (Tat.) ‘güzellik’ (Radloff, 1882, s. 94)

yer (< *eyer*) (Kum.) ‘eyer’ (Pekacar, 2007, s. 954)

yîḡ (< *iyis*) (Bşk.) ‘koku’ (Eker, 1998, s. 169)

yixkin (< *ıduk kün*) (H.Kar.) ‘pazar günü’ (Räsänen, 1949, s. 54)

yökla- (< **uyukla-* < **udukla-*) (Tat.) ‘uyumak’ (Räsänen, 1949, s. 54)

zar ~ car (< Ar. *izār*) (T.) ‘çarşaf’ (Karaca, 2012, s. 2070).

zeet (< Ar. *eziyet*) (Gag.) ‘eziyet’ (Pokrovskaya, 1964, s. 48) ve *zeetlen-* (< **eziyetlen-*) (Özkan, 1996, s. 64)

zöngi (< *üzengi*) (Nog.) ‘üzengi’ (Tenişev vd., 1984, s. 78)

4.2. Tarama Sonucu Tespit Edilen SBÜD Örnekleri

Burada sözlük taramaları esnasında tespit edilen yeni SBÜD örnekleri dikkatlere sunulmaktadır:

qurıq (< ET *uqrıq* ‘kement’) (Kzk.) ‘atları yakalamakta kullanılan ucuna ip bağlanmış uzun sırtık’ (KTTTS, s. 339)

lahi (Ar. *ilāhī*) (Krm.T.) ‘derviş’ (Räsänen, 1969, s. 314)

lak- (< *alak-* ?) (Kzk.) ‘kendi bildiğiyle yanlış yolda gitmek; yerli yersiz konuşmak’ (Kzk.TS, s. 189) krş. İdr. *alaq-* ‘fikren ayrılmak’ (Caferoğlu, 1931, s. 3)

lakır (< **alakır* < *alakırtı*) (Kum.) ‘konuşma, sohbet, laf’ (Kum.TS, s. 187)

lavulla- (< **alavıl-da-*) (Kum.) ‘alev alev yanmak, ışıldamak’ (Kum.TS, s. 188)

law (< *ulag*) (Kzk.) ‘at arabası’ (Budagov, 1869, I, s. 153; OSTN, s. 728)

nîçke (< **İNİÇKE* ~ **YİNİÇKE* < ET *İNÇKE*) (Tat.) ‘ince’ (TTAS, s. 439), *nîske* (< **İNİÇKE* ~ **YİNİÇKE* < ET *İNÇKE*) (Bşk.) ‘ince’ (BRS, s. 458), *nîske* (< **İNİÇKE* ~ **YİNİÇKE* < ET *İNÇKE*) (Hak.) ‘ince’ (HRS, s. 281)

ra- (< **ıra-*) (Alt., Hak., Bar., Çul.) ‘bir yerden ayrılmak, uzaklaşmak’ (OSTN, s. 707)

rakı (< Ar. *araqı*) ‘alkollü içki’ (OSTN, s. 709)

ringa (< Osm. *ringa* < İt. *aringa*) (T.) ‘ringa balığı’ (OSTN, s. 719)

teber- (< *ite ber-* (?)) (KBalk., Kum.) ‘hareket ettirmek, itmek, sürüklemek’ (KBalk.TS, s. 388; Kum.TS, s. 328)

valçığ (< **uvalçısığ*) (Tat.) ‘bir şeyin çok küçük bir parçası’ (TTAS, s. 230)

yer (< *eyer*) (T.Kar.) ‘eyer’ (KRPS, s. 273)

yes (< *iyē+si*) (Kum.) ‘sahip’ (Kum.TS, s. 393)

yezik (< **iyezik* ~ **iyerik* (?)) (Kum.Balk.) ‘sıra, silsile’ (KBSN, s. 51)

zertte- (< **izertte-* ~ KKlpk. *izertle-*) (Kzk.) ‘tetkik etmek, araştırmak’ (Kzk.TS, s. 117)

zev ~ *izev* (KBalk.) ‘karşılıklı yardımlaşma’ (KBalk.TS, s. 238, 426)

zuqari ~ *uzuqari* (Kum.) ‘kuzen’ (Kum.TS, s. 409, 358)

5. Gözlem ve Tespitler

5.1. SBÜD Oluşum Mekanizmasında Fonosentaks

Araştırmacıların SBÜD oluşumunda rol oynayan hususlarla ilgili görüşlerine daha önce değinilmişti. Bu görüşler genel olarak düşen ünlünün dar ve vurgusuz olup aynı zamanda açık hecede bulunması, müteakip ünsüzün ise akıcı ve sızıcı nitelikte olması biçiminde özetlenebilir. Peki, bunun dışında dikkate değer başka bir oluşum mekanizması var mıdır? SBÜD oluşum stratejisinde başka kalıplar bulunmakta mıdır? Buna tutarlı bir cevap verebilmek için eldeki SBÜD örneklerine bakılmalıdır. Mevcut örnekler fonosentaksyla ilgili bir kalıbın da bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Örnekler, sözcük başı için şu fonosentaktik kalıbı takip etmektedir:

VCV... > CV... :

alaşa > *laja*, *alaçın* > *laşın*, *araki* > *raki*, *alaçık* > *laşık*, *ılıca* > *lıca*, *atlı* > *tılı*, *emekle-* > *mekle-*, *eyer* > *yer*, *inan-* > *nan-*, *ıra-* > *ra-*, *ısrıga* > *sırğa*, *ısıtma* > *sıtma*, *ısıcak* > *sıcak*, *ilac* > *laj*, *imeci* > *meci*, *iradet* > *radet*, *öreke* > *röke*, *umutlu* > *mutlu*, *uvan-* ~ *ufan-* > *van-* ~ *fan-*, *uyal-* > *yal-* vd.

Bu kalıbın az sayıda da olsa istisnası bulunmaktadır: *ilgy* > *lgy*, *iltam* > *ltam*, *ısmarla-* > *smarla-*, *işte* > *şte* (bk. Türk, 2003) ve *işkembe* > *şkembe*, *iste-* > *ste-*.

“Akıcı ve sızıcı ünsüzlerin” önündeki ünlünün düşme temayülü şu birkaç örnekte görülmemektedir: *içeri* > *çeri*, *içirgi* > *çirgi*, *uçuz* > *çuz*; *ikindi* > *kindi*; *atlı* > *tılı*.

5.2. Türk Dil Gruplarının Kendine Özgü SBÜD Kalıpları Var mıdır?

Bütün SBÜD örnekleri dikkate alındığında sözcüklerdeki hece sayısı, Oğuz ve Kıpçak grubu Türk yazı dillerindeki eğilimlerin anlamlı şekilde birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Türkçe ve Gagavuzca örneklerin öne çıktığı Oğuz grubunda, sözcüklerin ağırlıklı olarak 3 veya daha fazla heceli sözcüklerden oluştuğu, 2 heceli sözcüklerin ise daha seyrek olarak SBÜD gösterdikleri görülmektedir:

Tablo 1: Hece Sayısına Göre Gagavuzca ve Türkçede SBÜD

Gagavuzca		Türkçe (ve Anadolu Ağ.)	
2 Heceliler	3 Heceliler	2 Heceliler	3 Heceliler
(i)ste- (i)şte (i)s'laa	(a)lakırdı (e)mekle- (e)zeet (< eziyet) (i)sırgan (i)şıla- (i)meci (i)şkembe (ö)röke (u)fala- (u)mutlan- (u)şindi	(i)sır- (i)şık (u)fan- (u)fât- (u)lan (< ūlan < oğlan) şu (< uşol)	(a)laşın (a)lakırdı (a)raka (a)rakı (a)ringa (i)lıca (i)mızgan- (i)sıcak (i)sırgan (i)sıtma (i)çeri (i)ficek (u)mutlu (u)şimdi (ü)vendire (ü)veyik (ü)zengi

Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde ise 2 ya da 3 hece lehine bir ağırlık olmasa da 2 hecelilerin Oğuz grubundaki kadar sınırlı olmadığı görülmektedir:

Tablo 2: Hece Sayısına Göre Çağdaş Kıpçak Yazı Dillerinde SBÜD

Tüm Kıpçak Dilleri	
2 Heceliler	3 Heceliler
(a)lak- (a)lañ (a)zıt- (e)yer (i)nan- (i)yıh (i)sen- (i)sin- (i)yem (i)yis (u)lak (< oğlak) (u)lav (i)yes	(a)laşık (a)lavla- (i)laktır- (i)ritkı (i)sırğa (i)niçke (i)şirgi (i)teber- (< ite ber) (< iyesi) (i)yezik (< ıdı ber-) (i)zertte-

(u)mut-	(ö)çöra-
(u)ruv (i)yiber-	(u)sakta-
(u)sol ~ (o)şol	(u)valçık
(u)şan	(u)yuku
(u)vak	(ü)zöngi
(u)van-	
(u)vat-	
(u)yal-	

Elbette şimdilik Türk yazı dillerinde tespit edilen SBÜD örnekleri üzerinden bu çıkarıma varıldığını belirtmek gerekmektedir. Ağızlardan tespit edilen farklı örnekler de konuya dâhil edildiğinde daha farklı bir tablo ile karşılaşmak da mümkündür.

5.3. Türk Dil Grupları Arasında Yaygın Ortak SBÜD Örnekleri

Eldeki bazı sözcükler kimi durumda belirli bir grup için karakteristik olurken kimi durumda da gruplar arasında sözcük alışverişi olduğunu düşündürmektedir.

5.3.1. *uva- fiil tabanı

*uva- fiil tabanından türeyen sözcüklerdeki SBÜD Oğuz ve Kıpçak yazı dilleri için birleştiricidir.

Tablo 3: Oğuz ve Kıpçak Grupları Merkezindeki *uva- Tabanı

Oğuz Grubu	Kıpçak Grubu
fan-, fat- (And. A.) ←	→van-, vat- (Bşk., Nog. Tat.)
fala- (Gag.)	vak-tüyek (Bşk., Nog. Tat.)

5.3.2. Gruplar Arası Ortak Bir SBÜD Örneği: *sırğa*

Çağdaş Türk yazı dilleri ve onların ağızlarında yer alan *sırğa*¹¹ sözcüğü ve bu sözcüğün fonetik biçimlerinin Orta Türkçe devresine kadar uzandığı görülmektedir. Bu sözcük hem SBÜD ses olgusunun ne kadar eski bir zamana dayandığını hem de bu sözcüğü SBÜD'lü olarak yaşatan Türk yazı dillerinin hangi dönemde ortak bir dilden istifade ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Altın Orda ve Çağatay formu olan *asırga* ile aynı dönem ve sonraki dönemlerde bulunan *ısrğa* formu da Türk'ün (2003) düz geniş ünlülerin önce daralıp sonra düşmesi hususundaki düşüncesini destekler mahiyettedir. O hâlde bu sözcüğün muhtemel fonetik gelişiminin şu şekilde oluştuğu düşünülebilir: *asırga* > *ısrğa* > *sırğa*.¹²

¹¹ Kelimenin tarihi ve çağdaş biçimleri için bk. ESTY, s. 445.

¹² Bu sözcüğün etimolojisine değinen Usmanova'nın (2016, s. 86-87) belirttiği üzere kelimenin dayandırıldığı kök *as-* fiilidir.

Tablo 4: Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Bir SBÜD Örneği Olarak *sırğa***SIRGA**

Oğuz Grubu	Kıpçak Grubu	Güney Sibiry G.	Çuvaşça
sırğa (Az., And. A.)	sırğa (Kar., Kum.Ağ., KBalk., Kklplk., Krg., Kzk., Nog., Tat.) hırğa (Bşk.)	sırğa (Alt., Kmnd., Küer., Lebed, Şor., Tel., Tof., Tub., Tuv.,)	sārka

5.4. SBÜD Örneklerinin Orijinalitesi

Orijinal SBÜD örneklerinin dışında, bazı sözcükler de farklı fonetik süreçler sonrasında SBÜD örneğiymiş gibi görünebilir. Bu durumun oluşmasına sebep olan faktörler şunlardır:

- 1) Sözcük başında VCC... > CVC... tipindeki metatez
- 2) Sözcük başındaki türeme ünlünün düşüşü

İlk maddeye örnek vermek gerekirse *ıslıh* > *sılıh*, *uksa-* > *kusa-* gibi biçimlerde SBÜD'den ziyade bir metatez oluşumunun söz konusu olduğu söylenebilir.

İkinci madde de SBÜD'ün orijinalliğini zayıflatan bir süreçtir. Bazı durumlarda yabancı dillere aşına olan dil konuşurları Türk dillerinin doğal bir eğilimi olan /l/, /r/ akıcı ünsüzleri önünde ünlü türetmeyi gerçekleştirmezken yabancı dil etkisine uzak olan konuşurlar bu eğilimi gerçekleştirebilir. Türkiye'de ağızlar ile ölçünlü dil bu çatışmayı güzel bir şekilde resmetmektedir. Buna ilaveten bir de Kazakça gibi imlası dolayısıyla yanıltıcı olan diller de vardır. Kazakçada özellikle /l/ (ve kısmen /r/) sesinin başında ünlü telaffuz edilmektedir. Böylesi durumlarda hangi örneklerin gerçek bir SBÜD olduğunu belirlemek güçleşir.

Sözcüklerin tarihsel gelişim süreçlerinin bilinmesi hangi sözcüklerde SBÜD oluştuğunun belirlenmesinde kolaylık sağlamaktadır. Örneğin; *laçın* kuş ismi, tüm Türk yazı dilleri için çoğunlukla bu şekliyle bazılarında da sözcük başında bir ünlünün varlığıyla bulunmaktadır. Fakat bu sözcüğün tarihine göz atıldığında Orhon yazıtları ve eski Uygur metinlerinde bulunan en eski tanıkların *lāçın* ~ *laçın* şeklinde olduğu, daha geç tarihli veya modern var-

yantlarda ise söz başı ünlü biçimiyle bulunduğu görülmektedir. Bu durumda sözcüğün ünlü düşürmediğini varsaymak mümkündür.¹³ Sibirya grubu Türk yazı dilleri ile bazı Kıpçak dillerinde bulunan *rıs* ‘zenginlik, bereket, devlet, baht’ (bk. Türk, 2003, s. 229) sözü Arapça *rizq* sözcüğünden gelişerek (bk. Räsänen, 1969, s. 389) önce **ırıskı* ~ **ırıs*, sonra da *rıs* olmuş olmalıdır; fakat bu süreçte konuşurların hepsinin bu sözcükte bir ünlü türetilip türetmediğini tespit etmek güçtür. Gülensoy’un (1987, s. 115) belirlediği *ıhlamur* > *flamur* örneği de Yunancada zaten *flamouri*’dir (bk. Eren, 1999, s. 183). Dolayısıyla SBÜD tespitlerinde sözcüklerin tarihî süreçlerinin ve kökenlerin bilinmesi de önem arz eder.

Sonuç

Bu makalede SBÜD konusunda daha önce ortaya konulan görüşlere ek olarak konuyla ilgili genel bir literatür bilgisi verilmeye, çalışmalarda yer alan örneklerin yanı sıra yeni SBÜD örnekleri sunulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte ortaya konulan örneklerden hareketle bazı gözlem ve tespitlerde bulunulmuştur. Bütün Türk yazı dilleri ve ağızları incelendiğinde elde edilen yeni SBÜD örneklerinin SBÜD’ün oluşum mekanizması hakkında daha fazla fikir vereceği ve araştırmacıları daha anlamlı sonuçlara ulaştıracağı muhakkaktır. Bu nedenle konuyla ilgili bütüncül ve daha kapsamlı çalışmaların yapılması gereklilik arz etmektedir.

Kısaltmalar

Alt.	: Altayca
And. A.	: Anadolu ağızları
Ar.	: Arapça
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Bar.	: Baraba Tatarcası
bk.	: Bakınız
Bşk.	: Başkurtça
CC	: Codex Cumanicus
Çul.	: Çulımca
Çuv.	: Çuvaşça
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
Gag.	: Gagavuzca
Hak.	: Hakaşça

¹³ Clauson ile Şçerbak bu sözcüğün alıntı olduğunu düşünmüşlerdir (bk. Clauson, 1972, s. 763; ESTY, 2003, s. 7-8).

H.Kar.	: Haliç Karaycası
İdr.	: Kitābü'l-ıdrāk li lisānü'l-Etrāk
İt.	: İtalyanca
KBalk.	: Karaçay-Balkarca
Kklpk.	: Karakalpakça
Kmnd.	: Altaycanın Kumandı ağzı
Krg.	: Kırgızca
Krm.Kar.	: Kırım Karaycası
Krm.T.	: Kırım Tatarcası
Kum.	: Kumukça
Kum.Balk.	: Kumukça ve Balkarca
Kzk.	: Kazakça
Mar.	: Marice
Nog.	: Nogayca
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
Özb.	: Özbekçe
Rus.	: Rusça
Şor.	: Şorca
Tat.	: Tatarca
Tel.	: Altaycanın Teleüt ağzı
T.Kar.	: Trakay Karaycası
Tof.	: Tofaca
T.	: Türkçe
Tub.	: Altaycanın Tuba ağzı
Tuv.	: Tuvaca
Uyg.	: Uygurca
Sah.	: Sahaca
SarU.	: Sarı Uygurca
SBÜD	: Söz başı ünlü düşmesi

Kaynakça

- Ahundov, A. (1973). *Azerbaycan dilinin tarihi fonetikasi*. Bakü: ADU.
- Atay, A. (1998). *Nogay Türkçesi grameri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balaqaev, M., İshaqov, Keşesbaev, S., Musabaev Ğ. ve Sauranbaev, N. (1954). *Qazirgi Qazaq tili (Leksika, fonetika, grammatika)*. Almatı: Qazaq SSR Ğılım Akademijasının Baspası.

- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin grameri*. İstanbul: Baha.
- Benzing, J. (1959). Das Kumükische. J. Deny vd. *Philologiae Turcicae Fundamenta 1* içinde (391-406). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Böhtlingk, O. (1851). *Über die Sprache der Jakuten: Theil 1, Einleitung. Jakutischer Text. Jakutische Grammatik*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Budagov, L. (1869). *Sravnitel'nyy slovar' Turetsko-Tatarskih nareçiy, t. 1*. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Bussmann, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.
- Caferoğlu, A. (1964). Anadolu ve Rumeli ağızları ünlü değişimleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 12, 1-33.
- Caparov, Ş. ve Sıdıkova, T. (2013). *Azırkı Kırgız tilinin fonetikası (okuu kitebi)*. Bişkek: MTMİ.
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça çok zamanlı ses bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Deny, J., (1995). *Türk dili gramerinin temel kuralları (Türkiye Türkçesi)* (Çev. Oytun Şahin). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (1950). Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar: *Phonetica*. I. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 165-200.
- Egorov, V. G. (1964). *Etimolojiçeskiy slovar' Çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Eker, S. (1998). *Kıpçak grubu Türk dillerinin karşılaştırmalı ses bilgisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Ergönceç, D. (2019). *Nogay Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ESTY: Blagova, G. F., Levitskaya, L. S., Dıbo, A. V., Nasilov, D. M. ve Potseluyevskiy, E.A. (2003). *Etimolojiçeskiy slovar' Tyurskih yazıkov Obşçetyurskiye i mejtyurskiye leksiçeskiye osnoviy na bukviy "L", "M", "N", "P", "S"*. Moskova: Vostoçnaya Literatura RAN.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimolojiçeskiy slovar' Çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk.
- Gülensoy, T. (1987). Rumeli ağızlarının ses bilgisi üzerine bir deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 32, 87-147.
- Gürsoy Naskali, E. (1997). *Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1978). *Dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HRS: Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-Russkiy slovar'*. Novosibirsk: Nauka.
- Karaağaç, G. (2010). *Türkçenin ses bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Karaca, V. İ. (2012). Türkiye Türkçesindeki alıntı sözcüklerde görülen ses olayları üzerine bir inceleme. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), 2059-2090.
- KBalk.TS: Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KBSN: Gyula, N. (2018). *Kumuk ve Balkar söz notları* (Çev. Hüseyin Namık Orkun). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi grameri*. Ankara: Gazi.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KRPS: Baskakov, N. A., Zayonçkovskiy, A. ve Şapşal, S. M. (1974). *Karaimsko-Russko-Pol'skiy slovar'*. Moskova: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.
- KTTTS: Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Kum.TS: Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kzk.TS: Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Levitskaya, L. S. (2014). *İstoriçeskaya fonetika Çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşkiy Gosudarstvenniy İnstitut Gumanitarnih Nauk.
- Malmkjær, K. (Ed.). (2009). *The Routledge linguistics encyclopedia*. London and New York: Routledge.
- Menges, K. (1959). Die aralo-kaspische Gruppe. J. Deny vd. *Philologiae Turcicae Fundamenta I* içinde (434-488). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Mırzabekov, S. (1993). *Qazaq tiliniñ fonetikasi*. Almatı: Qazaq universiteti.
- Mirtociev, M. M. (2013). *O'zbek tili fonetikasi*. Taşkent: O'zbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Nashriyoti.
- Musayev, K. M. (1964). *Grammatika Karaimskogo yazıka: fonetika i morfologiya*. Moskova: İzdatel'stvo Nauka.
- OSTN: Radlov, V. V. (1898-1911). *Opit slovarya Tyurskih nareçiy I-IV*. Sankt Petersburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız lehçeleri karşılaştırmalı grameri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Pekacar, Ç. (2007). Kumuk Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (939-1008). Ankara: Akçağ.
- Pokrovskaya, L. A. (1964). *Grammatika Gagauzskogo yazıka: fonetika i morfologiya*. Moskova: İzdatel'stvo Nauka.
- Pritsak, O. (1959a). Das Karatschaische und Balkarische. J. Deny vd. *Philologiae Turcicae Fundamenta I* içinde (340-368). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

- Pritsak, O. (1959b). Das Altaittürkische. J. Deny vd. *Philologiae Turcicae Fundamenta 1* içinde (568-598). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Pritsak, O. (1959c). Das Abakan- und Çulımtürkische und das Schorische. J. Deny vd. *Philologiae Turcicae Fundamenta 1* içinde (598-640). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Radloff, W. (1882). *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen: Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Weigel's Verlag: Leipzig.
- Räsänen, M. (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Studia Orientalia: Helsinki.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Selvi, C. (2020). *Türkiye Türkçesinde ses düşmeleri*. Ankara: Sonçağ Akademi.
- Şçerbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika Tyurkskikh yazıkov*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- Tenişev, E. R., Levitskaya, L. S., Pokrovskaya, L. A., Yuldaşev, A. A., Gacıeyva, N. Z., Musayev, K. M. ve Kovşova, A. A. (1984). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov - fonetika*. Moskova: İzdatel'tsvo Nauka.
- Trask, R. L. (2004). *A dictionary of phonetics and phonology*. London and New York: Routledge.
- TTAS: SSSR Fenner Akademiyası Kazan Filialı Galımcan İbrahimov İsimindeğİ TİL, Edebiyat hem Tarih İnstitutu (1977-1979-1981). *Tatar tiliñing aňlatmalı süzlüğü öç tomda*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Türk, V. (2003). Türkçede ön seste ünlü düşmesi (aphaeresis-aphesis) örnekleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 44, 223-233.
- Uraksin, Z. G. (1996). *Başkirsko-Russkiy slovar'*. Moskova: İzdatel'stvo "Digo-ra", "Russkiy yazık".
- Usmanova, Sh. (2016). Altay dillerinde takı adlarının gelişimi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 85-91.
- Vardar, B., Güz, N., Öztokat, E., Rifat, M., Senemoğlu, O. ve Sözer, E. (1980). *Dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk lehçelerinde ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yazıcı Ersoy, H. (2017). Türkçede ses düşmesi/hece kaynaşması problemi: Başkurt Türkçesi Örneği. *Dil Araştırmaları*, 20, 35-48.

Extended Summary

Since word-initial vowel deletion (or elision) is not a frequent phonological phenomenon, and it requires, in some cases, etymological knowledge, it has been studied on Turkology in a very limited way. The most exhaustive work carried on the phenomenon so far has been the paper of Vahit Türk, “Türkçede Ön Seste Ünlü Düşmesi (Aphaeresis, Aphesis) Örnekleri” [Word-initial vowel deletion (Aphaeresis, Aphesis) examples in Turkish], which was published in 2003. The paper, however, lacks earlier literature concerning the phenomenon. Therefore, our paper aims to complete the gap in terms of literature around word-initial vowel deletion and share new observations through whole materials including the ones that escaped Türk’s work.

The scope of this paper is restricted to diachronic (lexicalized) word-initial vowel deletion (henceforth WIVD) instances in Turkic literary languages. In cases where the references include dialectal materials, we’ve also considered them, otherwise we have not, in order to find further instances, resorted to dialectological dictionaries of the languages in question. The sandhi cases (e.g., *cuma ertesi* ‘Saturday’ > *cumartesi*), whose phonological consideration is controversial in literature of Turkology, have been ruled out. Early cases are shown only when we seek to indicate the diachronic traces of modern examples. If we’ve determined a word base with WIVD, we have not taken derivatives from the base into consideration. The word definitions elicited from dictionaries have been curtailed to the extend to give basic meaning.

WIVD in Turkic Studies

Turkologists who have examined WIVD cases in Turkic languages or a given Turkic language since XIXth century all come to the conclusion that this phonological phenomenon not often occurs. Yet, Deny disagrees with them in case of Turkish, saying “it occurs quite often than we think” (1995, p. 101). There are some explanations on why this phenomenon takes place. Räsänen claims that stress on final syllable of word causes reduction on the first syllable vowel, even deletion of it (1949, p. 44). In Deny’s opinion, *aphérèse* principally happens on an open syllable and causes the loss of that syllable (1995, p. 101). Tenishev et al. propose that vowels in initial syllables in polysyllabic words transform according to following conditions: 1) quality of vowel, 2) stress, 3) character of syllable, 4) adjoining consonants, 5) influence of following vowels (1984, p. 78). All the observations on WIVD correspond on following three facts:

- a) It occurs on unstressed and high vowels,
- b) It occurs on open syllables,
- c) It occurs before liquid or fricative consonants.

Nevertheless, we have also those instances violating first fact. Türk underscores the fact that WIVD cases on low vowels go through raising before vowel deletion (2003, p. 228). Our paper, involves, though a few in number, those which violate the second and third facts.

As mentioned above the only mono-graphic work on WIVD in Turkic languages belongs to Vahit Türk. Since this paper has unique position on the Turkology literature,

it is worth mentioning. As he puts, he determined 89 words (some are nominal phrases) with WIVD, yet it is 97 according to our calculation. A small part of the instances are taken from early Turkic texts and Anatolian Turkish dialects, whereas majority are elicited from modern Turkic languages. Some examples are but phonetic variants in different languages, e.g., *fat-* ‘to crush, crumble’ (Gagauz, Ottoman) ~ *vat-* (Bashkir, Chuvash, Tatar), *lep* ‘flame’ (Kirgiz) ~ *lav* (Kazakh, Tatar, Uyghur), *sen-* ‘to trust’ (Kazakh) ~ *şan-* (Chuvash), etc. In addition to simplex and derivatives, phrases or compounds are also considered in the paper: *birisi gün* ‘the day after’ (< *ol birisi gün*), *eşu* ‘that’s’ (< *ana şu*), *yıbar-* ‘to send’ (< Old Turkic *ıdu ber-*) or oblique forms such as *yessi* ‘owner’ (Anatolian dialect), *yiliğe* ‘for good’ (Anatolian dialect). Though Türk devoted his article to word-initial vowel deletion, he also exemplified following CV and VC elisions: *çık-* (< Old Turkic *taşık-*), *nāk* ‘cheek’ (< *yanak*), *lak* ‘yeanning’ (< *ulak* < *ūlak* < *oglak*).

Phonosyntax in the WIVD mechanism

As mentioned above, scholars agree on some points that induce initial vowel drop. The whole material tells us that phonosyntax might as well be responsible for WIVD. The phonosyntax VCV... dramatically preponderates on WIVD occurrences: *alaçık* > *laçık*, *ılca* > *lıca*, *emekle-* > *mekle-*, *ınan-* > *nan-*, *ısrıga* > *sırğa*, *umutlu* > *mutlu* etc. This phonosyntax, however, include some exceptions, such as *ıltam* > *ltam*, *ısmarla-* > *smarla-*, *işte* > *şte*.

Do Turkic linguistic sub-groups have peculiar patterns for WIVD?

Given the syllable number of each word in whole material, it is obvious that Oghuz and Kipchak sub-groups dramatically differ from each other at syllable number in any word with WIVD. In the Oghuz sub-group where Turkish and Gagauz instances are significant in number, the predominant part consists of trisyllabic or polysyllabic words, whereas disyllabic ones are in minority. As for Kipchak sub-group, even though there is no preponderance on disyllabic or trisyllabic words, disyllabic words are not restricted as many as in Oghuz sub-group.

Authenticity of WIVD instances

Some words, after several phonetic developments, might look like that they are WIVD cases. What causes this as follows:

- 1) Word-initial metathesis as VCC... > CVC (e.g., *ıslıh* > *sılıh*, *uksa-* > *kusa-*)
- 2) Elision of prothetic vowel

The second condition lessens the genuineness of WIVD cases, since prothesis is characteristic attribute of Turkic languages when they copy a lexeme starting with /l/ or /r/. For instance, *laçın* ‘falcon’ is in every scholarly work regarded as a WIVD instance (as, *alaçın/ılaçın* > *laçın*), yet the oldest version of the word is attested as *laçın/lāçın* in 8-9th cc. Turkic texts (see Clauson, 1972, p. 763) or *flamur* ‘linden’ is thought by Gülensoy (1987, p. 115) to be a WIVD as *ıhlamur* > *flamur*, but the word appears as *flamouri* in donor language, namely Greek language. Thus, before determining a word as WIVD, one must make sure about each word’s past.

İSLAM TÜRKAY'IN ŞİİRLERİNDE KALIPLAŞMIŞ DİL ÖGELERİ

Dicle TEBEROĞLU*

Özet

Dil sosyal bir varlık olarak yaratılan insanoğlunun toplum içindeki en temel ihtiyaçlarından biri olan, onun kendisini ifade edebilmesini ve anlaşılabilmesini sağlayan en önemli araçtır. Dili kendi gündelik ihtiyaçlarını karşılamının, iletişim kurmanın dışında bilim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında da ustaca kullananlar, meydana getirdikleri eserlerle yüzyıllar boyunca adlarından söz ettirirler. Kalıplaşmış dil ögeleri de bir dilin bilim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında etkili kullanımında önemli rol oynar.

Kalıplaşmış dil ögeleri deyimler, vecizeler, atasözleri, ikilemeler, dualar (alkışlar), beddualar (kargışlar), hadisler, *Kur'an* ayetleri vd. oluşur. Bir dilin söz varlığı ve farklı kullanım alanları içinde yer alan bu kalıplaşmış dil ögeleri âdeta birer kültürel bellek kodlayıcısı olarak karşımıza çıkarlar. Kültürel kodların ediniminde ve gelecek kuşaklara aktarımında kalıplaşmış dil ögeleri önemli bir role sahiptirler.

İslam Türkay, Türk diline, edebiyatına, tarihine, kültürüne ait değerleri, Türk dilinin söz varlığını, inceliklerini, mazmunlar dünyasını, çok iyi bilen ve bunları büyük ölçüde eserlerine taşıyan bir şairdir. Bu sebeple de İslam Türkay'ın eserlerinde dile ve kültüre ait kodların temsilcisi ve taşıyıcısı niteliğinde pek çok kalıplaşmış dil ögesine yer verilmiştir.

Bu makalede önce kalıplaşmış dil ögeleri hakkında ana çizgileriyle bilgi verilmiş, sonra da İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen kalıplaşmış dil ögeleri ele alınmış incelenmiştir.

* Dr., dicleteberoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8480-8768.

Anahtar kelimeler: İslam Türkay, dil ve kültür, kalıplaşmış dil öğeleri, Azerbaycan Türkçesi.

LINGUISTIC FORMS IN ISLAM TURKAY'S POETRY

Abstract

Language is one of the most fundamental needs and the most important tool for the humankind, who are social beings. Since they need the language to express themselves and ensure that they are understood. Those who also utilize language skillfully in science, culture, art and literature in addition to fulfilling daily needs and merely communicating, create works of art are remembered for centuries. The linguistic forms undertake a huge role in efficient use of a language in science, culture, art and literature.

The linguistic forms consist of idioms, proverbs, sayings, reduplications, prayers (applauds), curses (impractions), hadith, verses from Quran etc. Linguistic forms hold a significant role in acquiring these cultural codes and conveying them to the next generations. On one hand, they enrich the language in terms of vocabulary.

İslam Türkay is a poet who is well-versed in Turkish language, literature, history, culture and values as well as its vocabulary, particulars, its world of propositions and he is quite skillful at expressing his knowledge in his works. Therefore, İslam Türkay's works include many linguistic forms that represent and convey the linguistic and cultural codes.

This study offers a general overview of linguistic forms and then, the linguistic forms found in İslam Türkay's poems are reviewed in detail.

Keywords: İslam Türkay, language and culture, linguistic forms, Azerbaijani Turkish.

Giriş

1. Kalıplaşmış dil öğeleri üzerine

“Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyümlü bir varlıktır” (Aksan, 2009, s. 11). “İnsanı insan eden dil, toplumun da başlıca temel taşlarından; ulusu ulus yapan öğelerin en başta gelenidir; kültürün belkemiği sayılabilir” (Aksan, 2009, s. 64). Dil, sosyal bir varlık olan insanın toplum içindeki ihtiyaçlarından biri olan kendisini ifade edebilme ve anlaşılma ihtiyaçlarını karşılayan en önemli unsurdur.

Dili yalnızca kendi gündelik ihtiyaçlarını karşılamamanın dışında, yani bu amaca hizmet eden bir iletişim aracı olarak kullanmaktan öte, o dili ustaca

kullanarak dili kullanmadaki becerisini ortaya koyabilenler meydana getirdikleri eserlerle yüzyıllar boyunca adlarından söz ettirirler. Bu sanatkârlar meydana getirdikleri eserlerle kendilerinden sonraki kuşağa o dili kullanan milletin sahip olduğu duygu ve düşünce hazinesini, kültürel değerlerini, geleneklerini ve göreneklerini aktarırken o dilin zenginliğini¹ de ortaya koyarlar. Sıradanlıktan uzak ve sanatsal değeri yüksek bu tür nitelikli eserler, okuyanda aynı zamanda güzel duygular meydana getirir:

Bir dili kullanmada her isteyen ustalığın en yukarı mertebesine ulaşmaz. Bu yüzden de her zanaatta olduğu gibi, dili kullanmada da ustalık çeşitli ölçülere göre derecelendirilir. Çoğumuzun ustalığı ana dilimiz konusunda da amatörlük seviyesini aşamaz. Aramızdan bazıları doğuştan getirdikleri dili öğrenme ve kullanma yetilerini geliştirerek, bu alandaki ustalıklarını zanaatkârlık seviyesinden sanatkârlık seviyesine yükseltirler. Yani dili kendilerine özgü kılmaları, özelleştirme tarzları insanlar arasında bunlara bir ayrıcalık kazandırır. Bunlar, söz konusu dilin hatipleri, şairleri, yazarlarıdır. Bu dil, bu sanatkârlar sayesinde itibarlı ve kullanımda olur. Sıradan olmayanlar, sıradan olmayan ihtiyaçlarını karşılamak için dili geliştirirler; ona yeni öğeler (aletler) katarlar; onun öğelerini alışılmışın dışında kullanmanın yollarını bulurlar (Gemalmaz, 2010, s. 6).

Dil ve kültür birbirinden ayrı düşünilemeyen iki kavram işaretidir. Gerek sözlü gerekse yazılı olarak dil vasıtasıyla kuşaktan kuşağa kültürel aktarım sağlanır (Er, 2016, s. 1426). Topluluk olmaktan millet olmaya geçişte, ortak

¹ Türkçenin zengin bir dil olup olmadığı, Türk dilinin yaşı gibi meseleler yıllar boyu tartışılmalıdır. Türk dilinin yaşı meselesiyle ilgili Osman Nedim Tuna'nın Türkçe ile Sümerce arasında ilgiler kurarak Türkçe ile Sümercenin 168 adet ortak kelimeye sahip olduğunun tespiti Türk dili açısından çok önemli bir gelişmedir. Bunun anlamı ise şudur: "Türkler en az MÖ 3500'lerde Türkiye'nin doğusunda bulunmuşlardır. Bu da demek oluyor ki günümüzden 5500 yıl önce de Türkçe vardı ve böylece yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı verilere sahip olan dil Türkçedir" (Ercilasun, 2018, s. 35-36). Türk dilinin "en eski yazılı verilere sahip" zengin bir dil olduğunu destekleyen başka bir belge ise (Kök)türk Yazıtları'dır. (Kök)türk Yazıtları'nda yer alan deyimler, vecizeler, atasözleri gibi kalıplaşmış dil öğeleri, somut kavram işaretlerinin yanı sıra soyut kavram işaretlerinin de kullanımı, ayrıca yazıtlarda kullanılan sanatlı ifadeler bu dilin uzun zamandır işlek şekilde kullanılan bir dil olduğunu ve zengin bir anlatıma sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

"Türkçenin kavramlar dünyasının özelliklerini belirleyebilmek için onun en eski dönemlerine uzanmak gerekir sanıyoruz. Türkçenin eldeki en eski ürünleri olan (Kök)türk Yazıtları, konularının kısıtlılığına ve taş yazılma nedeniyle kısa anlatıma yönelmiş olmasına karşın daha VIII. yüzyılda dilin somut ve soyut kavramlar yönünden zengin olduğunu göstermektedir. (...) Söz varlığının kısıtlılığına karşın aynı metinlerde 'hilekâr, sahtekâr, aldatıcı' demek olan üç ayrı soyut kavramın geçmekte olması da ilgi çekicidir. (Kök)türk Yazıtları'nda kür 'hile, kandırma' kökünden gelen kürlüg 'hilekâr, aldatıcı', armak 'aldatmak' kökünün türevi armakçı (aynı anlamda) ve teblig 'aldatıcı' aynı tümede kullanılmış bulunmaktadır" (KTD, 22; Aksan, 1998, s. 105-106).

bir millî hafıza yaratmada dilin bir kültür taşıyıcısı olarak ne denli önemli olduğu bilinen bir gerçektir:

Ziya Gökalp, dili kültürün temel unsuru sayar. O bu görüşünde haklıdır. Zira dil, duygu ve düşüncenin âdeta kabıdır. Bir milletin bütün duygu ve düşünce hazinesi, dil kabına veya kalıbına dökülür ve bu dil kabı ile yerden yere, nesilden nesle aktarılır. Yazı, dilin sesini kaydeden bir vâsıta olarak dilin bir parçasıdır. Fakat kültür, söz ile de bir millet arasında yayılır. Dil kültürün temeli olduğuna göre, bir milletin dil ile ifade ettiği sözlü, yazılı her şey kültür kavramına girer (Kaplan, 2008, s. 151).

“Dildeki kavram işaretleri, o dili konuşanların duygu ve düşüncelerinin, yaşayış ve inanışlarının uzantıları, kültürel değerlerinin temsilcileri gibidirler” (Alyılmaz, 2018, s. 12; Alyılmaz, 2003, s. 179).

Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelere, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve ekleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgisi, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur. Bu göstergelerin birden çok göstergenin bir araya gelmesiyle yeni bir kavram ortaya koyması da olanaklıdır. Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramlaştırılmasına anlam bilim(i)nde anlamlama (signification) adı verilmektedir (Aksan, 1998, s. 30-31).

Türkçede kavram işareti meydana getirmenin² / sözcük yapmanın pek çok yolu vardır. Yeni bir kavram işareti meydana getirmek için kavramları işaretleme yollarından biri olan kök, köken veya gövde hâlindeki anlamlı dil öğeleri üzerine, görevli dil öğeleri (yapım ekleri) getirilerek yeni kavram işareti yapma yöntemi her zaman, her durumda başvurulabilecek bir yöntem değildir:

Her ne kadar Türkçede kavram işaretleme söz konusu olduğunda ilk akla gelen metot “kök ya da gövde üzerine yapım eki getirme” olsa da söz konusu metodun belirli bir noktadan sonra kullanılabilirliği zayıftır. Dolayısıyla dil, insan beyninin çalışma ve algılama biçimine bağlı olarak birden fazla sözcükten oluşan (çoğunlukla iki veya daha fazla parçalı / kelime) kalıcı kavram işaretleme metodlarını geliştirmiştir. Zira anlamlı elemanlar arasında yer alan boşluk (space) sözcüğün telaffuzunu, insan beyninin algılamasını kolaylaştırmakta; sözcüğün anlaşılabilirliğini de artırmaktadır (Mert, 2008, s. 3-4).

“Bir dilin söz varlığı, hem sözlüklerde madde başı olarak bulunabilen kelimelerden hem de belirli bir anlamı vermek üzere kalıplaşan birimlerden

² Türkçenin kavram işaretleme yollarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1994, s. 2-35; Alyılmaz, 2013, s. 165-192; Alyılmaz, 2018, s. 11-25; Doğru, 2020, s. 20-48; Özdemir, 2020, s. 103-124; Emirşah, 2020, s. 75-102.

oluşur” (Sarı, 2021, s. 1). “Bir dili konuşan kişilerin kendi aralarında anlam aktarmak amacıyla kullandıkları ve kullanabilecekleri bütün birimler, o dilin söz varlığını oluşturmaktadır” (Gökdayı, 2019, s. 19). Bu birimler, sözcükler ile kalıplaşmış dil birimleri (atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler, dualar, beddualar (alkışlar, kargışlar) ile hadis veya *Kur’an* ayetlerinden oluşur. Bir dilin söz varlığı içerisinde yer alan kalıplaşmış dil öğeleri diye adlandırılan atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler, dualar ve beddualar, ayetler ve hadisler âdeta birer kültürel bellek kodlayıcısı olarak karşımıza çıkarlar. Milletçe sahip olduğumuz bu kültürel kodların gelecek kuşaklara aktarımında kalıplaşmış dil öğeleri önemli bir role sahiptir. Bu durum, dilin söz varlığını zenginleştirirken aynı zamanda da bu dili kullananların sözlü veya yazılı iletişimde türlü anlatım yolları kurarak etkili bir anlatım elde etmesine yardımcı olmaktadır.

“Dilde uzlaşma, kalıplaşmaya³ giden ilk aşamadır. (...) Yazının henüz icat edilmediği bir dönemde, bütün düşünce dünyasının kalıp ifadelerde saklandığı ve bu sayede aktarıldığı bilinmektedir. Sözlü kültürlerde kazanılan, öğrenilen bilginin unutulup kaybolmaması için sürekli olarak tekrar edilmesi kalıplaşmayı beraberinde getirmiş ve bilgi ancak bu sayede saklanabilmiştir” (Sarı, 2021, s. 2).

Özellikle konuşma eylemi yapılırken, daha önceden bir bütün hâline getirilip hafızada öylece saklanan kalıplaşmış birimler, konuşanlarca kolaylıkla hatırlanıp hemen kullanılabilirdiği gibi, dinleyici(ler) tarafından da çabucak algılanabilmektedir. Kalıplaşmış bir ögenin söylenip anlaşılması için gereken zaman ve enerji, her durumda yeni bir söz öbeğinin veya tümcenin meydana getirilip ağızdan çıkması ve algılanmasından daha azdır. Bu nedenle kalıplaşmış öğeler, sözlü ve yazılı iletişimde konuşanlar / yazarlar ve dinleyenler / okuyanlar için, söz varlığının kullanımı kolay ve cazip birimleri olmaktadır (Gökdayı, 2008, s. 90).

Tarih boyunca geçirdiği evreleri, farklı coğrafyalara yayılmış ürünlerini, bütün lehçe ve ağızlarını gözden geçirirsek, oldukça güçlü bir dil olan Türkçenin ayrıca zengin bir söz varlığına da sahip olduğu ortaya çıkar.

³ “Dilde genellikle birden fazla kelimenin belirli bir anlamı karşılamak için bir araya gelip öylece kalmaları” (Sarı, 2021, s. 1). “Kalıplaşma, kelimelerin asıl anlamlarını kaybederek yeni bir biçim almaları ve bu şekilde yaygınlık kazanmalarıyla ilgilidir. (...) Dilin doğal bir gelişimi olarak değerlendirilmekle birlikte bu durum bazı kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu noktada, kalıplaşmış birimlerin oluşma şartlarının rastgele olmadığı, kalıplaşmış dil birimlerinin, yapısal, anlamsal ve işlevsel bir birlikteliğin ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Belirli bir anlamı verebilmek veya belirli bir işlevi yerine getirebilmek için bir araya getirilen kelimelerin yapısal kalıplaşmasının anlam açısından da desteklenmesi beklenir. Aksi takdirde birim, dilin kullanıcısı tarafından anlaşılmaz, benimsenmez ve kullanım dışı kalır” (Sarı, 2021, s. 2).

Türkçe bünyesinde barındırdığı farklı lehçelerle oldukça geniş coğrafyada hâkimiyet kurmuş bir dildir. Oğuz grubuna mensup olan Türkiye Türkçesine en yakın lehçelerden biri yine aynı grupta yer alan Azerbaycan Türkçesidir.⁴ Azerbaycan Türkçesi genel anlamda, zengin bir söz varlığına sahip olması, Türk düşünce yapısının ve yaşam tarzının yansımalarını barındırması, özellikle atasözlerinde, alkışlarda, kargışlarda, vecizelerde Türk-İslam toplum yapısının özelliklerini taşıması, dil yapısı bakımından ise Eski Türkçe Dönemi'nden günümüze kadar birçok kelimeyi bünyesinde barındırması bakımından oldukça özel bir yere sahiptir.

2. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen kalıplaşmış dil ögeleri:

Bu çalışmada Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli şairlerden biri olan İslam Türkay'ın şiirlerinde yer alan kalıplaşmış dil ögelerinden atasözleri, deyimler, vecizeler, ikilemeler, alkışlar ve kargışlar, tespit edilip incelenecektir. Bağlam içinde değerlendirilecek olan bu kalıplaşmış dil ögeleri gelecek kuşaklara Türk kültürü, yaşayış ve inancı, gelenek ve görenekleri, değer yargıları, dil kullanımı gibi toplumsal ve bilimsel açıdan son derece önemli olan konularda bir aktarım sağlamış olacaktır.

Azerbaycan Türkçesi günlük kullanımında dahi ahenkli söyleyişe sahip bir lehçe olarak özel bir yere sahiptir. Bunda sosyal ve kültürel birikimin rolü büyüktür. Şiir türünün, insanda coşku ve heyecan uyandırarak mecazlar, mazmunlar, metaforlar, kalıplaşmış dil ögeleri vb. kullanılarak muhataba iletilmek istenen mesajın daha etkili bir şekilde aktarılmasına aracı olduğu bilinmektedir. Hatta çoğu zaman şiirin en etkili silahtan dahi daha etkili olduğu düşünülmüştür. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği dağılmadan önce, Azerbaycan'da ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde Represiya Dönemi yaşanmıştır ve bu dönemde pek çok Türk şairi, yazarı, aydını, yazdıkları eserler sebebiyle sürgüne gönderilmiş, tutsak edilmiş, birçok hakkı elinden alınmış, en acısı da öldürülmüştür. İslam Türkay da Sovyetler Birliği Dönemi'nde görüşleri, konuşmaları ve yazdıkları yüzünden sıkıntı çektirilen Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli aydın ve şairlerden biridir.

Asıl adı Ehmed İslam Heftikoğlu olan ancak şiirlerini yazarken İslam Türkay⁵ adını kullanan şair 7 Kasım 1950 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kazak şehrinin Demirciler köyünde çiftçi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. O, ilk ve ortaöğreniminin ardından Azerbaycan Devlet Üniversitesinde gazetecilik eğitimi alır; birçok gazetede ve yayınevinde mütercim, redaktör,

⁴ Çağdaş Türk Lehçeleri ve Azerbaycan Türkçesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Buran ve Alkaya, 2017; Buran, vd., 2017.

⁵ Şairin öz geçmişi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çoban, 2017, s. 2232-2255; Ehmedov, 1995.

yazar ve yönetici olarak çalışır (Ehmedov, 1995, s. 238-239; Çoban, 2017, s. 2235).

Türkay, profesyonel olarak tercüme işiyle uğraşmaktadır. Türkay'ın Rusçadan, Türkiye Türkçesinden ve bazı Batı dillerinden Azerbaycan Türkçesine tercüme bulunmaktadır (Ehmedov, 1995, s. 238-239; Çoban, 2017, s. 2236).

Aşk, sevgi ve köy konulu şiirlerin yanında Türk tarihini, Türk dünyasını, Türk dünyasının birliğini, bütünlüğünü konu alan şiirler de yazan şairin eserleri Rus ve Ukrayna dillerine tercüme edilir; Özbek ve Kırgız Türkçelerine aktarılır. 1979'da Gazeteciler Birliğine, 1989'da Azerbaycan Yazarlar Birliğine üye olan şairin eserleri şunlardır: *Bir Gün Geler*, Bakü, 1981; *Herşeyi Tezeden Başlayam Gerek*, Bakü, 1985; *Arxada Hesret Var*, Bakü, 1986; *Éşgim Menim Dar Ağacım*, Bakü, 1991 (Ehmedov, 1995, s. 238-239; Çoban, 2017, s. 2237).

İslam Türkay'ın hem yayımlanmış hem de henüz yayımlanmamış şiirlerinde yer alan kalıplaşmış dil öğelerini şöyle dikkatlere sunmak mümkündür:

2.1. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen atasözleri:

Atasözleri (İng. maxim; Fr. proverbe; Alm. sprichwort; Azb. atalar sözü) hem Türkiye Türkçesinde hem de diğer çağdaş Türk lehçelerinde kullanımına oldukça sık başvuru kalıplaşmış dil öğelerindedir.

Atasözlerinin şekil ve içerik özellikleri dikkate alınarak şimdiye kadar pek çok tanımı yapılmıştır:

“Eski kuşakların denemelerinden kalma yol gösterici, akıl verici yargı ve öğüt” (Hatiboğlu, 1982, s. 17).

“Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş öz sözlerdir” (Aksoy, 2018, s. 37).

“Atasözleri daima iyiyi, güzeli, doğruyu yaratma sürecinde uyulacak ilke ve kuralları öğütleyen yapıcı bir dünya görüşünün sözcüsüdür” (Çotuksöken, 1988, s. 7).

“Atasöz, kısa, canlı, renkli, kafiyeli bir sonuca bağlanmış öğüt niteliğindeki ferasetli sözlerdir” (Adilov, 2021, s. 34).

Atasözlerinin genel tanımı ise *Türkçe Sözlük*'te şu şekilde yapılmaktadır: “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel” (TS, 2005, s. 140).

“Türkçede atalar sözü veya atasözü gibi nispeten yeni adlandırmaların öncesinde bugünkü bazı atasözlerinin ilk kullanımlarını da bulabileceğimiz *Dîvânu Lugâti 'î-Türk*'te geçen sav, “atalar sözü, darbimesel” anlamında kulla-

nılmış ilk kelimelerdendir” (Sarı, 2021, s. 12). “Farklı toplumlarca atasözlerine “kanatlı söz”, “nasihat”, “cevherli söz”, “ibret verici söz”, “altın söz”, “dil-in gülzârı”, “halk mektebi”, “halk hikmeti”, “ruhun doktoru”, “aklın gözü” gibi anlamlara gelen adlar verildiği kaydedilmiştir” (Çobanoğlu, 2020, s. 3).

Atasözü için Türk lehçelerinde de çeşitli isimlendirmeler kullanılmaktadır. Azerbaycan, Afganistan, İran, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türkmenlerce atalar sözü veya eskiler sözü kullanılır. Saha veya Yakutlar hohoono; Tobollar takmak; Uranhâlar ülgercomak; Tuvalar üleger domoktar veya çeçen söster; Sagaylar takpak; Hakaslar söspek; Hoten civarında tabma; Kırgız, Kazak, Uygur, Özbek, Karakalpak, Kazan Tatarları, Başkurtlar ve Kırım Tatarları arasında Arapça kökenli makal; Türkmenistan, Kuzey Afganistan, İran Türkmenlerinde ise hem makal hem de nakıl; Çuvaşça ise samah Atasözü karşılığında kullanılmaktadır. Kıbrıs, Rodos, İstanköy, Batı Trakya, Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Dobruca gibi Balkan ve Gagavuz Türkleri de atalar, eskiler veya atasözü kelimesini kullanmaktadırlar (Çobanoğlu, 2020, s. 3).

“Atasözleri⁶ (maxim, proverb) konuşma anında kurulmamaları, önceden kabul edilmiş şekilleri ile kullanılmaları ve yapılarının sürekliliği bakımından kalıp birimler olarak değerlendirilmektedir” (Karaağaç, 2018, s. 163).

Geçmişten günümüze ulaşana kadar da oldukça az değişiklik geçirmişlerdir. Bunda belirli bir mesaj iletme kaygısının etkisi yadsınamaz bir gerçektir. XI. yüzyılda *Dîvân*'da geçtiğini gördüğümüz “tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur” bugün “dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur” biçiminde yaygın bir atasözümüzdür. Tıpkı deyimlerde olduğu gibi atasözleri de aynı dilin değişik lehçelerinde yaşamını sürdürmekte, böylece bir ulusun, değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir (Aksan, 1996, s. 33).

Atasözleri, Türk milletinin bilgeliğini, kıvrak zekâsını, zengin düşünce dünyasını, karşılaştıkları farklı olaylardan ve durumlardan çıkardıkları yargıları şiirsel, etkileyici ve akılda kalıcı bir anlatımla ortaya koyan sözlerdir. Bu sebeple Türkçenin en eski dönemlerinden başlayarak günümüze kadar farklı lehçelerde kullanıla gelmiştir.

⁶ “Atasözleri çoğunlukla iki bölümden oluşur. İlk bölümde şart veya genel düşünce, ikinci bölümde ise ana fikir belirtilir. Atasözlerinin bir kısmında anlam doğrudan değil, imgelik biçimde dolaylı olarak ifade edilir. Atasözlerinde de kalıplaşma ve alışılmışlık özelliği bulunur. Yapılarındaki öğelerin yerleri de sabittir. Atasözleri kuruluşu bakımından ölçülülük ve güzel, anlamı bakımından derin ve geniş içeriğe sahip, büyük ustalıkla oluşturulmuş yapılarıdır. Atasözlerinde halkın kıvrak zekâsı görülür” (Karaağaç, 2018, s. 163). “Geleneğin, kültürün ve mantalitenin özeti niteliğinde olan bu sözlerde, atalarımızın metaforik yaklaşımlarına şahit oluruz. Bir yapıya, çok sayıda içeriği sığdırabilen metaforlar sayesinde, aktarılmak istenen tecrübe bilgiye (knowledge), pratik aklın yorumuyla ulaşırız” (Akın, 2015, s. 106).

Türkçenin en yalın, en güzel örneklerinden biri olan (Kök)türk Yazıtları, konuları itibariyle ulusa sesleniş metinleri olmaları, taşlara kazınarak yazıya geçirilmeleri gibi sebeplerden dolayı kısa cümleler içermektedirler. Bu sebeple atasözleri yazıtlarda sınırlı olarak kullanılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te 300 atasözü tespit edildiğini, Türkçenin farklı lehçelerinin de atasözleri bakımından ne kadar zengin olduğunu düşünürsek aslında (Kök)türkçe Dönemi'nde de pek çok atasözünün var olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim (Kök)türk Yazıtları'ndan Bilge Tonyukuk Yazıtı'nda geçen atasözlerinden biri şöyledir:

toruk buukalı semiz buukalı ırakda bülser semiz buuka toruk buka teyin bilmez ermiş: [*İnsan*], [*bir*] zayıf boğa ile [*bir de*] semiz boğa[*nın*] uzakta [*olduğunu*] bilse [*ve ona uzaktaki boğaların hangisinin zayıf boğa, hangisinin de semiz boğa olduğu sorulsa, boğalar uzakta oldukları için bu*] (boğaların hangisinin) semiz boğa; (hangisinin de) zayıf boğa olduğunu bilmez (BT I / 5-6; Alyılmaz, 2021: s. 312-314).

“Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olan ve 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçe'nin Arapçadan daha zengin bir dil olduğunu kanıtlamak amacıyla yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk* içinde barındırdığı atasözleri ile 11. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatıdır” (Ercilasun, 2018, s. 17-18).

“Eserin temel yazılış amacı Araplara Türkçe öğretmek olsa da eserde Türk dili ve kültürü ile ilgili çok yönlü bilgiler bulunmaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün içeriği, eserin Türklük bilimi için vazgeçilmez başvuru kaynağı olmasını kanıtlar niteliktedir” (Şen, 2019, s. 36).

İçerisinde yaklaşık 8000 Türkçe kelimenin Arapça karşılıkları, bölümlerin ve kelime listelerinin sonunda yapılan gramer açıklamaları, Türk boylarının ağızları hakkında bilgiler vermesi, Türk boy ve alt boyları hakkında etnolojik açıklamalar yapması, Türk coğrafyasına ait birçok yerleşim yerinin adını vermesi ve bazı efsaneleri, deyimleri, atasözlerini içinde barındırması eserin önemini ortaya koymaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XVIII).

Türkçenin o dönemdeki bütün söz varlığını, zenginliklerini ortaya koyan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan savlardan (atasözlerinden) birkaçını dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

“awçı neçe al bilse adhıg ança yol bilir: *Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir*” (Birtek, 1944, s. 37).

“yogurganda artuk kösülse üşiyür: *Yorgandan ziyâde ayak uzatılırsa üşür*” (Silahdaroğlu, 1997, s. 80). Bu atasözünün günümüzdeki kullanımı ise “Ayağını yorganına göre uzat.” şeklindedir.

“öd keçer kişi tuymaz, yalnuk oğlu mengü kalmas: *Zaman geçer, insan onu hissetmez ve insan oğlu ebedî olarak yaşayamaz*” (DLT 34/21; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 21) atasözü insanın, zamanın ne çabuk geçtiğinin farkında olmadığını ve ölümlü olduğunu anlatan bir atalar sözüdür.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi diğer Türk lehçelerinde ve Azerbaycan Türkçesinde de atasözü kullanımı oldukça yaygındır. Azerbaycan Türkçesi'ni oldukça etkili bir biçimde kullanan İslam Türkay'ın şiirlerinde deyimler, ikilemeler, alkışlar, kargışlar gibi kalıplaşmış dil öğelerinin yanı sıra atasözlerine de yer verilmiştir. Türkay'ın şiirlerinde geçen atasözlerine ait örnekler aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Bêş barmağın bêşi de

Bir boyda olmalıdı. (EMDA / Yalan – Qanlı Géce)

Bu örnekte Türkiye Türkçesinde de karşılaştığımız “Beş parmağın beşi de bir değil (bir olmaz).” atasözünün şiirde kinâyeli bir biçimde kullanımını görmekteyiz.

He, gözümün işığı,

Démeye çox sözüüm var.

Déyerler: “**İlan vuran**

Ala çatıdan qorxar.” (EMDA / Axşamdan Keçende)

Türkiye Türkçesinde “Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer.” şeklinde kullanılan bu atasözü Azerbaycan Türkçesinde “İlan vuran ala çatıdan qorxar.” biçiminde benzer anlamda karşımıza çıkmaktadır. “Daha önce kendisini yılan sokan kimse alaca ip bile görse (ondan) korkar.” anlamına gelmektedir.

Yalançının évi yanar,

Dé, **kim ona inanar?** (EMDA / Axşamdan Keçende)

Türkiye Türkçesinde “Yalançının evi yanmış, kimse (ona) inanmamış.” şeklinde kullanılan atasözünün Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı “Yalançının evi yandı, heç kes inanmadı.” şeklindedir. Şiirde bu atasözüne yer verilmiştir.

“**Bir deli bir quyuya**

Bir daş atdı – qanmadı.

Yüz ağıllı yığışb

Daşı çıxardammadı” (EMDA / Axşamdan Keçende)

Türkiye Türkçesinde de benzer olarak “Bir deli quyuya bir taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış.” şeklinde kullanılan bu atasözü Azerbaycan Türkçesinde de “Bir deli bir quyuya daş atmış, yüz ağıllı çıxarda bilmemiş” şeklinde kullanılır.

Menim kimi namusa
Bir karlı yiye gerek!

Armudun yaxşısını

Ayılar yéye gerek?! (EMDA / Tanış Ünvan)

“Armudun iyisini ayılar yer.” şeklinde Türkiye Türkçesinde de benzer bir kullanımına rastlanan atasözü İslam Türkay’ın dizelerinde bu şekliyle can bulmuştur. Azerbaycan Türkçesinde ise şu hâliyle kullanılır: “Armudun yaxşısını meşede ayı yeyer.”

Qürbeti ölümünden béter déyibler;

Arzular güllener, budağı eymez,

Ot kökü üstünde biter, déyibler. (AHV / Veten)

“Gurbet ölümünden beter.” atasözü Türkiye Türkçesinde “Gurbet ölümünden acıdır.” şeklinde geçmektedir. “Ot kökü üstünde biter.” atasözüne benzer Türkiye Türkçesinde de pek çok atasözü kullanılmaktadır: “Kurt balası kurt olur”, “İtten it düşer.” vd.⁷

“Ala qarğa elinizden bala böyütmez.”

O günlerim bir de dönmez, bir de qayıtmaz. (AHV / Ata Yurdum Qayıtmışam)

Bu atasözü kötü, hayırsız insanlar için söylenmiş bir atasözüdür. Âdeta elini dokunduğu her şeyi mahveder. Öyle ki karga dahi onun elinin değdiği yavruyu büyütmez. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu atasözü “İt elinden ekme almaz.” şeklinde kullanılmaktadır.

<<Béle otur, béle dur

Béle dayanmaq olmaz!

Téz duran xéyir tapar,

Béle oyanmaq olmaz!

Tanı dostu, düşmeni

Qarı⁸ düşmen dost olmaz!

Pisdir, yéne senindir,

Kök-kömence qesd olmaz! (AHV / Ömrün Serhedleri)

Bu şiirde üç atasözü geçmektedir. Bunlardan ilki “Téz duran xéyir tapar.” şeklindedir. Söz konusu atasözü Türkiye Türkçesinde “Erken kalkan yol alır; erken yatan döl alır.” şeklinde kullanılmaktadır.

⁷ Bu anlama gelen başka bir atasözü ise şudur: “Isırgan, ocağında biter.”

⁸ karı: yaşlı, eski (Gülensoy, 2011, s. 373)

Şiirde geçen ikinci atasözü ise “Qarı düşmen dost olmaz!” şeklindedir. Bu atasözü de Türkiye Türkçesinde “Eski düşman dost olmaz.” şeklinde işlek olarak kullanılmaktadır.

Şiirde geçen üçüncü atasözü ise “Pisdir, yéne senindir; kök-kömence qesd olmaz!” şeklindedir. Bu atasözü “Aynı soydan olanlar (içlerinde kötüler olsa da) birbirlerine ihanet etmezler.” anlamına gelmektedir.

Burnun girmeyen yere

Başını soxma, bala.

Kiri kişi ağlamaz,

Gözünü sıxma, bala! (AHV / Ömrün Serhedleri)

Burada iki farklı atasözü mevcuttur. Bunlardan biri “Burnun girmeyen yere başını soxma.” şeklindedir. Anlamı ise şöyledir: Burnunun girmedığı yere başını sokma; burnun girmeyen yere baş girmez.

Diğer atasözü ise Türkiye Türkçesinde “Erkekler ağlamaz.” şeklinde kullanılan atasözüdür. Kişi kelimesi burada “adam, erkek” anlamında kullanılmaktadır.

Her işe el aparsan

Ayaq dönüb baş olar. (AHV / Ömrün Serhedleri)

Bu atasözü, “Sürü tersine dönerse aksak koyun başta gider.” atasözünü hatırlatmaktadır.

Dayan, telesme,

Söylerem niyesini.

Deyişse bu havalar,

İt tutur yiyesini... (AHV / Birinci Monoloq)

Azerbaycan Türkçesinde “İt yiyesini tutmaz.” şeklinde kullanılan bu atasözünü şair, dönemin değiştiğini ifade etmek için “İt sahibini ısırır.” şeklinde kullanmıştır. Söz konusu atasözü Türkiye Türkçesinde “İt iti ısırılmaz.” şeklinde işlek olarak kullanılmaktadır.

Besdi, üç uşağın var,

Év olsun, er tapılar.

Atalar yaxşı déyib:

“Pul olsun, yér tapılar” (AHV / Birinci Lövhe)

Burada iki atasözü birbirine paralel olarak kullanılmıştır.

Bir qarış boyun var

Dam dolusu toyun var, (AHV / Kin Dağarcığı)

Bu atasözü Türkiye Türkçesinde “Bir karış boyu var, türlü türlü huyu var.” atasözünü hatırlatmaktadır.

İnsan çiy süd emib, lele,

Dünya namerd dünyasıdı. (AHV / Koroğlunun Son Günü)

Türkiye Türkçesinde “İnsanoğlu çığ süt emmiş.” şeklinde görülen atasözü İslam Türkay’ın dizelerinde de bu şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bu atasözü bize insanlara karşı temkinli olmak gerektiğini bize fazla anımsatmaktadır.

2.2. İslam Türkay’ın şiirlerinde geçen deyimler:

Türkçenin kalıplaşmış dil öğelerinden biri de deyimler (İng. locution, idiom; Alm. ausdrück, redensart; Azb. frazeologizm, sabit söz birleşmesi)dir. Türk lehçelerinde ve Türkçe dışındaki diğer dillerde farklı adlandırmalar yapılan deyimler genelde şu şekilde tanımlanır:

“Bireysel ve nedenli olan bir söz dizimi biriminin genelleşip yaygınlaşarak nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkan ve tek bir sözlük birimi gibi algılanan söz öbeğine deyim denir” (Karaağaç, 2018, s. 271).

“Anlatım gücünü artırmak için, gerçek anlamı dışına kayan, bazı sözcükleri değişmediği hâlde bazıları değişip çekimlenebilen kalıplaşmış birden çok sözcük” (Hatiboğlu, 1982, s. 38).

Genel anlamı belli, söz öbekleri zedelenmemiş ve genel kullanışı var olan kalıplaşmış söz öbekleri (Adilov, 2021, s. 35).

Dil bilimci Doğan Aksan ise deyimlerle ilgili olarak şunları belirtmektedir:

Deyimler bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası, maddî ve manevî kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dil bilim açısından olduğu kadar yazın ve halk bilim açısından da önemli sözlerdir. Ayrıca bu (dil) öğeleri her dilin iç yapısını, anlam özelliklerini yansıtır. Bu nitelikleriyle deyimler, her dilin kendine özgü, başkalarından ayrılan bir yönünü oluşturur; bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini gösterir (Aksan, 1990, s. 83-84).

Deyimlerimiz bir bütün olarak ele alınacak olursa, Türklerin maddî ve manevî kültürünü geniş ölçüde yansıttıkları, bunun dışında, her dilde kolay kolay rastlanmayan çok değişik imgelerden, ilginç benzetmelerden ve anlatım güçlerinden çeşitli söz sanatlarından yararlandıkları görülür. Başka dillerdeki, özellikle batı dillerindeki benzerleriyle karşılaştırıldıklarında Türkçenin deyimleri anlatım gücü ve inceliği açısından bambaşka bir nitelik ortaya koyar. Bunlar arasında, deyim aktarmalarının, somutlaştırma türünün ve ad aktarmalarının ağırlık taşıdığı göze çarpar. İnce nükteler, ilginç abartmalar ön plana çıkar. Pek çoğunda, şiir

dilinde yararlanılan ölçü, ritim, uyak ve çeşitli yinelemelerle bellekte kalmayı kolaylaştıran ve hoşla giden bir anlatım sağlandığına tanık olunur (Aksan, 2002, s. 205).

Deyimler için Türk lehçelerinde farklı adlandırmalar yapılmıştır: “Uyg. idiom, turaqlıq söz ibarisi; Özb. ibore, frazeologik birlik; Gag. bölünmüz laf birleşmesi, frazeologizma; Tkm. frazeologizm, durnuklı söz düzümleri; Tat. obrazlı tağbir, frazeologizm; Kzk. turaktı söz, beyneli söz tirkesi, ayaştı söz oramı, frazeologizm; Krg. körköm süylöm, fraza, idioma” (Gürsoy Naskali, 1997, s. 32) şeklindedir.

Bir dilde kavramlar işaretlenirken / adlandırılırken bazen söz konusu kavramı ifade etmek için tek bir kavram işareti (kelime) yeterli gelmez. Bu durumda birden fazla anlam ögesi, görevli dil öğelerinin de (ek ve edatların da) yardımıyla dilin kuralları dâhilinde birlikte kullanılarak ilgili kavram işaretlenir. Birden fazla kavram işaretiyle oluşan genel anlamlı dil öğelerinden fiil deyimleri⁹ Türkçenin hem yapısı hem de sosyokültürel boyutu hakkında önemli bilgiler veren kalıplaşmış dil öğeleridir¹⁰ (Alyılmaz, 2003, s. 148).

Geçmişten günümüze kadar çok az değişikliğe uğrayan bu kalıplaşmış dil öğeleriyle (fiil deyimleriyle) Türkçenin hem yazılı hem sözlü kaynaklarında iki şekilde karşılaşılmaktadır:

1. Zarf + fiilden oluşan fiil deyimleri
2. Nesne + fiilden oluşan fiil deyimleri (Alyılmaz, 2003, s. 149).

“Bu tür yapılarda, olumlu veya olumsuz, geçişli veya geçişsiz fiil kök, köken ve gövdelerinin nasıllık, nicelik, yer, yön ve zaman zarflarıyla birlikte kullanılarak genel anlamlı bir kavramı karşıladıkları / ifade ettikleri görülür” (Alyılmaz, 1994, s. 19; Alyılmaz, 2017, s. 11-12).

“Zarf + fiilden oluşan fiil deyimlerinin ilk örnekleriyle Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından Orhun Yazıtları’nda sıkça karşılaşılmaktadır¹¹” (Alyılmaz, 2003, s. 149). Orhun Yazıtları’nda zarf + fiil şeklinde kurulmuş olan fiil deyimlerinden bazıları aşağıda dikkatlere sunulmaktadır:

otça borça kel-: *ateş gibi bora gibi gel-, saldır-*

“türgiş kagan süsi **otça borça kelti** süngüşdümiz: *Türgiş Kağan’ın ordusu ateş gibi bora gibi geldi; savaştık*” (KT D / 37; Alyılmaz, 2003, s. 149).

balıkka basık-: *çamura gark et-, yerle bir et-*

⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1994, s. 19-26; Gemalmaz, 1982, s. 122-135.

¹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1995; Alyılmaz, 2001, s. 145; Bezirci, 1991, s. 1069-1102.

¹¹ Orhun Yazıtları’nda geçen deyimlerle ilgili olarak ayrıca bk. Aksan, 2003, s. 94-96; Tekin, 1998, s. 19-20; Tekin, 1957, s. 372-374 ve 423-426.

“... eki erig sançdı **balıkka basıkdı**: (*Köl Tigin*) *iki eri mızrakladı; çamura gark etti*” (KT D / 27; Alyılmaz, 2003, s. 150).

ölü yitü kazgan-: *ölesiye yitesiye kazan-*

“inim kül tigin birle iki şad birle **ölü yitü kazgantım**: *Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile ölesiye yitesiye kazandım*” (KT D / 27; Alyılmaz, 2003, s. 149-150).

Türkçenin diğer tarihî dönemlerinden başlamak üzere günümüze gelindiğinde hem Türkiye Türkçesinde ve ağızlarında hem de Türk lehçe ve şivelelerinde zarf + fiilden kurulu deyimler oldukça fazladır. Konu hakkındaki bilgilere ve örneklere, deyimler ve atasözleriyle ilgili çalışmalarda yer verilmiştir¹².

“Nesne + fiilden oluşan fiil deyimleri olumlu veya olumsuz, geçişli fiil kök, köken ve gövdelerinin, nesnelere birlikte kullanılarak genel anlamlı bir kavramı karşıladıkları / ifade ettikleri görülür. Nesne + fiilden oluşan fiil deyimlerinden nesnelere, fiillerle sürekli anlam ilişkisi kurarlar” (Alyılmaz, 1994, s. 19; Alyılmaz, 2003, s. 151-152).

arkış tırğış 1-: *kervan gönder-*

“ötüken yir olurup **arkış tırğış** ısar neng bungug yok: *Ötüken yerinde oturup kervan gönderirsen hiçbir sıkıntın olmayacak*” (KT G / 8; Alyılmaz, 2003, s. 152).

sü yorit-: *Ordu yürüt-, ordu sevk et-*

sü yoritdim: *Ordu sevk ettim* (BT / 25; Alyılmaz, 2003, s. 152; Alyılmaz, 2021, s. 348)

açsık toksık öme-: *açlığı tokluğu düşünme-*

“türük bodun... **açsık toksık ömez** sen: *Ey Türk milleti... açlığı tokluğu düşünmezsin*” (KT G / 8; Alyılmaz, 2003, s. 152).

“Deyimlerin ne denli bizden, ne ölçüde bizim öz malımız olduğunu anlamak için başka Türk lehçelerine de bakmak gerekir. Bugün Türkiye Türkçesinden oldukça uzaklaşmış olan Kazak lehçesine bakarsanız “Qızım sağan söyleyin kelinim sen tında.” Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla [işit] deyiminin yaşadığına tanık oluruz” (Aksan, 1996, s. 31-32).

Birbirinden farklı coğrafyalarda ve farklı siyasî çevrelerde yaşamış olan Türk toplulukları benzer veya aynı anlama gelen deyimler meydana getirmişlerdir. Türkiye Türkçesi gibi Azerbaycan Türkçesi de deyimler yönünden

¹² Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Aksoy, 2018; Aksoy, 1984; Aksoy vd., 1996; Eyüboğlu, 1975; Gözler, 1991; Taymas, 1988; Ülküsal, 1970; Yanar, 1997; Yoldaşev vd., 1998; Kürenov vd., 1995; İsmail vd., 1995; Acaroğlu, 1992; Tavkul, 2001; Hasan, 1997; Musaoğlu vd., 1995; Öztopçu, 1992.

oldukça zengindir ve Türkiye Türkçesinde kullanılan pek çok deyim Azerbaycan Türkçesinde de görülmektedir. İslam Türkay'ın şiirlerinde de bu türden deyimlere oldukça sık rastlanmaktadır:

ağlını başına yığ-: *aklını başına toplama-*

aşına su cala-: *pişmiş aş su kat-, işini berbat et-, olmasına engel ol-*

Ağlını yığ başına.

Su calama aşına... (EMDA / Günortaya Yaxın)

gözü su içme-: *inanma-, itimat et-, şüphe et-*

Bir an kimi kéçen aydan,

Günden **gözüm su içmeyir.** (EMDA / Senden Gözüm Su İçmeyir)

qulaq as-: *dinle-, söylenen şeyi yap-, önem ver-*

Salam, éy manqurt gardaşlar,

Qoyunlaşmış

Qurd qardaşlar,

Atın cılğı papaqları,

Qulaq asın bir an barı (EMDA / Türk Oğlu Türkem Men)

fil qulağında yat-: *hiçbir şeyle ilgilenme-, hiçbir şeyden haberi olma-; mecazi olarak: bir şeyin keyfini sür-, gururunu yaşa-*

cengin daşını at-: *savaşta tozu dumana kat-; savaştan savaşa koş-*

Bir vaxt arzuma çatmışdım,

Cengin daşını atmışdım.

Fil qulağında yatmışdım

Duran Türk oğlu Türkem men! (EMDA / Türk Oğlu Türkem Men)

başı qarış-: *kafası karış-, ne yapacağını bilme-*

ömrü günü yele ver-: *ömrünü boşa geçir-, boşu boşuna yaşa-*

Bu heyatdı: her addımı yarışdı,

Arzularım taléyimle barışdı.

Yaşamağa **başım éle qarışdı,**

Ömrü-günü yaman vérdim yéle, of... (EMDA / Nola Dönüb Uşaq Olam Birce Gün)

suya susuz aparıp susuz getir-: *suya götürüp susuz getir-*

Allahın belasıdı,

Göze çöken çendi bu.

Suya susuz aparıb

atından susuz getirendi bu. (EMDA / Aşşamdan Kéçende)

at oynadani atından sal-: *at oynatanı atından düşür-; güçlüyü güçsüzleştir-*

Fikirler, xeyallar apardı meni,

Ruhumdan, özümnden qopardı meni...

Çox **at oynadani atından salıb**,

Ezelden kéçse de çox ele dünya.

Daha eynindeki köynek daralıb, (AHV / Bu Gün Sabah)

baş aç-: *anla-, idrâk et-*

Seher – dolu, günorta – gün, aşşam – bulud,

Di gel **baş aç** bu deyişen havalardan. (AHV / Nağıl)

başına oyun aç-: *başına iş aç-, felâkete maruz bırak-*

Başma iller boyu

Min bir **oyun açdılar**, (AHV / Bu Dağ Dağımdı Menim)

üstten aşşığı bax-: *yukardan aşşığıya doğru bak-, küçümseyerek bak-*

Qartalın adına mı

Yazılıbdı zirveler?

Daha gözünden geler!

Göylerden ayrılmayır,

Beyenmir bu torpağı.

O bizim hamımıza

Baxır üstden aşşığı (AHV / Méşenin Nağılı)

üstünü al-: *üstüne çök-*

üreyi kövrel-: *duygulan-*

Qeriblik, sensizlik **alar üstümü**,

Üreyim kövrel, qaynar, çağlar... (BGG / Anamı Düşünerken)

yadına düş-: *aklına gel-*

Éh, işdi, qezadı, **düşsem yadına**

Oxu bu neğmeni vaxtın var iken. (BGG / Yadına Düşsem)

geh geh çek-: *kahkaha at-*

Acize **qeh-qeh** çekib

Be'zen acıyan sükut... (HTBG / Lirik Poema I)

günaha bat-: *hata, kusur işle-; günaha, hataya düş-*

İller dönüb, qan deyişib,

Qohum qohumla eyişib.

Qardaşım yadla uyuşub,

Olmaz **günaha batmışıq**. (HTBG / Koroğlunun Qocalığında Dediklerinden)

qulp tap-: *sebeb bul-, kötölemek için bahane uydur-, bahane bul-*

Neye désen “yaxşıdır”

Ona bir **qulp tapardı**. (HTBG / İki Lövhe II)

gözünü tök-: *gözünü dök-, gözünü kör et-*

Meni anlamadın, bu derd böyükdü,

Taléyin eşqimin **gözünü tökdü**. (HTBG / Seni İtirdim)

yadına sal-: *akılda, hafızada canlandır-, akla getir-*

Eskiklik getirib eşqim adına,

Déyib ki, **salmasın meni yadına**.

Dözerem qelbimin ah-feryadına,

Ölsem de adını anan déyilem. (HTBG / O Qıza Déyin Ki)

qaş-qabağı açılma-: *yüzü gülme-, yüzünde sevinç belirtileri görünme-*

Bayram oldu, éller güldü, sévindi,

Menim ise **qaş-qabağım açılmır**... (YŞ / 4)

eli yétme-: *ulaşma-, arzusuna nail olma-, başarama-*

Sen uzaqsan, sen ucasan, **yétmir elim**

Hesretinden bağrım başı dilim-dilim. (AHV / Ay Ömrümün Seadeti)

2.3. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen ikilemeler:

Türkçede kullanımına oldukça sık rastlanılan kalıplaşmış dil öğelerinden biri de ikilemeler (Fr. redoublement, hendiadyoin; İng. reduplication, hendiadyoin; Alm. verdoppelung, hendiadyoin)dir. *Türkçe Sözlük*'te ikileme için şu tanım yapılmıştır: “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” (TS, 2005, s. 948).

Bu tanımın dışında Türkçede ikilemeler üzerine çalışmış pek çok kişi farklı farklı tanımlamalar yapmışlardır:

“İkileme, bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli iki sözcün oluşturduğu söz öbeğidir” (Karaağaç, 2018, s. 486).

“Anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır” (Hatiboğlu, 1971, s. 9).

“Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz, 2007, s. 123).

“Bir kavramı ifade etmek, işaretlemek, ona kuvvetlendirme, belirlilik, süreklilik ve çokluk anlamı katmak için eş görevli, aynı, yakın veya zıt anlamlı iki ya da daha çok kavram işaretinin meydana getirdiği sözcük grubudur” (Alıyılmaz, 2011, s. 106; Ergin, 1993, s. 377-379).

Saadet Çağatay ise *Uygurcada Hendiadyoinler* adlı makalesinde ikileme terimi yerine hendiadyoin terimini tercih eder ve şöyle bir tanım yapar:

Aynı manada yahut yakın manada iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine hendiadyoin denir. Hendiadyoinler ekseriye iki sinonimden ibarettir. Yani her iki kelimedede aynı manaya gelen ayrı ayrı kelimeler olup, bunlar ayrı ayrı da aynı manada kullanılabilirler. Bunların yanında birbirini tamamlayan, bazen de birbirinin karşılığı ve hatta zıddı olan kelimelerden mürekkep hendiadyoinler vardır ki bu gibi teşkillerin kısımlarına antonymie deriz (Çağatay, 1978, s. 29-30).

Tüm bu tanımlar incelendiğinde ikilemelerin aynı, yakın veya zıt anlama gelen kelimelerin birlikte / yan yana tek bir kelime gibi kullanılarak, yeni bir anlam elde etmek suretiyle kullanıma çıktığı görülür. Böylece dilde ifade gücünü artırmak, bir ahenk unsuru yaratmak, anlamı pekiştirmek ve akılda kalıcılığı sağlamak amaçlanır. Türkçe geçmişten günümüze kadar ikilemelerin etkili bir biçimde kullanıldığı bir dil olmuştur.

Türk dilinde kullanılan ikilemelerle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bu konuda yapılmış ilk kapsamlı çalışma sayılan Karl Foy’un *Studien zur Osmanischen Syntax, Das Hendiadyoin und die Wortfolge ana baba* adlı çalışması 19. yüzyılın sonunda yapılmıştır (Durgut, 2004, s. 805). Geçmişten günümüze kadar ikilemelerle ilgili yapılan pek çok çalışma¹³ bu konuyla ilgili bilinmeyenleri ortaya koymada büyük bir önem taşır.

¹³ Türkçede ikilemeler ile ilgili çalışmalar için bk. Eren, 1949, s. 283-286; Ağakay, 1953, s. 268-271; Ağakay, 1954, s. 97-104; Tuna, 1949, s. 429-447; Tuna, 1982-1983, s. 163-228;

“Anlam bilim(i) açısından ikilemeler¹⁴ dikkati çeken bir nitelik taşıyor. İki ayrı gösterge, tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olur; zihinde kimi kez tek tek çözümlene yerine yeni bir kavramın oluşmasını sağlar. İyi kötü ikilemesinde nitelenen eylem ne iyi ne de kötüdür; ikisinin ortası, orta karar bir nitelendirme söz konusudur” (Aksan, 1998, s. 102).

“Atasözlerinin, deyimlerin, belleklerde yer etmesine yardımcı ek özelliklerin başında ikileme gelir. Türkçedeki deyimlerin pek çoğunda ikileme vardır. Deyimleri uzun anlatımlardan daha etkili yapan yapılarındaki ikilemelerdir” (Demir, 2006, s. 592).

İkilemeler, yüzyıllardır birlikte kullanıla kullanıla anlam ve sözcük sırası yönünden kalıplaşmışlardır. İkilemeyi kuran sözcükler arasındaki kalıplaşma o kadar kesindir ki kimi ikilemeleri oluşturan sözcüklerden biri ya da ikisi tek başına kullanılamaz. “tek tük”, “yırtık pırtık”, “yarım yamalak”. Kimi ikilemelerin her iki sözcüğü de tek başlarına kullanılamaz. “allak bullak”, “karman çorman”, “ıvır zıvır”. İkilemeyi kuran sözcükler arasında sıra bakımından da kesin bir kalıplaşma vardır. Önce kullanılan sözcük sonra, sonra kullanılan sözcük de önce kullanılamaz (Demir, 2006, s. 594).

Türkçenin bu önemli özelliği Orhun Yazıtları'nda da söz varlığının niteliklerinden biri olarak kendini belli eder. Yazıtlarda ilginç çeken örneklerden biri, bugünkü Türkiye Türkçesinde de kullandığımız ev bark ikilemesinin (eb bark) karşımıza çıkmasıdır: *ebin barkın bozdum*: evini barkını bozdum. (...) Yine bugünkü Türkiye Türkçesindeki kul köle (olmak) ikilemesini anımsatan küñ kul “cariye ve köle, kul” (KT D 20), geceli gündüzlü ikilemesine koşut olan tünli küñli dikkati çekmektedir (Aksan, 2003, s. 98).

Günümüzden geçmişe doğru gittiğimizde Türkçenin her döneminde ikilemelerin Türk dilinde önemli bir yeri olduğunu görebiliriz. (Kök)türkçede, Uygurcada, Karahanlı Türkçesinde, Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde ikilemelerin oldukça sık kullanıldığı bilinmektedir. Bunların içinde de özellikle Uygurlar Dönemi'nde meydana getirilen eserlerde kullanılan ikilemeler nicelik ve nitelikleri bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Konuyla ilgili çalışmalarda, ikilemeler, Türkçenin bir anlatım şekli olarak değerlendirilir ve bu yapıların kaynağı olarak Türklerdeki güçlü sözlü edebiyat geleneği gösterilir. Bu bilgilere ilâve olarak, Şinasi Te-

Hatiboğlu, 1971; Ölmez, 1997, s. 19-40; Aydın, 1997, s. 417-421; Sev, 2004, s. 497-510; Çağatay, 1978, s. 29-66; Üstünova, 2002; Durgut, 2004; Özeren, 2019.

¹⁴ “Türkçede çok kullanılan bu öğelerden bir bölümü bileşik sözcüklere ve deyimlere dönüşmüştür. Öte ve beri gibi, birbirine karşıt iki kavramı birleştiren bir ikileme, yepyeni bir anlamı yansıtan bileşik sözcüğü oluşturmuştur; “birtakım şeyler” anlamında kullanılır. Kötü ve topal gibi iki ayrı niteliği betimleyen sözcükler ikilemeye dönüşünce “zoraki götürülen iş” anlamını kazanmıştır” (Aksan, 2002, s. 82).

kin¹⁵, Türkçede ikilemelerin kaynağını, Eski Uygur Türkçesinde ikilemelerin niçin çok kullanıldığının cevabını bulmaya çalışarak izah eder. Ona göre, Uygur Dönemi eserlerinde çoğunlukla eş anlamlı ikilemeler bulunmakta ve ikinci unsur, daima birinci unsuru açıklama işlevini üstlenmektedir. Bunu, Mani ve Budist rahiplerin Uygurlar arasında din propagandası yaparken, insanlara bilmedikleri yeni kavramları öğretmek amacıyla, önce yabancı veya bilinmeyen kelimenin, daha sonra ise Türkçe ve bilinen karşılığının art arda sıralanmasından oluşan ikilemelerden faydalanmış olabilecekleri ihtimali ile açıklar. Ayrıca, aynı durumun Anadolu'da Selçuklular Devri Türkçesi için de geçerli olabileceğini vurgular (Güner Dilek, 2004, s. 84).

İkilemeler, geçmişten günümüze kadar yapılmış olan çalışmalarda farklı şekillerde tasnif edilmişlerdir. Tufan Demir ikilemelerle ilgili şöyle bir tasnif yapmıştır: “sözcük yapısına göre ikilemeler, sözcük türü bakımından ikilemeler, anlam bakımından ikilemeler, yapı ve kuruluş bakımından ikilemeler, ad kök veya gövdelerinden kurulan ikilemeler, yapım ekleriyle kurulan ikilemeler, eylem kök veya gövdelerinden kurulan ikilemeler” (Demir, 2006, s. 595-611).

İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen ikileme yapısındaki kavram işaretlerini, aynı sözcükle kurulan ikilemeler, karşıt anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler ve eş ya da yakın anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler şeklinde dikkatlere sunmak mümkündür:

• Aynı sözcükle kurulan ikilemeler

Bu tür ikilemeler aynı sözcüğün tekrarı ile kurulurlar. İslam Türkay da şiirlerinde muhatabına iletmek istediği mesajı daha etkili hâle getirmek, duyguyu pekiştirmek, sıradan bir kullanımdan kaçınmak için bu tür ikilemelerden oldukça sık yararlanmıştır:¹⁶

asım asım: *sıra sıra, dizi dizi*

Buludlar **asım-asımdı**,

Yanan sehralar yasımdı. (EMDA / Bu Arx Bu Suyu Götürmez)

ağac ağac: *ağaç ağaç*

Ağaçlar, yıxılar, kölgesi itmez,

Duymaz, **ağac-ağac** soyular méşe, (EMDA / Quruyan Ağaçlar)

sevine sevine: *sevine sevine, sevinerek*

¹⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tekin, 2001, s. 106-108; Hatiboğlu, 1981, s. 61).

¹⁶ Türkiye Türkçesinde ikilemelerin arasına herhangi bir işaret konulmaz. Ancak Azerbaycan Türkçesinde “-“ konulur.

Éle bil

Bu dünya onun idi,

Qemin, kederin sonu idi.

Qayırdı évine

O, **sévine-sévine**... (EMDA / Géce Növbəsindən Sonra)

bulud bulud: *bulut bulut*

Ahım qalxıb **bulud-bulud** köç éyler,

Ağrı Dağda ıldırımlar çaxar héy... (EMDA / Araz Burda Üreklerden Axar Héy)

baxa baxa: *bakarak, baka baka*

düyün düyün: *düğüm düğüm*

Gözüm **baxa-baxa** axır ulduzlar,

Her ulduz bir talé, bir ömür-gündür...

Axıb yaxalardan çıxır ulduzlar,

Göy üzü, yér üzü **düyün-düyündür**... (EMDA / Bu Géce Ne Yaman Uzandı Béle)

atım atım: *ata ata*

Ruhu **atım-atım**, üreyi xeste...

Atası çatıbdı onun yaşına;

Sağ eli déyirem <<qardaş>> başına... (AHV / Ata Gelib Çatıb Oğlu Yaşına)

zağ zağ: *korkudan tir tir titreme, çok korkma, sarsılma*

gorxa gorxa: *korka korka, korkarak*

Şimşekleri görende

Qayalar **zağ-zağ** esir,

Çaylar da **gorxa-gorxa**

Denizlere telesir... (AHV / Azadlıq I)

için için: *için için*

Qışda qara bürünüb

İçin-için yandı o.

çiçek çiçek: *çiçek çiçek*

Yazda köpüklendi héy **çiçek-çiçek**,

Emib bulaqları çağladı-daşdı. (BGG / Dağ Çayı)

yox yox: *yok yok, hayır hayır*

Yox-yox, incimesin Himalay, Qoşqar,
Meni qınamasın ne dağ, ne dere. (BGG / Zirve)

mehelle mehelle: *mahalle mahalle*

ocaq ocaq: *ocak ocak, ev ev*

Bu yerler dağılmış bir şehir kimi

Mehelle -mehelle, ocaq-ocaqdır. (BGG / Daş Méşe)

para para: *parça parça, pare pare*

Éle baxdı o ay üzli, üzümə

Qelbim oldu **para-para**, néleyim. (HTBG / Éle Baxdı O Ay Üzli Üzümə)

geh geh: *kahkaha*

Acize **qeh-qeh** çekib

Be'zen acıyan sükut... (HTBG / Lirik Poema I)

qalaq qalaq: *küme küme, üst üste*

Qarşımda **qalaq-qalaq**

Kitablar açıldıqca; (HTBG / Ömrün Serhedleri I)

öle öle: *öle öle*

güle güle: *güle güle*

bile bile: *bile bile*

Seni **öle-öle** unudacağam,

Seni **güle-güle** unudacağam.

Bunu **bile-bile** unudacağam,

Sen meni unuda bilmeyeceksen... (YŞ / 3)

tez tez: *çabuk çabuk*

Téz-téz üzr isteyib méydan sulayan,

Bu "...zade" dedeler o qederdi ki... (YŞ / Qorxular Hedeler O Qederdi Ki)

çıraq çıraq: *alev alev*

Yollarında ümidlerim **çıraq-çıraq**,

Görüşüne, vüsälina qurban olum... (AHV / Ay Ömrümün Seadeti)

• **Karşıt anlamlı sözcüklerle kurulan ikilemeler**

yaxın yad: *dost düşman*

Deyişib ünvanım deyişib adım,
Deyişib, déyesen, **yaxınım-yadım**. (EMDA / Her Şeyi Tezeden Başlayam
Gerek)

isti soyuq: *sıcak soğuk*

şirin acı: *tatlı acı*

qardaş bacı: *kardeş bacı*

İsti-soyuq, şirin-acı

Hamsı birdi: **qardaş-bacı**.

Könlümünse éhtiyacı

Görmemişem, qarşımdaymış. (EMDA / Derdim Dünya Yaşındaymış)

seher axşam: *sabah akşam*

Bu évin-éşiyin güneşi, ana

Dönerdik başına héy **seher-axşam**. (EMDA / Gelirem Qarşıma Çıxanım
Yoxdu)

saf çürük: *sağlam çürük*

ireli geri: *ileri geri*

Qızışır mübahise,

Yaman girirler behse.

Saf-çürük éleyirler

İrelini-gérini.

Be'zen olur, éle bil

Yéyirler bir-birini. (EMDA / Kırmızı Seher)

gündüz gece: *gündüz gece*

Fikrimde, duyğumda **gündüz-gece** sen,

Seni düşünmek de ağırdır, ağır... (AHV / Seni Düşünürem)

yay kış: *yaz kış*

Dözdüm **yayı-qışına**,

Mat qalmışam işine;

Axır ehlet daşına

Vurdu bu şeher meni. (AHV / Yordu Bu Şeher Meni)

gelen geden: *gelen giden*

İslanırdı, qoca yaman darda idi...

Onu bura getiren bes harda idi?

Gelen-géden <<yaman vurub, bu da azdır>>

déyirdiler. (BGG / Qeribe Yuxular)

çöl çemen: *çöl çemen, kuraklık bağılık*

Derdimiz bir, ne sen, ne men,

Sıxır seni bu **çöl-çemen**. (HTBG / Lale)

yoxuş eniş: *yokuş iniş*

Düzenlerin

Génişliyi daralıb,

Yoxsa

Yoxuş-énişliyi qar alıb?! (HTBG / Tenha Buruqların Géce Neğmesi)

• **Eş ya da yakın anlamlı sözcüklerle kurulanlar**

ses ün: *ses seda*

Béş addımda **sesim-ünüm** yétmeyir,

Ha gédirem béş addım yol bitmeyir, (EMDA / Araz Burda Üreklerden Axar Héy)

yurd yuva: *yurt yuva*

Yurdum-yuvam paçalanıb bölünüb,

Ana dilim haçalanıb bölünüb,

Ürekler de parçalanıb bölünüb

Araz burda üreklerden axır héy. (EMDA / Araz Burda Üreklerden Axar Héy)

qohum qardaş: *kavim kardeş*

Görmürem dövremde **qohum-qardaşı**

Götüre yolundan qayanı, daşı. (EMDA / Atama Mektub)

var dövlet: *var devlet*

şan şöhet: *şan şöhet*

Var-dövlet, şan-şöhet seninçün yazdı,

Gözünde göy maşın göy çiçek kimi... (EMDA / Dünyanı Qınama)

boy buxun: *boy bos*

Ağdımı, qaradımı,

Nécedi **boy-buxunu?** (EMDA / III)

qohum qonşu: *kavim komşu*

Qonum-qonşu qaramızca giléylenerdi:

<<Ala qarğa elinizden bala böyütmez>>.

O günlerim bir de dönmez, bir de qayıtmaz. (AHV / Ata Yurdum Qayıtmışam)

şöhret ad: *şan şöret*

çen duman: *sis duman*

Qartallı qayaları

Şöhreti-adı oldu.

Dereleden boy vérdi

Yéne **çeni-dumanı**.

Berelerden hay vérdi

Qurdu-quşu, aslanı... (AHV / Bu Dağ Dağımdı Menim)

vaxt ve'de: *vakit vade*

Deyiş işimi!

Yétişib **vaxt-ve'de**,

Onsuz da her şey deyişmede... (AHV / Sapand Daşı)

özge yad: *yad yabancı*

Dünyanın işlerine

Özge-yad déyilsen ki! (AHV / Yaddaş Varaqlanır I. Lövhe)

dağ daş: *dağ taş*

Ovçu bereye yatdı,

Céyrana gülle atdı,

Dağı-daşı oyatdı,

Bere uğundu gétdi;

Yazıq bere... (BGG / Dağdan Bir Qaya Düşdü)

ses soraq: *ses seda*

Géce yarı,

Yéne yoxdu **ses-soraq**, (HTBG / Tenha Buruqların Géce Neğmesi)

bağ bostan: *bağ bostan*

Hemzeler xan oldu, haray!

Üreyim qan oldu, haray!

İş **bağ-bostan** oldu, haray!

Deyirmanlarda yatmışıq. (HTBG / Qoroğlunun Qocalığında Dédiklerinden)

ateş od: *ateş od*

Qeribe døyüşler varmış dünyada,

Hesretin könlümü esir alıbdır.

Düşmüşem qeribe **ateşe-oda**,

Gözlerin gözümü bende salıbdır. (HTBG / Géce Küçenizde Donub Xeyalım)

vaxt zaman: *vakit zaman*

Belke hele gelmemisen cahana,

Bir gözelin betninde yol gelirsən...

Sığışmayıb indi **vaxta-zamana**

Öz bextine yuxularda gülürsən...

Meni séven, men sévdiyim, hardasan?!.. (YŞ / Hardasan)

lüt üryan: *çırılçıplak*

Tek ağacam, sen suyum, sen torpağım,

Lüt-üryanam, sen gülüm, sen yarpağım... (YŞ / Hardasan)

derd qubar: *dert gam*

Kimi sévinc gözleyir

Bitsin **derdi-qubarı**... (YŞ / 15)

2.4. İslam Türkey'in şiirlerinde dualar (alkışlar) ve beddualar (kargışlar):

Eski Türkçede alka- (öv-, methet-); karga- (beddua et-) fiillerinden türetilen alkışlar ve kargışlar, “insanoğlunun toplum hâlinde yaşamaya başladığı günden itibaren sözlü anlatımın bir türü olarak varlığını daima sürdürmüştür” (Sevinçli, 2015, s. 99). Türkçede “alka-“ fiilinden türetilen pek çok kavram işareti de bulunmaktadır:

Türkçede bu kelimeye bağlı olarak alkış, alkal- “alkışla-”, alkış al- “alkışlan-, övül-”, alkış çavuşu “Osmanlı İmparatorluğunda, padişaha dua görevini yapan dîvân-ı hümayûn çavuşları”, alkış et- “alkışla-, öv-”, alkış tufanı “sürekli ve coşkun alkış”, alkış tut- “el çırparak alkışla-”, alkış ver- “alkışla-, öv-”, alkışçı “öven, şakşakçı, alkışlayan”, alkışçılık “şakşakçılık”, alkışla- “1. Çağatay ve Gagauz Türklerinde hayır dua et-, 2. Anadolu Türkçesinde bir şeyin beğenildiğini, hoşça gittiğini anlatmak için el çırp-”, alkışta bulun- “alkışla-, öv-”, alkıt- “Hakani Türkçesinde alkışla-” gibi sözler de türetilmiştir (Kaya, 1997, s. 99-121).

Türkçede “karga-“ fiilinden türetilen kavram işaretleri ise şunlardır:

gargışla- “kargışla-“, kara- “kargışla-, beddua et-“, karan- “küfret-, kötü söz söyle-“, kargak “kargış, lânet”, kargal- “kargışla-“, arka- “lânet et-“, kargan- “kendine lânet et-“, kargaş “Çağatay Türkçesinde kavga, kargaşa”, kargaş- “birbirine lânet et-“, kargat- “lânet et-“, kargı/kargu “Çağatay Türkçesinde beddua, ilenç”, kargı- “incit-, sok-, beddua et-, ilenç, lânet”, kargış “lânet, ilenme”, kargış dök- “beddua et-, ilen-“, kargış et- “beddua et-“, kargış kıl- “beddua et-“, kargış kişi “lanetlenmiş kişi”, kargış verir- “beddua ettir-“, kargışlı “beddualı”, kargışlık “beddualık”, kargış- “hayrete düş-“, karı- “kötüle-“, karış “kargış, beddua”, karış al- “beddua et-“, karış kar- “lânet oku-“, karış ver- “ilenç ver-“, karış tutması “edilen bedduanın gerçekleşmesi” (Akalin, 1990, s. 24-27).

Çağdaş Türk lehçelerinde ise alkış ve kargış kavramlarıyla ilgili olarak şu kavram işaretleri kullanılmaktadır:

Altay Türkçesinde “alqış” ve “alqış sös”, Azerbaycan Türkçesinde “alqış”, “dua” ve “heyir dua”, Başkurt Türkçesinde “alkış”, “bata”, “doğa”, Çuvaş Türkçesinde “kil”, “pil”, “kele”, Kazak Türkçesinde “algıs”, “bata (sözder)”, “ak bata”, “duga”, Kırgız Türkçesinde “alkış”, “bata (söz)”, “ak bata”, “duba”, “tilek”, Özbek Türkçesinde “alkış”, “dua”, “dualik söz”, Tatar Türkçesinde “alkış”, “doğa”, “xeyerdoğa”, Türkmen Türkçesinde “alkış”, “doğa”, “heyir doga”, Uygur Türkçesinde “alkış”, “dua”, “ak dua”, Yakut ve Saha Türkçesinde “algıs” şeklinde kullanılır. Kargışlar ise; Altay Türkçesinde “kargış”, Azerbaycan Türkçesinde “kargış”, Başkurt Türkçesinde “kargış”, “geherlew”, “beddoğa”, “leğnet”, Çuvaş Türkçesinde “ılhan”, Kazak Türkçesinde “kargıs”, “kargıs bata”, “teris bata”, Kırgız Türkçesinde “kargış”, Özbek Türkçesinde “kargış”, Tatar Türkçesinde “kargış”, “beddoğa”, “leğnet”, “kahar”, Türkmen Türkçesinde “garğış”, Uygur Türkçesinde “kargış”, Yakut ve Saha Türkçesinde “kırıs” şeklinde kullanılır (Akalin, 1990, s. 24-27).

Türkçede alkış kavram işaretinin yanı sıra Arapçadan dilimize geçen dua kavram işareti; kargış içinse Farsça bed “kötü” ve Arapça “dua” kavram işaretlerinin birlikte kullanımıyla beddua “kötü dilek” kavram işareti kullanılmaktadır (Kaya, 1997, s. 113).

Dîvânu Lugâti'l-Türk'te alkış; “alqış” şeklinde geçer ve “dua etme; övme; birinin iyiliklerini faziletlerini bir bir sıralama “ol begke alqış berdi: O beyi övdü. Yalâvaçça alqış bergil: Muhammed'e (Allah'ın selamı üzerine olsun) salavat getir” şeklinde yer alır. Qargış ise “lanet, ilenç” anlamındadır ve örnek olarak “tengri qarqışı anık üze: Tanrının laneti onun üzerinde” verilmiştir (Ekici, Yılmaz vd., 2020, s. 382).

Dede Korkut Kitabı'nda ise “alkış”, “dua” ve “yom vermek” birlikte yer alır. Dirse Han'ın hatununun verdiği cevapta; “Depe gibi et yığ; göl gibi kırmız sağdur; ulu toy eyle, hacet dile, dua etdür, ola kim bir

ağzı dualının alkışıyla Tanrı bize bir yetmen iyal vere” ve Oğuz beylerinin duasında “Böyle degeç kalın Oğuz begleri yüz göge tutdular, el kaldurup dua eylediler. Allahu Taala sana bir oğul versün, dedi[ler]. Ol zamanda beglerün alkışı alkış, karkışı karkış idi. Duaları müstecab olundu” ifadelerinde alkış, dua ve iyi dilek anlamındadır (Ekici, Yılmaz vd., 2020, s. 382; Özçelik, 2016, s. 143).

Dede Korkut Kitabı’nda “karga-” sözü “lanetle-”, “beddua et-” anlamında kullanılır; “Bay Büre Beg aydur: Han Kazan, nice ağlamayayın, nice buzlamayayın? Oğulda ortacum yok, kardaşda kaderüm yok. Allah Taala meni kargayupdur. Begler, tacum tahtum için ağlaram. Bir gün ola düşem ölem, yerümde yurdumda kimse[m] kalmaya, dedi” (Ekici, Yılmaz vd., 2020, s. 382).

Alkışlar ve kargışlar¹⁷ insanların kendilerinin gücünün yetmediği şeyler konusunda Allah’a yakarışlarıdır. Genellikle ilenilecek kimseye doğrudan hitap edilir (Erşahin, 2011, s. 63).

Alkış ve kargışlar, aynı zamanda insanların öfke, çaresizlik, nefret, kin, düşmanlık ya da sevinç, neşe, mutluluk ve korumacılığının dışavurumu; bir nevi deşarjı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu söylemlerin kelimeleri, bu kelimelerin kullanılış ve söyleniş şekilleri değişse de “öz”leri değişmemiştir. Bunlar, çoğu zaman ani bir tepki olduğundan planlı-programlı olarak ortaya çıkmazlar (Allah belanı versin, ellerin kırılın, sağ olasın vb.), kurallar gözetilerek söylenmezler (Sevinçli, 2015, s. 100).

Şekli beddua olup da anlamı beddua olmayan sözler de vardır. Bunlara “ters beddua” denir. Bunların kötülük görüp de karşılık vermeye yeltenirken şefkat vb. sebeplerle vazgeçme ya da mizah-eğlence icabı ortaya çıktığı düşünülür: “Susuz derelerde boğulasın.”, “Göçmüş duvar üstüne yıkılsın.” (Erşahin, 2011, s. 64).

Alkışların ve kargışların insan psikolojisiyle doğrudan ilişkisi vardır. İnsan var olduğundan beri kendisinden daha güçlü olduğunu düşündüğü bir varlığa inanma ihtiyacı hissetmiştir. Çoğu zaman da inandığı bu varlık karşısında kendi aciziyetini kabul ederek çeşitli yollarla onunla iletişim kurarak ondan yardım istemiştir. Türklerin İslamiyet’ten önceki inancı olan Tengricilik inancı da dâhil olmak üzere, başlangıçtan bu yana kendilerine kutsal kabul ettikleri, inandıkları ne varsa gerek sözlü gerekse çeşitli beden hareketleriyle kendi güçlerinin yetmeyeceğini düşündükleri konularda onlardan yardım beklemiş-

¹⁷ Yeryüzünde kargışı tanımamış ve kullanmamış insan topluluğu yoktur. Bunların en eskilerinden biri Asurluların MÖ 1000 yılından kalma “Diş Ağrısı Tılsımı”dır. Diş ağrısının küçük bir kurttan kaynaklandığına inanan Asur halkı, onun için,

“... Ey küçük kurt

Kahretsin seni Toprak Ana

O kudretli eliyle.” diye kargışta bulunurdu (Akalin, 1990, s. 50).

lerdir. Petrogliflerin (kaya üstü tasvirlerin) üzerinde de karşımıza çıktığı gibi ellerini yukarı kaldırmak suretiyle Tanrı'ya / inandıkları kutsala duada, yakarıştta bulunmuşlardır:

İlkel insan, kendisini her türden görünür ve görünmez tehlikelerle çevrenmiş hisseder. O, bu tehlikeleri, yalnızca fiziksel araçlarla altedebileceğini umamaz. Dünya, ona göre cansız veya dilsiz bir şey olmayıp, işitebilen ve anlayabilen bir şeydir. Bu nedenle doğanın güçleri eğer kendilerinden uygun şekilde istenirse yardımlarını esirgemezler. Hiçbir şey büyüğü sözcüğe karşı duramaz, *carmina vel coelo possunt deducere lunam* = İlahiler (dualar) gökten 'ay'ı bile indirebilirler (Akalın, 1990, s. 65).

Türk edebiyatında destan, türkü, ağıt, şiir vb. edebî türler kalıplaşmış dil ögeleri bakımından oldukça zengindir. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Han Duvarları* adlı şiir kitabında yer alan "Kıskanç" şiirindeki bir dördlükte geçen kargışlar kalıplaşmış dil ögeleri için güzel bir örnek oluşturur:

Dilerim Tanrı'dan ki, sana açık kucaklar

Bir daha kapanmadan, kara toprakla dolsun,

Kan tükürsün adını candan anan dudaklar

Sana benim gözümle bakan gözler kör olsun (Çamlıbel, 1995, s. 93).

Alkışlar ve kargışlar Türklerin sahip oldukları değer yargılarını, insanların olaylar karşısında psikolojik olarak verdikleri tepkileri ve Türk dilinin anlam ve söz varlığı bakımından nasıl usta olduğunu gözler önüne serer. İslam Türkay'ın özellikle poemalarında bu türden alkışlara ve kargışlara yer verdiği görülmektedir:

Dünen alışıp yanan

Bir tonqalın külüyük.

Ayaq üste dolanan

Dirigözlü ölüyük

Göyden daş ele, Allah!

Bir quruca nefesdir

Menim dövletim varım...

Néce azadam, çatmır

Özüme ixtiyarım,

Göyden daş ele, Allah! (EMDA / Günortaya Yaxın)

Uşaqdım anamın men idim derdi:

<<Sene kec baxanlar saralıb solsun>>

Men yola çıxanda atam déyerdi:

<<Tanrının kölgesi üstünde olsun>> (EMDA / Kölgeler)

İndi azad yurdum, azad élim var,
Firavan heyatım, azad dilim var.

Gorun nurnan dolsun rahatca uyu,

Sahibi olmuşuq torpağın, suyun... (AHV / Sabah Ne Doğacaq Hamile Dünya)

“**Derdin alım**, gécikirsən dersinə” déye

Anam meni “daş” yuxumdan bir de ayıltmaz,

O günlerim bir de dönmez, bir de qayıtmaz. (AHV / Ata Yurdum Qayıtmışam)

Oğul... oğul...

Ah, **kâş dilim quruyaydı,**

Men arxanca neler dédim, (BGG / Bir Ananın Ağısı)

Kesme téllerini, ay ömrüm-günüm,

Qoy sözüüm deymesin senin xetrine.

Başına dolanım, başına dönüm,

Batım téllerinin çiçek etrine. (BGG / Kesme Téllerini)

Men olam qelbinin dostu, hemdemi,

Öteri olmaya bu arzu, istek.

Dolanam başına pervane kimi,

Menimçün bir ömür yanasan gerek (BGG / Öteri Mehebbet İstemirem Men)

Bir quş qonmur budağına,

Lelek deymir yanağına,

Men döşenim ayağına,

Éle ay söyüd, ay söyüd. (HTBG / Tenha Söyüd Haqqında Neğme)

Alo, salam, ay adaş,

Kéfler, ehvallar, qardaş!

-Siz yaxşı olun, biz de

Dolanaq kölgenizde. (HTBG / İki Lövhe I)

Bu deli sevdadan qurtulammadım,

Daha apar meni, yoruldum, Allah... (YŞ / Qarqar Ağıları)

Şükür varlığına, şükür İlahi!

Néce yaratmısan bal bu sevgini. (YŞ / 2)

Ay ömrümün seadeti, gezme uzaq,

Hesretine-melalına qurban olum. (AHV / Ay Ömrümün Seadeti)

2.5. İslam Türkay'ın şiirlerinde geçen vecizeler (özdeyişler)

“Vecizeler bir duygu ve düşüncüyü, bir ilkeyi mümkün olduğu kadar kısa, öz ve kesin biçimde anlatan bilgece ifadelerdir” (Alkan İspirli, 2019, s. 231).

Cümel-i hikemîye, cümel-i müntahabe, hikmet-i tecrübiyye, hikmet-â-muz, hikmetfürûş, ihtisâr, icâz, icâz-ı makbûl, kelâm-ı kibâr, emsâl, mısra-ı berceste, özdeyiş, tevki, raka, süzme söz, öz söz, ülger, ilke söz, motto, aforizma, vecize, hatta; “toplumsal eleştiri işlevli ve aynı zamanda mizahın, toplumbilimin ve siyaset biliminin konusu olan laforizmalar” aralarında ince detaylar da olsa birbirlerine çok benzeyen ifadelerdir. “Az sözle çok şey ifade edebilme arzusu” bu terimlerin başlıca varlık sebebidir (Alkan İspirli, 2019, s. 231-232).

Vecize kavramı, *Türkçe Sözlük*'te ise şu şekilde tanımlanır: “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir ilkeyi kısa ve kesin bir biçimde anlatan, genellikle kim tarafından söylendiği bilinen özlü söz, vecize kelimakibar, aforizm.”

Türk edebiyatında bu türün özelliklerini “Vecize Edebiyatı”¹⁸ başlıklı yazısıyla teorik olarak ilk kez ortaya koyan Cenap Şahabeddin'dir. Şahabeddin'in şu ifadeleri vecize kavramını doğru anlama bakımından dikkate değerdir: “Vecizeler kuvvetlerini esrâr-ı ruha tercümanlıklarından değil, sadelik içinde zevk-i ammeye muvaffaklarından alırlar. Her vecizenin son derece mu'ciz olması şart-ı a'zamdır. Bundan başka vesâit-i tebliğiyede mümkün olduğu kadar iyi inhitâp edilmiş olmalıdır. İcmâl veya tashîh kabul eden bir cümleye vecize adı veremeyiz: Bundan dolayı anane-i lisânın temelini teşkil etmişlerdir: Vecize bilhassa göregen bir zekânın intibââtını ifade edecektir, bu cihetle vecizelerde her şeyden ziyâde hisse-i müşahade buluruz. Vecize muharrirince tehekkümü istihkâr etmez. Fakat tehekküm hürmetine hakikati feda ettiği de görülmemek lazım gelir. Zirâ kuvvetlerini vecizelere ale'l-husûs nefsü'l-emr ile muvaffaklarından alırlar, onlarda hisse-i tehekküm ancak ifadeye zarâfet getirmesi itibâriyle şâyân-ı kabuldür: *Kuvvetlerini doğruluktan ve kusursuz oluşlarından, ruhun sırlarına tercümanlıklarından değil, sadelik içinde kamunun zevkine uygunluklarından alırlar. Bundan dolayı dil geleneğinin temelini oluştururlar. Her vecizenin son derece kısa ve özlü olması en büyük şarttır. Bundan başka bildirme vasıtaları da mümkün olduğu kadar iyi seçilmelidir, kısaltma veya düzeltme kabul eden bir cümleye vecize adını veremeyiz. Vecize özellikle iyi gören bir zekânın izlenimlerini ifade edecektir, bu yönden vecizelerde her şeyden ziyade gözlem payı buluruz. Vecize yazarı ince alayı, iğneleyici söz söylemeyi küçümsemez fakat onun alay hürmetine gerçeği feda ettiğinin de görülmemesi gerekir. Çünkü vecizeler kuvvetlerini her şeyden önce işin aslına uygunluklarından alırlar”* (Alkan İspirli, 2019, s. 234).

¹⁸ Vecize Edebiyatı ve vecizelerin teorik esasları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şahabeddin, 1927, s. 338-339.

İslam Türkey'in şiirlerinde geçen ve vecize niteliği taşıyan bazı örnekleri dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

Kütle bir deli atdır,

Cilovlamaq gerekdir.

Şıllaq atsa, ovlamaq,

Yox, tovlamaq gerekdir! (EMDA / Qırmızı Seher)

Adam var külgesiz gelib dünyaya

Kölge var yiyesiz dolanır hele... (EMDA / Kölgeler)

Bu arx bu suyu götürmez.

Çayların suları qandı,

Bu arx bu suyu götürmez! (EMDA / Bu Arx Bu Suyu Götürmez)

Qalib çürümekdense,

Dünya talan yaxşısı

Acı heqiqetdense,

Şirin yalan yaxşısı! (EMDA / Günortaya Yaxın)

Vardır külgesine boyun eyenler,

Kölge var özünü insan sayıbdır.

Üzüme sözünü déyemmeyenler,

Arxada kölgemi qılınclayıbdır. (EMDA / Kölgeler)

Bir görüm işıqda yéddice reng var,

Sonsuz kainatta her şey qarışıq.

Qapıbir qonşudur sévinle, qubar,

<<İşıqda kölge var, kölgede işıq.>> (EMDA / Kölgeler)

Men üddüm-üdüzdüm bu sert yarışda,

Üşüdüm baharda, isindim qışda.

Anlayıb gördüm ki, **dost da, tanış da**

Birce yaxşı günün ortağı imiş. (EMDA / Éşit Ne Déyirem)

Üz qoyduğum torpaq élim, vetenim.

Çörek çıxan yére veten démerem. (AHV / Veten)

İddeası dağdı, imkâm findıq,

Ağzımı açanda metlebin qandıq (AHV / Yarımçıq)

Néçe yol söz vérdin, sözünü dandın,

Yalanlar üreye atılan oxdu. (AHV / Mektub)

Torpaq ol, ağac ol, demir ol, daş ol,

Kimese gerek ol, kölgəsiz olma! (AHV / Mektub)

Od göyler oğludur déyib babalar,

Doğub buludların şimşeklerinden. (BGG / Od Göyler Oğludur Déyib Babalar)

Her mezar tarixdir, neler söyleyir,

Her daş bir arzudu, bir eldi belke. (BGG / Daş Méşe)

Bu gün ile sabahın

Arasında qapıdır

Géceler... (BGG / Géceler)

Bir qayğısız ömür quruyar géder,

Yüz bahar gelse de güldüre bilmez. (HTBG / Quruyan Ağacları)

Sonuç ve Öneriler:

Farklı lehçeleri ve ağızları bulunan ve farklı coğrafyalarda 200 milyondan fazla konuşana sahip olan Türkçe, yapısı ve gelişmişliği bakımından da dünya dilleri arasında ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim Türkçe, gelişmiş bir iletişim dili olmasının yanında bin yılı aşkın bir süreden beri kültür, sanat, edebiyat ve bilim dili olarak da kullanılmaktadır. Türkçenin bazı lehçelerinin de bugün kültür, sanat, edebiyat ve bilim dili olarak kullanılması, bu dilin gelişmişliğine ve zenginliğine tanıklık etmektedir.

Deyimler, vecizeler, atasözleri, alkışlar (dualar), kargışlar (beddualar), ikilemeler vd. kalıplaşmış dil ögeleri dillerin gelişmişliğine ve zenginliğine tanıklık ederler (Alyılmaz, 2003, s. 1-24). Hem ölçünlü Türkiye Türkçesi hem de Türk lehçeleri ve ağızları, söz konusu dil ögeleri bakımından dünya dilleriyle karşılaştırıldığında bunların dünyanın pek çok dilinden ciddi anlamda önde oldukları görülür.

Türkçenin bugün gelinen noktada (ölçünlü Türkiye Türkçesinden sonra) en gelişmiş lehçesi hiç kuşkusuz ki Azerbaycan Türkçesidir. Tıpkı ölçünlü Türkiye Türkçesi gibi Türkçenin Oğuz grubu içinde yer alan Azerbaycan Türkçenin bin yılı aşkın bir süreden beri (Sovyetler Birliği Dönemi'ndeki her türlü baskıya ve engellemelere de rağmen) ciddi anlamda gelişme gösterdiği, bu Türk lehçesiyle farklı alanlarda ve farklı türlerde binlerce eserin yazıldığı bilinmektedir.

Azerbaycan Türkçesiyle edebiyat alanında eserler / şiirler yazanlardan biri de asıl adı Ehmed İslam Heftikoğlu olan İslam Türkay'dır.

İslam Türkay, Türk dili ve edebiyatı, Türk tarihi, Türk kültürü ve Türk dünyasıyla ilgili engin bilgiye ve birikime sahip olan ender şair ve aydınlardan biridir. Onun bütün Türk dünyasını bin yılı aşkın bir süreden beri bir arada tutmayı başaran unsur olarak gördüğü Türkçeyi şiirlerinde ustaca kullandı-ğı; söz sanatlarına (mecazlara, mazmunlara...), metaforlara, kalıplaşmış dil öğelerine fazlaca yer verdiği; bunların da onu ve eserlerini ayrıcalıklı kıldığı dikkati çeker.

İslam Türkay'ın eserleri üzerinde tarafımızdan yapılan incelemede şairin kalıplaşmış dil öğelerinden büyük ölçüde yararlandığı tespit edilmiş şu sonuca ulaşılmıştır:

Kalıplaşmış dil ögesinin adı	Sayısı
Atasözleri	38
Deyimler	490
Vecizeler	55
İkilemeler	310
Dualar ve Beddualar	47

Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkçesi her ne kadar Türkiye Türklerine ve ölçünlü Türkiye Türkçesine çok yakın olsa da ne yazık ki Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkçesiyle ilgili olarak Türkiye'de (bu bağlamda Türk dünyasında) çalışma yapan bilim insanlarının sayısı oldukça azdır. Azerbaycan'la ilgili araştırma ve inceleme yapanların da çalışmalarında genelde belirli benzer konuları ele aldıkları, diğerlerini göz ardı ettikleri inkâr edilmez bir gerçektir. Yapılacak çalışmalarda meselelerin dil, edebiyat, tarih, kültür vd. açılardan ayrıntılı olarak ele alınıp incelenmesi, Azerbaycan Türkçesiyle eser yazan yakın döneme ait şairlerin, yazarların, düşünürlerin de göz ardı edilmemesi çalışmaları daha değerli kılacaktır.

Kısaltmalar

- AHV : Arxada Hesret Var
 BGG : Bir Gün Geler
 BT : Bilge Tonyukuk Yazıtları
 DLT : Dîvânu Lügâti't-Türk
 EMDA : Éşşim Menim Dar Ağacım
 HTBG : Her Şeyi Tezeden Başlayam Gerek
 KTD : Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü
 TS : Türkçe Sözlük
 YŞ : İslam Türkay'ın Yayınlanmamış Şiirleri

Kaynakça

- Acaroğlu, M. T. (1992). *Dünya atasözleri*. İstanbul: Kaya.
- Adilov, M. (2021). *Kazakça atasözü ve deyimlerde eskicil (aktif olmayan) unsurlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ağakay, M. A. (1953). İkizlemeler üzerine. *Türk Dili*, 17, 268-271.
- Ağakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2, 97-104.
- Akalın, L. S. (1990). *Türk dilek sözlerinden alkışlar ve kargışlar*. Ankara: Halk Kültürünü Araştırma Dairesi.
- Akın, C. (2015). Dede Korkut'ta yer alan atasözlerinde metaforların işleyişi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(2), 105-109.
- Aksan, D. (1990). *Türkçenin gücü*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (1996). *Türkçenin söz varlığı*. Ankara: Engin.
- Aksan, D. (1998). *Anlam bilim anlam bilim konuları ve Türkçenin anlam bilimi*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (2002). *Ana dilimizin söz denizinde*. Ankara: Bilgi.
- Aksan, D. (2003). *En eski Türkçe'nin izlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları üzerinde sözcükbilim, anlambilim ve biçimbilim incelemelerinin aydınlatıldığı gerçekler*. İstanbul: Multilangual.
- Aksan, D. (2009). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü (II. deyimler sözlüğü)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. vd. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. (2018). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü (I. atasözleri sözlüğü)*. Ankara: İnkılap.
- Alkan İspirli, S. (2019). Vecize edebiyatı ve Mehmed Receb'in Emsâl-i Hakikat isimli eseri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(1), 230-261.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü I-II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtları'nın söz dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (1995). *Uygur atasözleri ve deyimlerinden seçmeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2003). Türkçede fiil deyimleri ve öğretimi üzerine. *Türk Dili*, 620, 148-156.
- Alyılmaz, C. (2003). Türk Tengri dini edebî çevresi (Orhun Türkçesi dönemi). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 4, 1-24.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Alyılmaz, K. (2001). Kırgız atasözlerinden seçmeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17, 145.

- Alyılmaz, S. (2003). *Borçalılı bilim adamı, eğitimci, şair Valeh Hacılar hayatı-sanatı-eserleri*. Ankara: Devran.
- Alyılmaz, S. (2011). *Risâle-i müze-dûzluk (inceleme-metin-dizin)*. Ankara: Elik.
- Alyılmaz, S. (2013). Türkçe Sözlük'te yer alan argo nitelikli kavram işaretleri. Ü. Gürsoy vd. (Ed.), *Leylâ Karahan armağanı* içinde (165-192). Ankara: Akçağ.
- Alyılmaz, S. (2017). *Türkçede nesne tekrarlı filler*. İstanbul: Kesit.
- Alyılmaz, S. (2018). Türkçede birden fazla anlam ögesiyle (sentaktik yolla) kavramların işaretlenmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 12.
- Aydın, E. (1997). Orhon yazıtlarında hendiadyoinler. *Türk Dili*, 544, 417-421.
- Bezirci, A. (1991). Deyimlerimiz üstüne. *Çağdaş Türk Dili*, 35, 1069-1102.
- Birtek, F. (1944). *En eski Türk savları*. Ankara: Alâeddin Kırıl.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk lehçeleri*. Ankara: Akçağ.
- Buran, A. vd. (2017). *Çağdaş Türk yazı dilleri I. günaybatı-Oğuz grubu*. Ankara: Akçağ.
- Çağatay, S. (1978). Uygurcada hendiadyoinler. *Türk lehçeleri üzerine denemeler* içinde (29-66). Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF.
- Çamlıbel, F. N. (1995). *Han duvarları*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Çoban, İ. (2017). İslam Türkay'ın "Türk oğlu Türkem men" başlıklı şiirinin Orhun yazıtları ile metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 6(4), 2232-2255.
- Çobanoğlu, Ö. (2020). *Tarihte ve günümüzde Türk boylarının ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Çotuksöken, Y. (1988). *Atasözlerimiz*. İstanbul: Varlık.
- Demir, T. (2006). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Kurmay.
- Doğru, F. (2020). Kuansı İm Puser'da kavramların işaretlenmesi. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 20-48.
- Durgut, H. (2004). Türkiye Türkçesinde ikilemelerde kalan arkaik kelimeler. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 1, 805-814.
- Ehmedli, İ. (1981). *Bir gün gelir*. Bakü.
- Ehmedli, İ. (1985). *Her şeyi tezedden başlayam gerek*. Bakü.
- Ehmedov, T. (1995). *Azerbaycan yazıcıları ensiklopedik me'lumat kitabı*. Bakü.
- Ekici, M. vd. (2020). Anonim halk edebiyatı. M. Öcal Oğuz (Ed.), *Türk halk edebiyatı el kitabı* içinde (133-238). Ankara: Grafiker.
- Emirşah, İ. (2020). İrk Bitig'de kavramların işaretlenmesi. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu* içinde (75-102). Bursa: Teke Akademi.
- Er, O. (2016). Bitlis Eren Üniversitesi takvimlerine kültürel değerler açısından bir bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 56, 1425-1440.
- Ercilasun, A. B. (2018). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu Z. (2018). *Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (1949). İkiz kelimelerin tarihi hakkında. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 2, 283-286.
- Ergin, Muharrem, (1993). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Erşahin, İ. (2011). *Halk kültürü ve edebiyatı sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Eyüboğlu, E. K. (1975). *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler II: deyimler (tâbirler)*. İstanbul: Doğan Kardeş.
- Ferzeliyev, T. vd. (1996). *Türk dilinde dualar beddualar yeminler*. (Yay. haz.: C. Alyılmaz). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Gemalmaz, E. (1982). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin formalarının enformatif değerleri ve bu değerlerin ihtiyaç hâlinde bu dilin gelişimine muhtemel etkileri*. Erzurum: Özel Yayın.
- Gemalmaz, E. (1995). Türkçe'nin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. (Ed.: C. Alyılmaz ve O. Mert). Ankara: Belen.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilig*, 44, 89-110.
- Gökdayı, H. (2019). Türkiye Türkçesinde kalıp sözler, bu sözleri içeren biz sözlük ihtiyacı ve hazırlama yöntemi. *Türük Dergisi*, 7, 18-35.
- Gözler, H. F. (1991). *Türkçe deyimler Türkçe ve edebiyat terimleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güner Dilek, F. (2004). Altay Türkçesinde ikilemeler. *Bilig*, 28, 83-100.
- Gürsoy Naskali, E. (haz.). (1997). *Türk dünyası gramer terimleri kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hasan, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince kullanılan atasözleri ve deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1971). *İkileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1982). *Dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İsmail, Z. ve Gümüş, M. (1995). *Kazak atasözleri*. Ankara: Engin.
- Kaplan, M. (2008). *Kültür ve dil*. İstanbul: Dergâh.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karabeyoğlu, A. R. (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk'te savlar ve kültürel kavramlaştırma*. İstanbul: Kesit.
- Kargı Ölmez, Z. (1997). Kutadgu Bilig'de ikilemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.
- Kaya, D. (1997). Dualar ve beddualar. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 4, 99-121.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Kürenov, S. ve Gümüş, M. (1995). *Türkmen atasözleri ve bilmeceleri*. Ankara: Engin.
- Mert, O. (2008). Orhun Yazıtları'nda kullanılan işaretli (/./) görev öğeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 1-20.
- Musaoglu, M. ve Gümüş, M. (1995). *Azerbaycan atasözleri*. Ankara: Engin.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut Dresden nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özdemir, D. (2020). Ötügen Uygur Kağanlığı Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat ve Şine Us Yazıtları'nda kavramların işaretlenmesi. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu içinde* (103-124). Bursa: Teke Akademi.
- Özeren, M. (2019). *Kırgız Türkçesi ağızlarında ikilemeler*. Ankara: Akçağ.
- Öztopçu, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı.
- Sarı, C. (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında kalıplaşmış dil birimleri*. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Sev, İ. G. (2004). Dîvânu Lugâti't-Türk'te ikilemeler. *Türk Dili*, 634, 497-510.
- Sevinçli, V. (2015). Türk kültüründe alkış / kargış ve Adilcevaz örneği. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 52, 97-125.
- Silahdaroglu, F. (1997). *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten derlemeler ve uyarlamalar*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Şahabeddin, C. (1927). Vecize edebiyatı. *Servet-i Fünun*, 61, 1600/126, 338-339.
- Şen, N. (2019). Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerindeki değerler. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 35-56.
- Tavkul, U. (2001). *Karaçay-Malkar atasözleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Taymas, A. B. (1988). *Kazan Türkçesinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, Ş. (2001). *İl kelimesi ve iştikaklarının hikayesi, iştikakçının köşesi, Türk dilinde kelimelerin ve eklerin hayatı üzerine denemeler*. İstanbul: Simurg.
- Tekin, T. (1957). Köktürk Yazıtlarındaki deyimler üzerine I-II. *Türk Dili*, 6, 372-374 ve 423-426.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Ankara: Bilgesu.
- Tuna, O. N. (1949). Türkçede tekrarlar. *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(4), 429-447.
- Tuna, O. N. (1982-1983). Türkçenin sayıca eş heceli ikilemelerinde sıralama kuralları ve tabii bir ünsüz dizisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 30-31, 163-228.
- Türkay, İ. (1986). *Arxada hesret var*. Bakü.
- Türkay, İ. (1991). *Eşgim benim dar ağacım*. Bakü.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ülküsal, M. (1970). *Dobruca'daki Kırım Türklerinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Üstünova, K. (2002). *Dil yazıları*. Ankara: Akçağ.
- Yanar, A. (1997). *Hayvan motifli atasözleri ve deyimlerimiz*. Erdemli.
- Yoldaşev, İ. vd. (1998). *Uzbek ve Türk mekalleri ve ibareleri (Özbek-Türk atasözleri ve deyimleri sözlüğü)*. Taşkent: Engin.

Extended Summary

Language is one of the most fundamental needs and the most important tool for the humankind, who are social beings. Since they need the language to express themselves and ensure that they are understood. Those who also utilize language skillfully in science, culture, art and literature in addition to fulfilling daily needs and merely communicating create works of art are remembered for centuries. These artists convey the treasury of thoughts and feelings, cultural values and customs of users of that language to the next generations with their works, and also show the richness and sophistication of the language. These high quality works which are far from the ordinary and carry a high artistic value, allow the target audience to have a common taste and aesthetic perspective.

Language and culture are inseparable concepts. Cultural transfer between generations is carried out via oral and written language. The significance of language as a conveyor of culture in transitioning from a community to a nation and creating a common national memory is well-known. Each community that has a language of its own, symbolizes and conceptualizes objects and events with various vocal combinations. These concept signs in the language, is virtually the extension of the thoughts, lifestyles and beliefs of the community in which the language is spoken. There are various ways in Turkish to form concept signs / words.

Every language creates its own vocabulary in time. The vocabulary of a language consists of words that can be found in dictionaries like bullet points (concept signs) and linguistic forms (idioms, reduplications, sayings, proverbs, prayers/applauds, curses / impractions, hadith, Quran verses etc.). In fact, the linguistic forms work as cultural memory codes. Indeed, linguistic forms hold a significant role in acquiring these cultural codes and conveying them to the next generations. On one hand, they enrich the language in terms of vocabulary. On the other hand, they help users of the language to have an effective narration both in terms of oral and written communication. The elements of the linguistic form allow the speaker and the listener's fast communication since they are remembered with ease by the users of said language and rapidly absorbed by the listener. Thus, they save time and effort.

As the Turkish language with its extensive rules and strength, is reviewed in terms of its evolution in history, its products span different ages and countries, current dialects, it is apparent that it also consists of a rich and expansive linguistic presence. Turkish is a language that dominates a large geographic area with its different dialects. One of the closest dialects of Turkish that is under Oguz group, is Azerbaijan Turkish. In general Azerbaijan Turkish has a significant position due to having a rich linguistic presence, consisting of Turkish thought process and lifestyle reflections, and consisting of the Turkish - Islam community structure in its idioms, reduplications, sayings, proverbs, prayers, and curses, among other Turkish dialects.

It is known that poems have the power to convey the message from the user to the listener in an efficient way with invoking enthusiasm (through metaphors, propositions, linguistic forms). İslam Türkay is one of the recently accomplished poets from Azerbaijan who uses Turkish efficiently.

Islam Türkay, whose real name is Ehmed İslam Heftikoğlu, was born on November 7th, 1950, in Demirciler village of the Kazakh region of the Republic of Azerbaijan. Following his primary education, he studied journalism in Azerbaijan State University and worked as a translator, editor, author and manager in various newspapers and publishers.

Islam Türkay is mostly known as a poet rather than a journalist. His poem books are: *Bir Gün Geler* (Baku, 1981), *Herşeyi Tezeden Başlayam Gerek* (Baku, 1985), *Arxada Hesret Var*, (Baku, 1986), *Eşgim Menim Dar Ağacım* (Baku, 1991).

This article first offers a general overview of linguistic forms and then, the linguistic forms presented in Islam Türkay's poems are highlighted along with specific examples.

KAZAKÇA AĞIZLAR SÖZLÜĞÜ'NDE KAYITLI BAZI ESKİCİL SÖZCÜKLER ÜZERİNE

Sherubay KURMANBAIULY*

Marlen ADILOV**

Zhumagali İBRAGİMOV***

Özet

Bu çalışmanın konusunu, *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi'*nde [Kazak Dilinin Bölge Ağızları Sözlüğü] geçen bazı eski kelimelerin tespiti teşkil etmektedir. Tespit edilen eski kelimeler, eski Türkçe eserleri ve yaşayan Türk lehçeleri dil malzemeleriyle karşılaştırıldı. Burada “en eski” sıfatı ile Türk dilinin Orta Asya’da henüz siyasi ve kültürel bölünmelere maruz kalmadığı, nisbeten tek kol hâlinde gelişimini sürdürdüğü, VII ve XI. yüzyıllar arasındaki birbirini izleyen Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemleri kastedilmiştir. Çünkü Türk dilinin yukarıda sözünü ettiğimiz dönemleri, ünlü Türkologlar tarafından “eski Türkçe” terimi ile de karşılanmıştır.

Bu çalışmada bugün Kazakça yazı dilinde kullanılmayıp halk ağızında yaşayan kelimelerin eski Türkçe ile ilgisini bulmaya çalıştık. Amaç Kazakistan’da halk ağzından yapılan derlemelerle oluşturulan Kazakça diyalektoloji sözlüğünde geçen VII ve XI. yüzyıla ait kelimeleri ortaya koyarak bugünkü Kazakça ile dil bağıni kurmaktır. Amaç bu kelimelerin XI. yüzyıla kadar yazılmış metinlerde geçip geçmediğini göstermektir.

* Prof. Dr., Abai Kazakh National Pedagogical University Nemat Kelimbetov Türkoloji Merkezi, sherubaykurmanbaiuly@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4587-4452.

** Dr. Öğr. Üyesi, Abai Kazakh National Pedagogical University Nemat Kelimbetov Türkoloji Merkezi, marlenadilov88@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9876-4516.

*** Dr. Öğretim Üyesi, Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Filolojisi Bölümü, zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-9111-7586.

Ele alınan her kelime için VII ve XI. yüzyıla ait metinlerden birkaç örnek vererek bu kelimelerin Eski Türkçe Dönemi eserlerinde geçtiği yeri göstermekle yetindik. Çağdaş Türk lehçelerinden verilen örneklerde ise sözlüklerde geçen sayfaları gösterdik. Özellikle eski kelimenin Kazakistan'ın hangi bölgesinde korunduğu ve onun oradaki kullanım özelliği, kelimenin tarihî veya hangi komşu Türk lehçelerinden alındığı ya da eski Türkçe mirası olabileceği ile ilgili görüşler ortaya konuldu.

Anahtar Kelimeler: Kazakça ağızlar, Kazak edebî dili, eskicil sözcükler, eski Türkçe, çağdaş Türk lehçeleri.

ABOUT SOME ARCHAISMS THAT ARE PRESERVED IN THE DIALECTS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The subject of this research is the discovery of some ancient words transmitted in the dictionary of dialects of the Kazakh language. The archaisms found were compared with ancient Turkic monuments and materials of modern Turkic languages. Here, the word archaism meant ancient words that were used in the Ancient Turkic, Ancient Uighur and Karakhan periods between the VIIth and XIIIth centuries. Because the periods of the Turkic language, which we discussed above (VII-XIII), are also generally accepted by well-known Turkologists with the term ancient Turkic. Many words that are not used in the Kazakh written language today, but are preserved in the dialects of the Kazakh language, turned out to be archaisms that were used in the ancient Turkic periods. This paper examines the relationship between the dialects of the Kazakh language and the ancient Turkic language. The purpose of the study is a comparative study of the words preserved in the Kazakh dialectological dictionary and related to the VII-XIII century. In particular, to prove that these words were used in works written before the XIIIth century. For each word under consideration, we have given several examples from ancient Turkic texts. From the modern Turkic languages, we showed the dictionaries used and their pages. In particular, opinions were put forward about which part of Kazakhstan preserved these ancient words, and about its use, the history of the word, or about which neighboring Turkic languages it was taken from or it may be an ancient Turkic heritage.

Keywords: Kazakh dialects, Kazakh literary language, archaisms, ancient Turkic language, modern Turkic languages

Giriş

Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi Hakkında

2005 yılında Kazak diyalektologlarının ortak çalışmaları sonucunda *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi* [Kazak Dilinin Bölgesel Ağızları Sözlüğü] (KTAS)

yayımlanmıştır. 22.000’den fazla kelime içeren bu sözlük, Kazakistan, Çin, Moğolistan, Afganistan, İran ve Rusya vb. ülkelerde yaşamakta olan Kazak Türklerinin ağızlarına ait kelimeleri kapsamaktadır.

Kazakça ağız materyallerini toplamak için Kazakistan Millî Bilimler Akademisi, Ahmet Baytursınlı Dil Bilimi Enstitüsü, 1950 yılından itibaren geniş ölçüde diyalektolojik saha araştırmaları düzenlemiştir. Bu saha araştırmaları sonucunda, toplanan materyallere dayalı monografik eserler, makaleler ve sözlükler yayımlandı. Sarsen Amanjolov, 1959’da Rusça yayımladığı *Voprosy Diyalektologii i İstorii Kazahskogo Yazıka* [Kazak Dilinin Diyalektolojisi ve Tarihi Sorunları] monografisinin son bölümünde 4000’e yakın kelime vermiştir. Bu ve Jumat Doskarayev’in 1955’te yayımladığı *Kazak Tiliniñ Jergiliktı Ereşelikleri (leksika)* [Kazak Dilinin Yerel Özellikleri (Leksik Özellikler)] adlı çalışma, ilk derleme sözlükleri olarak kabul edilebilir. 1969 yılında Kazak diyalektologlarının ortak çalışmaları neticesinde 1 ciltlik sözlük yayımlandı. Bundan sonraki derleme sonucunda 3 ciltlik sözlük yayımlanması planlanmış ve bunun 1. ve 2. ciltleri hazırlanmıştır. Tüm bu hazırlanan sözlükler esas alınarak ve araştırmacıların 10-15 senede yayımladığı makaleler bir araya getirerek KTAS yayımlanmıştır. Daha önce yayımlanan diyalektoloji sözlüklerinde Kazakistan sınırları dışında yaşayan Kazakların ağız özellikleri daha az bulunmaktaydı. Bu sözlük ise yurt dışında yaşayan Kazakların ağız özelliklerini de içermektedir. Bu nedenle sözlüğün adı “diyalektoloji” değil “bölgesel sözlük” olmuştur.

Kazakça Ağızlarının Tasnifi Üzerine Kısa Not

Kazakçanın ağızlarının tasnifi üzerine ilk çalışmaları Sarsen Amanjolov yapmıştır. S. Amanjolov, Kazak ağızlarının ortaya çıkışını Kazak bölgesindeki boy birlikleriyle *jüz*¹’lerin ilişkilerine bağlar. Ona göre üç *Kazak jüz*’ünün şekillenmesi ile beraber üç yerel ağız ortaya çıkmıştır: *Orta Jüz* (Kuzey ve Doğu ağız), *Ulı Jüz* (Güney ağız) ve *Kişi Jüz* (Batı ağız) ağızları.

1. *Kuzeydoğu (Orta jüz) ağızı*: Pavlodar, Petropavl, Kostanay, Akmola (Kökşetaw), Doğu Kazakistan (Öskemen, Semey), Karagandı, Ulıtaw illeri ve Almatı ilinin Kuzey Doğu tarafı (Taldıkorgan). Amanjolov, Kuzeydoğu ağız grubuna Argın, Nayman, Kerey, Koñırat ve Kıpçak boylarını dâhil etmiştir. Bu boylar, Ertis, Esil, Nura, Tobıl, Torgay^{2*} nehirlerini, Altay Dağı ile Sarıarka bölgelerini, Balhaş Gölü’nün üst taraflarını mekân tutmuşlar ve şimdi de buralarda yaşamaktadırlar. Sarsen Amanjolov, Kuzeydoğu ağızının, Kazak edebî

¹ Kazaklar “boylar teşkilatı, birkaç boydan oluşan büyük boy gruplarına” *jüz* derler. Örneğin Güney Kazakistan boylar teşkilatına *Ulı Jüz*; Kuzey ve Doğu Kazakistan boylar teşkilatına *Orta Jüz*; Batı Kazakistan’daki boylar teşkilatına ise *Kişi Jüz* denir.

² Nehir, ırmak adlarını Kazakça yazılışına göre veriyoruz.

dilinin temelinde bulunan ağız olduğunu, ses bilgisi, gramer ve söz varlığı yönünden diğer ağızlarla karşılaştırdığında yazı diline çok yakın durduğunu ifade etmiştir. Günümüz Kazakçası da kuzey ağızı temelindedir. XIX-XX. yy. edebî dili oluşturma projesinde Rus misyonerleri ile dilcileri (Melioranskiy, Grigor'yev, İl'minskiy, Katarinskiy) bu ağızın konuşma dilini esas almışlardır. Bundan sonraki dönemlerde Çağatayca veya Arapça yazılı metinler bu ağza aktarılmaya başlanmıştır. Böylece Çağatay edebî yazı dili terk edilmiştir. Kuzey ağızı konuşma diliyle yazmaya başlayan aydınların biri İbray Altın-sarin'dir. Bir öğretmen olan Altın-sarin, ilkokullarda Kazakça konuşma dili esasında ders vermeye başlamış ve kitaplar yayımlamıştır. Rus dilcileri de bu devirde Kazakça gramerlerini Kuzey ağızı temelinde yazmış, örneğin İl'minskiy 1861 yılında *Materiyaly k İzuçeniyu Kirgizkogo Yazıka* [Kırgız (Kazakça) Dili Öğrenimi Malzemeleri] adlı eserini yazmıştır. Bu yazılan eserler, Kazakçayı yazı dili olarak oluşturmaya yönelik çalışmalar olmuştur.

2. *Güney ağızı (Ulı jüz)*: Almatı, Jambıl (Taraz), Şımkent, Türkistan şehirleri ve Kızılorda'nın güney ilçeleri. Amanjolov, Güney diyalektine eski Üysin, Kañlı, Duwlat ve Jalayır boylarının dillerini dâhil eder. Bu boylar erken devirlerden beri Jetisuw, Sırdarya, İle, Alataw, Balkaş, Betpak-Dala yerlerinde yerleşmişlerdir. Ulı Jüz'ün eskiden Hokand, Hive (Harezmi) hanlıklarının egemenliği altında kalması ve Güney Kazakistan'da Özbeklerin kalabalık olması sebebiyle Özbekçenin etkisinden de söz edilebilir. Bir taraftan doğuda Uygur, güneyde Kırgız, Karakalpak ve Özbeklerle komşu olunması sebebiyle Kazakçaya bu dillerden birçok kelime alınmıştır.

3. *Batı ağızı (Kişi jüz)*: Batı Kazakistan (Oral), Aktöbe, Atırav, Mañğıstaw (Aktaw) illeri ve Kızılorda'nın kuzey bölgesi (Aral Gölü'nden yukarı), Kostanay'ın batıdaki bazı ilçeleri. Sârsen Amanjolov, Kazakçanın batı ağızının, Alşın boylar (Bayulı (Aday, Beriş, Şerkeş...), Alimulı (Karakesek, Kete, Şekti...), Jetiruw (Telew, Tama, Tabın...) grubunun diline ait olduğunu düşünür. Bu boylar, Aral ve Hazar kıyılarını, Jayık ve Or nehirlerinin boylarını, Mugaljar Dağlarını mekân tutmuşlardır. Alşınlar öteden beri diğer Kazak boylarından ayrı kalmıştır. XVII. yy. başlarına kadar Nogay Ordası'nın hâkimiyetinde olmuş, Kazak jüzlerine sonradan katılmıştır. Batı ağızının şekillenmesinde Oğuzcanın ve komşu Tatar, Nogay dillerinin de etkisi olmuştur (Amanjolov, 1959, s. 169-289; Kalıyev, Sarıbayev, 1991, s. 143).

Jumat Doskarayev, Kazakçayı iki büyük ağız grubuna ayırmıştır:

1. *Güney, doğu ağız grubu*: Güney Kazakistan (Şımkent), Jambıl (Taraz), Almatı vilayeti, Taldıkorgan'ın güneybatı ilçeleri ve Kızılorda'nın güneydoğu ilçelerinde konuşulan ağızlar.

2. *Kuzey, batı ağız grubu*: Batı Kazakistan (Oral), Atırav, Aktöbe, Kostanay, Karagandı, Akmola (Nur-Sultan ve Kökşetaw), Pavlodar, Kuzey Kazakistan (Petropavl), Kızılorda vilayetinin batı ilçeleri ve Doğu Kazakistan (Semey, Öskemen) ilinde konuşulan ağızlar (Doskarayev, 1954, s. 87; Kaliyev, Sarıbayev, 1991, s. 154; Atmaca, 2016, s. 609).

Nıgmet Sawranbayev, Kazak ağızlarını /ş/ yerine /ç/ ve /d/ yerine /t/ söylenmesinden hareketle iki gruba ayırmıştır:

1) Kazakistan'ın kuzey ile batı şehirlerindeki /ş/ ve /d/ diyalekti grubu: *şıbın* “sinek”, *şıgın* “masraf”, *şiyki* “çiğ”, *birinşi* “birinci”, *änşi* “şarkıcı”; *añdı-* “takip etmek”, *anda-* “kavramak”, *oñdı* “iyi”, *mañday* “alın”, *tañday* “damak”.

2) Kazakistan'ın güney ve güneydoğu şehirlerindeki /ç/ ve /j/ diyalekti grubu: *çıbın*, *çığın*, *çiyki*, *birinçi*, *änçi*; *añlı-*, *añla-*, *oñlı*, *mañlay*, *tañlay* (Sawranbayev, 1955, s. 49; Kaliyev, Sarıbayev, 1991, s. 161; Atmaca, 2016, s. 615).

Gaynetdin Musabayev, Kazakçadaki ağız özelliklerini iki gruba ayırmıştır. Bunlar: *Awıspalı Govor* “Alıntı Ağızlar” ve *Jergilikti Govor* “Yerel Ağızlar”.

1. Başka dillerden alıntı ağızlar. Kazakçaya komşu Türk dilleri ve Rusça, Çince'den alınan ve ağızlarda kullanılan unsurlar. Örneğin, Güney Kazakistan ağızının özelliklerini Özbekçe unsurlar kapsamaktadır. Batı Kazakistan'da Tatar, Nogay ve Türkmençe unsurlar fazladır.

2) Yerel ağızlar. Eski Türkçe Dönemi'nden beri Kazakçada var olan ve ağızlarda korunan unsurlardır (Musabayev, 2014, s. 260-261; Kaliyev, Sarıbayev, 1991, s. 163-164; Atmaca, 2016, s. 618).

Musabayev, edebî dilde mevcut bazı kelimelerin varyantlarını (örneğin *ri-za-ırza* “razi”, *döñgelek-dongalak* “tekerlek”, *kazir-äzir* “şimdi”) ağız özelliği olarak kabul etmemiş konuşma dilinin özellikleri diye ayırmıştır (Musabayev, 2014, s. 263).

Kazakistan'da Arkaizm Çalışmaları

Kazak bilim adamları ile dilcileri eskicil unsurları farklı biçimlerde değerlendirmektedirler. Açıklamaların bazılarını verelim:

Ünlü Kazak bilim insanı Rabiyya Sızdık, eskicil unsurları genel olarak *eskilikter* diye adlandırmıştır (Sızdık, 2009, 12). Sızdık'a kadar Kazak dil biliminde eskicil unsurların ortak adı yoktu; eskicil unsurlar genel olarak *könergen sözder* veya *arhaizmder* olarak adlandırılıyordu; Sızdık'ın verdiği *eskilikter* kavramı ise “eskicil unsur” anlamını tam kapsamaktadır.

Sızdık, *eskilikter* “eskicil unsurlar” kavramına: eskicil kelimeler, biçimsel eskicil unsurlar, eskicil ekler, anlamsal eskicil unsurları dâhil etmiştir (Sızdık, 2009, s. 11, 130, 161).

1. “Eskicil kelimeler”, eskiden kullanılmış ancak günümüzde kullanımdan düşmüş kelimelerdir (Eskimiş kelimeler, tarihî kelimeler, fosil kelimeler, ölü kelimeler buna dâhildir.).

2. “Biçimsel Eskicil Unsurlar”, eskicil biçimini koruyan kelimelerdir. Örneğin, Kazak edebî dilinde “buluğa ermiş kız” anlamındaki *boyjetken* yapısı, atasözlerinde *boyga jetken* olarak kullanılmaktadır; atasözlerinde korunan *boyga jetken* yapısı, “biçimsel eskicil unsur”dur. Bir başka örnek, Kazak edebî dilinde “küçük” anlamında *kişi* biçimi aktif olarak kullanılırken, *ulik bolsañ kişik bol* “ne kadar büyük olursan o kadar mütevazı ol” atasözünde *kişik* biçimi korunmuştur. Söz konusu *kişik* kelimesi, “biçimsel eskicil unsur”dur.

3. “Eskicil Ekler”, günümüz Kazak edebî dilinde kullanılmayıp atasözü, deyimlerde veya kalıplaşmış yapılarda korunan eklerdir. Örneğin, Kazakçada *-miş* sıfat-fiil eki aktif değildir, ancak *jazmış* “kader”, *aytılmış* “söylenmiş” gibi kalıplaşmış kelimelerde korunmuştur.

4. “Anlamsal Eskicil Unsurlar”, günümüz Kazak edebî dilinde asıl anlamı unutulup anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin, atasözü veya deyimlerde eskicil anlamında korunmuş biçimleridir. Örneğin, Kazakçada *karındas* kelimesi “erkeğin kız kardeşi” anlamında kullanılmaktadır ancak *awruw astan, daw karındastan* “hastalık yemekten, kavga kardeşten” atasözünde *karındas* kelimesi eskicil “kardeş” anlamında korunmuştur.

Kazak bilim adamları eskicil kelimeleri (Kzk. *könergen sözder*) genel olarak iki gruba ayırmaktadırlar:

1. *Arhaizmder/könergen sözder* “eskicil kelimeler”.
2. *İstorizmder/tarihi sözder* “tarihî kelimeler, eskimiş kelimeler”.

Arkaizm “eskicil kelimeler”. Mahmutov, Rus bilim adamı F. Filin’in arkaizme verdiği izahı doğru kabul ederek, arkaizme şöyle bir açıklama getirmiştir:

“Arkaizm, eskiden edebî dilde kullanılıp bugün kullanımdan düşen ve yerine başka eş anlamlı kelimelerin aktifleştiği kelimelerdir (Örneğin Kazakçada “günah” anlamındaki Arapça *kinä* kelimesi yaygınlaştığından *jazık* kelimesinin kullanım alanı daralmış ve arkaik kelime olmuştur.)” (Mahmutov, 1963, s. 110).

Käken Ahanov’a göre bunlar işlek olmayan kelimelerdir: “Arkaizm, aktif kullanımdan düşmüş ve kullanım alanı daralmış kelimelerdir” (Ahanov, 1973, s. 189).

Karayev ve Aygabılov'a göre eski devirde kullanılıp şimdi yerini başka eş anlamlı kelimelere bırakan sözcüklerdir: "Her milletin âdet, gelenek, görenek, yaşam tarzı, hayatına göre farklı devirde değişen, başka kelimelere yer veren, eskimiş veya tamamen kullanımdan düşen kelimeler vardır, bunlara arkaizm denilir" (Karayev, 1993, s. 63).

"Arkaizm, kullanımdan düşmüş ve anlamı bilinmeyen eski kelimelerdir; arkaizmler, şimdi farklı, başka adı var olan şeyler veya kavramların eski adıdır; arkaizmler yeni terimlerin, eş anlamlı bir kelimenin aktifleşmesinden ortaya çıkan kelimelerdir" (Aygabılov, 2013, s. 67-69).

Janpeyisov, kelimelerin eskime aşamasıyla ilgili görüşlerini bildirmiştir:

Bir dilin söz varlığı unsurları yavaş olsa da hep değişir ve gelişir. Milletin sosyal hayatındaki gelişmeler, yenilikler, bir dilin söz varlığını etkiler. Bu sırada bazı kelimelerin kullanım çerçevesi daralır veya gelişir. Böyle olmakta birlikte kelimelerin kullanımdan çıkması aşamalı ve uzun süreli bir işittir. Eski devirlerde ortaya çıkan bazı âdetler, türlü gelenekler, günlük hayatta kullanılmış ev eşyaları ve çalışma sahasındaki eşyalar halk yaşamında bir bir azalır, kullanım alanı daralır veya tamamen yok olur. Ondan sonra bunlarla ilgili kelimeler, kavramlar, eskimiş bir nitelik kazanır (Balakayev vd., 2005, s. 70).

Kaliyev'e göre kelimenin eskicil olması için tek şart, "anlamının bilinmemesidir": "Arkaizm, aktif kullanımdan düşen, unutulmuş ve anlamı bilinmeyen kelimelerdir." (Kaliyev, Bolganbayev, 2006, s. 175).

Musabayev, eskicil unsurların daha çok nerede korunduğunu açıklamıştır: "Arkaizm, daha çok dinî kavramlarda, eski gelenek, örf ve âdetlerde, konargöçer hayatla ilgili kelimelerde, giyim kuşam adlarında korunur; tarihî roman ve hikâyelerde eski hayatı açıklamak için kullanılır." (Musabayev, 2014, s. 185).

Aygabılov, eskicil kelimeleri anlamlarının anlaşılıp anlaşılmamasına göre *köne söz* "eskicil kelime" ve *könelengen söz* "eskimiş kelime, eskimeye yüz tutmuş kelime" olarak ayırmıştır. Ona göre *köne söz* "eskicil kelimelerin" anlamı anlaşılmamaktadır; anlamını anlamak için etimolojik araştırmalar yapmak gerekir. *Könelengen söz* "eskimiş kelimeler" ise anlamı anlaşılacak ancak kullanımdan düşmüş kelimelerdir (Aygabılov, 2013, s. 64).

Kaliyev ve Bolganbayev'a göre eskicil kelimeler üç türdür:

1. Tamamen unutulmuş ve tamamen kullanımdan düşmüş eskicil kelimeler: *kerekey* "dişi ayı", *tümen* "on bin" vs.

2. Tek başına veya kök hâlinde kullanılmayan ancak belli yapının kökünde korunmuş eskicil kelimeler: *süyriktey* "narin, güzel, ince", *alpamsaday/eñgezerdey* "kocaman", *karşaday* "küçücük", *darday* "büyük" vs. Bu yapılarıdaki

süyrik, alpamsa, karşa ve *dar* kelimeleri tek başına ayrı veya kök hâlinde kullanılmaz.

3. Tek başına kullanılmayan ancak atasözü ve deyimlerde korunan eskicil kelimeler (Örneğin: *jek kördi* “nefret etti”, *ses berdi* “ses verdi” vs. deyimlerdeki *jek, ses* kelimeleri deyimler dışında tek başına kullanılmaz.) (Kaliyev, Bolganbayev, 2006, s. 176).

Mahmutov, eskicil kelimelerin başlıca özelliklerini şöyle sıralar:

1. Eskicil kelimeler, eski zamanda doğarak, tarihî devirlerde, aktif olarak kullanılmış kelimelerdir.

2. Eskicil kelimeler, tarihî devirlerde edebî dilde ve eskiden aktif olarak kullanıldıkları için, hiçbir zaman kaybolmazlar, çünkü onlar tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ve etimoloji sözlüklerinde yaşamaktadırlar.

3. Eskicil kelimeler, yeni devirlerde tekrar edebî dile girip işlek bir kelimeye veya terime dönebilirler (TT’de *erdem, yanıt* vb. kelimeler gibi).

4. Toplumsal hayatın değişmesiyle (toplumun konargöçer hayattan yerleşik hayata geçmesi gibi) yeni kelimeler ortaya çıkar ve böylece eskicil kelimelerin sayısı artar.

5. Eskicil kelimeler, bir dilin aktif söz hazinesinden yavaş yavaş çıkarlar; bu kelimeler yerine başka eş anlamlı kelimeler aktif kullanıma geçince öteki kelimeler eskicil kelimeye değişir (Kazakçada “fakir” anlamındaki *şıgay* kelimesi yerine Farsça *kedey* kelimesinin aktif kullanıma geçmesi gibi).

6. Eskicil kelimeler, eski din, örf âdet ve gelenekleri yansıtır (Mahmutov, 1963, s. 109-123).

Mahmutov, ağızlar ile eskicil kelimeler arasındaki farkları şöyle sıralamıştır:

1. Kazakçanın ağızlarında yaşayan kelimelerin eskicil kelimelerle olan farkına gelirse; ağızlar, edebî dilden ayrı olarak sınırlı bir bölgede kullanılır. Eskicil kelimeler ise edebî dilin malzemesidir ve onlar edebî dilin malzemesi olarak her yerde kullanılabilir.

2. Ağızlar, yani belli bir bölgede günlük hayatta kullanılan halk ağzı, halk dilidir. Eskicil kelimeler ise edebî dildeki pasif (etkin olmayan) kelimelerdir.

3. Ağız özellikleri eskinin kalıntıları olduğu için bazı durumlarda eskicil olarak değerlendirilebilir; bunları eskicil ağızlar olarak değerlendirebiliriz (Mahmutov, 1963, s. 136).

Sızdık, eskicil kelimeleri anlaşılma derecesine göre üç farklı şekilde değerlendirmiştir: 1. Anlamı hiç anlaşılmayan eskicil kelimeler. 2. Deyim, ikileme veya atasözlerindeki kullanımına göre anlamını çıkartabileceğimiz eskicil

kelimeler. 3. Anlamı anlaşılır, ancak kullanım alanı oldukça dar kelimelerdir (Sızdık, 2009, s. 39).

İnceleme (Kazakça Ağızlar Sözlüğü'nde Kayıtlı Bazı Eskiçil Sözcükler)

1. Abıla- “Her tarafından kuşatarak yakalamak”.

Andardı ustawdıñ eñ kolaylı ädisi abılaw jasaw bolatın “hayvanları yakalamanın en iyi yöntemi *abılaw* (her tarafından kuşatarak yakalamak) yapmaktır” (KTAS 15).

Kazak edebî dili sözlüklerinde *abılaw* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *abılaw* kelimesi geçmektedir. Kazak edebî dilinde bu kelime *awla-* şeklindedir. KTAS yazarları buradaki *abılaw* kelimesini eski Türkçe *abla-* ile ilgili görmüş ve Türkiye Türkçesindeki *ablatya* “balık avında kullanılan, uzunluğu 150, genişliği 4-10 kulaç olan bir ağ çeşidi” (TRS 20) kelimesiyle karşılaştırmışlardır. Ancak Türkçedeki *ablatya*'nın kökeni Rumcadır.

“Avlamak” anlamındaki fiilin eski Türkçede “-b-”li şekilde yazılmasından ağızlardaki *abıla-* fiilini eski Türkçeyle bağlamak daha mümkündür: Eski Türkçe Kuli Çor yazıtında *abla-* “avlamak”; *ab abla-* “ava çıkmak” (DTS 3). Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *ab* “av”: *er abka barmış* (DTS 1).

2. Adak arba “Yürümeye yeni başlayan bebeği yürümeye alıştırmak için kullanılan tekerlekli araç, ayak arabası.” (KTAS 19).

Bu kelime Karakalpakistan Kazakları tarafından söylenmektedir ve edebî Kazakçada kullanım dışıdır. Kazakça konuşma dilinde *ayak arba* biçiminde söylense de Rusça *hodunki* kelimesi daha işlek olarak kullanılmaktadır.

Adak arba öbeği, çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır ve yaygın bir yapı değildir: Türkmen T. ağızlarında *adağ arva*; Özbekçenin ağızlarında *adak arva*; Karakalpakça *adak arba*; Yakutça *atah* (ESTY I 88); Azerbaycan T. *adah* “bebeğin ilk adımları”; *adah-adah* “yavaş yavaş (çocuk adımı)”; *adah durma* “bebeğin ayağa durması” (AzRS 8).

Kazakça ağızlarında korunan *adak arba* yapısındaki *adak* kelimesinin, eski Türkçe “ayak” anlamındaki *adak* ile ilgili olduğunu düşünüyoruz.

3. Adaş “Arkadaş”.

Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *adaş* kelimesi geçmektedir ve Çin Kazakları tarafından kullanıldığı yazılmıştır (KTAS 20). Kazakça ağızlarını araştıran bilim adamı Sarsen Amanjолоv, Kazakça ağızlarında *adas* şeklinin de “adaş, aynı isimden olanlar” anlamında kullanıldığını vurgulamıştır (Amanjолоv, 1959, s. 353). Kazakça ağızlar sözlüğü verilerine bakacak olursak *adas* (s’li) şeklinin daha çok kullanıldığını anlarız, örneğin bu varyantı kuzey ağız-

larının tamamında ve Rusya, Moğolistan Kazakları tarafından kullanıldığı görülmektedir (KTAS 20). Kazak edebî dili sözlüğünde *adaş/adas* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazak edebî dilinde *dos*, *joldas* ve *attas* şeklindedir.

Kazakça ağızlarında daha çok *adas* şeklinde yaşayan, edebî dilde *attas* olan bu kelime eski Türkçede “arkadaş” anlamında da kullanılmıştır: Eski Türkçede *adaş*, *ādhas* “adaş, arkadaş, dost” (Gabain, 1998, s. 258). *Dîvânu Lugâti ’l-Türk*’te (DLT) *adaş* “arkadaş” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 540).

Eski Türkçede *adaş* olarak ve “arkadaş” anlamında kullanılan kelime çağdaş Türk lehçelerinde *adaş*, *atdaş*, *attaş*, *ataş*, *atas* şeklinde ve daha çok “adaş, aynı adlara sahip” manalarında görülmektedir: Türkiye T. *adaş* “adaş” (TRS 25); Azerbaycan T. *adaş* “ay.” (AzRS 67); Özbekçe *adaş* “ay.” (URS 22); Tatarca *adaş* “ay.” (TatRS 23); Hakaşçada *adas* “ay.” (HRS 17); Uygur *adaş* “arkadaş” (UygRS 12); Yakutça *atas* “arkadaş, dost, yoldaş”: *муэхэ атач бйол* “bana arkadaş ol” (YRS 51).

Bunlardan başka Tuva T. *attaş*, Türkmen T. *atdaş*, Kırgız T. *attaş* ve Kazak T. *attas* (ESTY I 203) olarak ve “adaş” manasında kullanılmaktadır.

4. Adır “Asi at, asi aygır”.

Kazak dilinde *adır* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *adır* kelimesi geçmektedir (KTAS 20). Bu anlamda *aygır* biçimi kullanılmaktadır. Kazakçanın batı ağzında ise eskicil biçiminde korunmuş olduğunu düşünmekteyiz.

Eski Türkçe eserlerde “d ve d̡”li şekillerde kullanıldığı bilinmektedir: Orhon yazıtlarında *adgır* “aygır” olarak kaydedilmiştir (Tekin, 2010, s. 119). Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *adgır* “aygır” şeklindedir (Eraslan, 2012, s. 547). DLT’de *adgır* “atın erkeği, aygır” olarak verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 540). Kelime şu atasözünde de geçmiştir: *Kolan kuyugka tüşse kurbaka adgır bolur* “eşek kuyuya düşse kurbağa aygır olur” (DLT III 122).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinin tamamına yakınında *aygır* şeklindedir, fakat bazı lehçelerde eskicil biçimi de korunmaktadır, örneğin: Sarı Uygurca *azgır* “aygır” (Malov, 1957, s. 12); Tuva T. *askır* “ay.”: *askır öör çilgi* “at sürüsü” (TuvRS 73); Hakaşçada *ashur* “ay.”: *Hara ashırım kistepçe, halih çonga istilçe* “kara aygırım ses çıkarınca herkes duyar” (bilmece cevabı: *lokomotif*) (HRS 34); Sagay ağzında *ahsır* “ay.” (HRS 36); Karaçay-Malkarca *acir* “ay.” (RKBS 163); Yakutça *atur* “ay.”: *Atur ogus kuusteeh biir sitiige tutular* “öküz güçlüdür fakat onu bir ip tutar” (atasözü) (YRS 53).

5. **Aguw** “Zehirli”. **Aguwla-** “Zehirlenmek, zehirlemek”.

Kazakça sözlüklerinde *aguw* ve *aguwla-* kelimeleri bulunmamaktadır. Bu kelime Kazak Türkçesinde *uw* ve *uwla-* şeklindedir. Ancak Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *agulaw* kelimesi geçmektedir (KTAS 18). Onun Çin Kazakları tarafından söylendiği yazılmıştır. Kazak ağızlarını araştıranlardan önde gelen bilim adamı Särsen Amanjolov, Batı Kazakistan Atırav bölgesinde “zehirli” anlamında *aguw* biçiminin kullanıldığını not etmiştir (Amanjolov, 1959, s. 360).

Kelime Eski Türkçede *agu* “zehir”, *aguk-* “zehirlenmek” olarak geçmektedir (Gabain, 1998, s. 259). DLT’de *agu* “zehir” olarak verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 571).

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda eski Türkçeye yakın şekilde kullanılması dikkat çekicidir: Türkmence *avı* “zehir”: *Onun dili avudur* “onun dili zehir gibi acıdır” (TPC 19); Batı Akdeniz yörüklerinin ağzında *ağı/ağu* kelimesi “zehir” demektir (Atmaca, 2019, s. 149); Azerbaycan T. *agı (agu)* “ay.”: *agı vermäk* “zehir vermek” (AzRS 5). Özbekçe *ogu* (esk.) “zehir” (URS 333); Uygurca *agu* “ay.” (YUTS 5).

İstisna olarak bazı Kıpçak dillerinde eskicil biçiminde de korunmaktadır ve çoğunlukla iki şekli de kullanılmaktadır: Nogayca *aguv* (ancak “uv” şekli işlektir) “çok acı, aşırı tuzlu; zehir”: *aguv tilli* “zehir dilli” (NRS 26); Kumuk T. *aguv* (“uv” biçimi de vardır) “zehir”: *yoldaşımnan ayrılmaklık meni yaşavumnu aguvladı* “eşimden ayrılmak benim hayatımı zehirledi” (KumRS 18); Tatarca *aguv* “ay.” *Här aguvniñ daruvı bar* “her zehrin ilacı vardır” (TatRS 21); Başkurtça “ıw” varyantı aktif olsa da *agıw* aktif değildir: *agıw* “zehir”: *agıw teşe* “zehir dişi (yılanın)”; *Asıw – agıw, ütkirhän – darıw* (atasözü) (BTH I 26); Kırım Tatar T. *aguw* “acı” (KTRS 318).

Kelimenin Yakutçada *aba* şeklinde yaşaması dikkat çekicidir: Yakutçada *aba* (esk.) “zehir”: *abanan sühürbüt* “zehirden ölmüş” (YRS 27).

Kıpçak lehçelerinde uzun ünlülü şekli işlektir, örneğin Kumuk, Karacay-Malkar, Nogay, Karakalpak ve Kazakçada “uw/uv”dur. Tuva ile Hakasçada “oo” şeklindedir (ESTY I 67).

6. **Aka** “Ağabey”.

Balam akañniñ atın alıp kel “oğlum ağabeyinin atını getir”.

Aka, üyge kirip jatıñız “ağabey buyrun eve girip dinlenin”.

Aka, sizdiñ bul söziñizdiñ janı bar eken “ağabey sizin bu sözünüzün özü var” (KTAS 34).

Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *aka* biçimi verilmemiştir.

Kazakçada “ağabey” anlamında *aga* biçimi kullanılmaktadır, çünkü eski Türkçede aslı “k” ile olan kelime ilk hecedeki ünlü uzunluğundan dolayı Kazakçada “g”ye dönüşmüştür. Ağızlarda ise *aga* kelimesinin eskicil varyantı olan *aka* biçimi kullanılmıştır.

Bu kelime tarihî Türk lehçelerinde *eke* biçiminde ve “abla” anlamında görülmektedir: Orhon yazıtlarında *eke* “abla” (KT.K.9). Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *aka/eke* “abla” (EUTS 9, 70). DLT’de *eke* “abla; büyük kızkardeş” (DLT 56/42, 57/44).

Çağdaş Türk lehçelerinde çoğunlukla *aka* varyantında ve “ağabey ve baba (fakat “abla” anlamında değil)” anlamında kullanılmaktadır: Türkiye Türkçesi ağızlarında *aka/akka* “baba; ağabey, büyük kardeş; kabadayı” (DS I 135-136); Türkmencenin ağızlarında *akka/akga* “baba; ağabey” (ESTY I 121). Uygurcada *aka* “ağabey” (YUTS 4); Özbekçede *aka/akä* “âtä-ânädän tugilgän kattä ugil; uzidän kattä er kişigä mürâcäädä yeki ungä hurmät yuzäsädän işlätilädi” (UTİL 35). Kırgızcada *ake/eke* “baba; ata; amca; (çokça “ke” şeklinde olmak üzere) yaşça büyük olanlara karşı saygı ifadesi için kullanılan söz: *atake* “babacık”; *eneke* “annecik” gibi (KS 12, 323); Karakalpakça *äke* “baba” (KkRS 71); Tatarcanın ağızlarında *äkä/eke* “ağabey” (TatDS I 250); Başkurtçada *eke/äkä* “baba; ağabey” (BTS 139); Karaçayca *akka* “dede” (KBRs 41). Sarı Uygurca *aka* “ağabey” (Malov, 1957, s. 13); Altaycada *aka* “ağabey; dedenin kardeşi; büyüklere (erkeklerle) saygı ifadesi” (ORS 15); Tuvaca *akı/akıy* “ağabey; büyüklere saygı ifadesi” (TuvRS 51). Çuvaşça *akka/akay/aka/ekki* “abla” (Fedotov, 1996, s. 31, 476).

7. Andak “Öyle”. *Andak* kelimesi Kızılorda ve Almatı bölgesinde *andak-mundak* ikilemesinde kullanılmaktadır:

Andak-mundak şaruwalarım bolıp, kalaga bara jaturmın “şöyle böyle işlerim çıkıp şehire gidiyorum” (KTAS 60).

Kazak edebî dili sözlüğünde *andak* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *onday, anday* şeklindedir. Ancak Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *andak* kelimesi ikileme içinde geçmektedir.

Eski Türkçede *andag* şeklindedir (Gabain, 1998, s. 258). DLT’de *andag* “öyle, onun gibi, böyle” anlamındadır (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 551).

Çağdaş Türk lehçelerinden Karlukça ve Sibiryâ dillerinde eski Türkçedeki biçimiyle korunmaktadır: Özbekçe *andak* (Çağ.) “az, az miktarda, azıcık”; *undok/undoy* “öyle, böyle” (URS 18; 511); Uygurca *andak* “öyle”: *andak bolsa* “öyle olsa”; *undak* “ay.” (YUTS 13; 437). Tuva T. *ındıg* “böyle; öyle; tabi ki”: *ındıg nom bar*: “böyle kitap var”; *ындыг болза-даа* “öyle olsa bile”

(TuvRS 597). Hakasça *andag* “öyle, şöyle”: *andag polzın* “öyle olsun”; *andag-mundag* “şöyle böyle” (HRS 26).

Diğer lehçelerde söz sonunda “y”li biçimiyle kullanılmaktadır, örneğin Kırgız, Karakalpak, Kazak, Kırım Tatar dillerinde *anday*, *onday*; Tatarca *andıy*; Kumukça *olay* (ESTY I 149) şekillerindedir.

8. Aran “At ahır”.

Ezilip jürgen halıktı aydap tıktı arañga “baskıda bulunan halkı at ahırına soktu” (KTAS 67).

Kazak Türkçesi sözlüklerinde *aran* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime edebî dilde *at qora* şeklindedir. Ancak Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *aran* kelimesi geçmektedir. Kelimenin Batı Kazakistan Aktöbe ilinde söylendiği yazılmıştır.

Aran kelimesi tarihî Türk lehçelerinden ilk DLT’de kullanılmıştır: *aran* “tavla (at için)” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 554).

Aran kelimesi bu anlamda Kıpçak lehçelerinde görülmektedir: Nogaycada *aran* “at ahır” (NRS 45); Kumukça *aran* “at ahır, tavla”; *kolhoznu at ahırı* “köyün ortak at ahır” (KumRS 30); Karaçay-Malkarcada *aran* “bozkır, kır” (KBRS 71). Tatarca *aran* “at ahır, tavla; bir ata özgü yer”: *atnı aranga apkalı kiräk*; *aran malı* “tavla hayvanı” (TatRS 48); Başkurtça *aran* “hayvan ahır; ahırdaki özel yer; ahır odası”; *aran awız, awzı aranday, arandau asıw* “obur” (BTH I 70); Kırım Tatarcasında *aran* “at ahır” (Radlov I 251); Karayca *aran* “ay.” (KRPS 73).

9. Arık “Temiz”.

Kazak edebî dili sözlüğünde *arık* kelimesi bulunmamaktadır. Bu anlamda Kazakçada alıntı kelime *taza* kullanılmaktadır. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *arık* kelimesi geçmektedir (KTAS 71). Edebî dilde *aruw* biçimi ise “güzel kız” anlamındadır. Bu anlam da “saf, temiz” anlamından gelmiştir diye düşünmekteyiz. Kazakçada *aruwlap koydı* “ölen kişiyi gelenek ve göreneklere göre gömdü (yani temizleyip)” (FS 64) deyiminde ise temizlemek anlamındadır.

Tarihî Türk lehçelerine bakıldığında onun orta yüzyıla kadar *arığ* şeklinde kullanıldığını fark ederiz, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesinde söz sonundaki “g” erimiş, Çağataycada ise “k” sesine değişmiştir: Orhon yazıtlarında *arığ* “temiz” (Aydın, 2014, s. 161); Eski Uygur Türkçesi eserlerinden *Maytrisi-mit*’te *arığ* “temiz” (Maitri.12-14...). DLT’de *arığ* “temiz” (DLT 10/5...).

Çağdaş Türk lehçelerinde eskicil *arığ* ve *arık* olan biçimlerinde bazı lehçelerde (daha çok Sibiryaya Türk dillerinde) korunmaktadır, örneğin: Başkurtça *aruk* “safça, temizce” (BTS 40). Uygurca *érik* “temiz, pak; masum, suçsuz, günahsız” (YUTS 126). Tuva T. *arığ* “titiz, düzenli, dikkatli, temiz” (TuvRS

71); Hakasça *arıg* “temiz, arı; parlak, aydın” (HRS 32); Sarı Uygurca *arıg* “iyi, hoş; temiz” (Malov, 1957, s. 17).

Moğolca *arıg* “arı, saf, temiz, berrak” (MTS 84).

10. *Aşkış* “Anahtar”.

Esiktiñ aşkışın jogaltıp alma “kapının anahtarını kaybetme”.

Esiktiñ kulpınıñ aşkışı jogarıda iluwli tur “kapı anahtarı yukarıda asılıdır”.

Men ustaga barıp aşkış jasatıp äkeldim “ben ustaya gidip anahtar yaptır-dım” (KTAS 89).

Kazak edebî dili sözlüğünde *aşkış* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak di-yalektoloji sözlüğünde *aşkış* kelimesi geçmektedir. Onun Batı Kazakistan ağ-zında söylendiği bilinmektedir. Bu anlamda edebî dilde Arapça alıntı kelime *kilt* (kilit) etkindir.

Bu kelime eski Uygur Türkçesi eserlerinde *açkaç* “anahtar” şeklindedir (Eraslan, 2012, s. 548).

Çağdaş Türk lehçelerinde Arapça kökenli *kilit* kelimesi işlek olsa da *açkış* kelimesi daha çok Kıpçak lehçeleri ve ağızlarında korunmaktadır: Kırgız ağız-larında *açkış* “anahtar; kilit” (KirGRS I 82); Tatarca *açkış* “anahtar” (TatRS 61); Başkurtçada *askış* “ay.”: *Makal – söz askısı* “atasözü, sözün anahtarıdır” (BTH I 81) Karakalpak T. *aşkış* “ay.” (ESTY I 210); Karaçay-Malkarca *açhış* “ay.” (RKBS 226); Özbekçe ağızlarda *oçkiç* “ay.” (URS 326).

Oğuz lehçeleri ve ağızlarında *açar* şeklinde görülmektedir: Türkiye Türk-çesinde *açar* “anahtar” (TurRS 22) (*anahtar* kelimesi kadar işlek değildir); Türkiye T. ağızl. *açgı, açkı, açkış, açkır, açkı, açku* (DS I 54); Azerbaycan T. *açar* “ay.” (AzRS 25); Türkmence *açar* “ay.” (TRS 58).

11. *Bakır* “Bozuk para, bakırdan kuruş para”:

Baqırñ bar ma? (Almatı, Jambıl) “bozuk paran var mı?” (KTAS 122).

Kazak edebî dilinde *bakır* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *bakır* kelimesi geçmektedir. Kazakça ağızlarında bu kelime “kova; teneke; kepçe; tencere” anlamlarında ve farklı bölgelerde kullanılmaktadır.

Bakır 1. (Kostanay.; Kızılorda; Jambıl, Semey) «kova»; 2. (Almatı) «te-neke»; 3. (Atıraw, Mañıstaw; Semey; Moğolistan) «kepçe»; 4. (Kökşetaw) «büyük tencere». Ayrıca bu kelimedenden türeyen yani Türkçe *bakır* adından -aç küçültme ekiyle yapılmış (TT bakraç) (Eren, 1999, s. 34) *bakıraş* şekli de “kepçe” manasında söylenmektedir. Abjan Kurişjanov, “Kazan yanında yar-dımcı eden delikanlı, eleman” anlamındaki *bakırşı bala* öbeğinin de eskiden kullanıldığını vurgulamıştır (Kurişjanov, 1970, s. 91).

Yukarıda dediğimiz gibi *bakır* kelimesi, Kazakça ağızlarında eskicil “bozuk para, bakır kuruş” anlamında da korunmuştur.

Kelime, tarihî Türk lehçelerinden eski Uygur Dönemi’nden beri vardır ve eski Türkçede “para birimi” olarak kullanılmıştır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *bakır* “bakırdan para; ölçü birimi; para birimi” (DTS 82). DLT’de *bakır* “Çin’de kullanılan para” olarak verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 571). “Bakır” anlamında da şu atasözünde geçmektedir: *Bar bakır, yok altın* “bulunan, var olan bakır, bulunamayan, nâdir olan altındır” (DTS 82).

Orta yüzyıldan itibaren kelime artık “bakır” anlamında kullanılmaya başlamıştır, örneğin tarihî Kıpçak ve Memluk Kıpçak eserlerinde “bakır” (Kurışjanov, 1970, s. 91) anlamındadır.

Çağdaş Türk lehçelerinde ise daha çok “bakır” anlamında yaygındır. Sibirya Türk lehçeleri dışında kullanılmaktadır. Türkiye T. *bakır* “bakır” (TurRS 91); TT ağızl. *bokı* (DS II 493); Gagauz T. *bakır* “bakır kova; kova; bakır” (GRMS 70); Türkmençe *bakır* (esk.) “bakır” (TRS 69); Azerbaycan T. *pahır* “bakır pası” (AzRS 243). Özbekçe (esk.) *bakır* “kırmızı bakır” (URS 43); Özbekçe ağızlarda *pakır* “kova” (URS 340); Uygurca *pakır* “ay.” (YUTS 313). Kırgızca *bakır* “bakır; kova” (KirgRS I 102); Nogay T. *bakır* “bakır”: *bakır kazan* (NRS 67); Karakalpakçada *bakır* “ay.” (KkRS 81); Tatarca *bakır* “ay.”: *Bakırdan kömeş çıkmas, bakırınıp eş çıkmas* “bakırdan gümüş çıkmaz, bağırarak iş olmaz” (TatRS 74); Başkurtça *bakır* “ay.”: *Bakırzı küpme yışhan da altın bulmas* “bakır ne kadar işlesen de altın olmaz” (BTH I 110); Karaçay-Malkarca *bagır* “ay.” (RKBS 267); Kumukça *bagır* “ay.” (KumRS 40); Kırım Tatarcasında *bakır* “ay.” (KTRS 344); Karaim T. *bakır/bagır* “bakır, tunç” (KRPS 96, 100). Sarı Uygurca *pakır* “bakır”; krş.: *pagaça* “süt kovası” (Malov, 1957, s. 85-86). Çuvaş dilinde *pahar* “ay.” (ÇuvRS 278).

Sibirya Türk lehçelerinde *bakır* kelimesi bulunmaz ancak türemiş biçimleri mevcuttur. Örneğin, Altaycada *bakras* “bakraç, küçük tencere” (AltRS 100); Teleüt ağızında *pakras* “ay.” (Radlov, IV, s. 1130). Bununla birlikte Yakutçadaki *bagarah* “süt veya su kaynatmaya yararlı kepçe şeklindeki tencere” (YRS 58) varyantı bununla ilgili olmalıdır.

Türk lehçelerinde eskicil “bozuk para, bakır para, kuruş” anlamları da korunmaktadır: Türkiye Türkçesinde bakır akçe/bakır para (TurRS 91); Türkmen T. ağızl. *pakır* “bozuk para, kuruş” (TDED 227); Kırgızca *bakır* “kuruş, bozuk para”: *tiyin-bakır* “kuruş para” (KirgRS I 102); Karakalpakça *bakır tiyin* “bakır kuruş, bakır para” (KkRS 81); Başkurtça *bakır* “bakırdan yapılan kuruş para” (BTH I 110); Karaçay-Malkarcada *bagır açka* “bakır para” (RKBS 267); Kırım Tatarcasında *cez-bakır akça* “bakır para” (KTRS 344);

Özbekçe ağızlarda *pakir* “kuruş para” (URS 340); Çuvaş T. *pahar ukça* “bakır para” (ÇuvRS 278).

Räsänen kelimeyi Farsça *bahır* ile ilgili görür (Räsänen, 1969, s. 58b). Ramstedt Kalmukçadaki *bekir* “küçük tencere” biçimini Türkçeden alıntı olarak değerlendirir (Ramstedt, 1935, s. 38).

Bakır kelimesinin Osmalıcadan Bulgarcaya *baker* “bakır”, *bakraç* “bakraç”; Sırpçaya *bakar* “bakır”, *bakra* “bakraç” ve Arnavutçaya *baker* “bakır”, *pagraç* “bakraç” (ESTY II 46) olarak girdiğini görmekteyiz.

Kelimenin etimolojisiyle ilgili Sevortyan sözlüğünde *bak-/bağ-* fiil köküne “-ır+” fiilden isim türetme ekinin eklenmesiyle yapıldığı görüşünü ileri sürer. Kanıt olarak Malkarcadaki *bak-* “maden işletmek” fiilinin kullanımını vermektedir (ESTY II 46).

12. Berkit- “Sıkıca tutturmak; sağlamaştırmak, güçlendirmek; sıkı bağlamak.” (KTAS 141).

Edebî dilde *bekit-* olarak kullanılan fiil, Batı Kazakistan ağızında *berkit-* olarak eskicil biçimde kullanılmaktadır.

Berkit- kelimesi tarihî Türk lehçelerinden ilk Karahanlı devrinde kullanılmıştır: DLT’de *berkit-* “sağlamaştırmak” (DLT 433/339).

Çağdaş Türk lehçelerinde *bekit-* ve *berkit-* olarak iki varyantı vardır. *Berkit-* ise Oğuzca ve bazı Kıpçak lehçelerinde (Kıpçakçada *bekit-* yaygındır) söylenmektedir: Azerbaycan T. *bärkitmäk* “berkitmek, kapatmak, bağlamak” (AzRS 48); Türkiye T. *berkitmek* “sağlamaştırmak, pekiştirmek; sıkıca bağlamak” (TKS 76). Nogay T. *berkit-* “sağlamaştırmak” (NRS 78); Tatarca *berkit-* “ay.” (TatRS 97); Başkurtçada *berkit-* “sıkı, berk bağlamak” (BTS 76).

13. Dagar “Buğday kabı, tahıl çuvalı” (KTAS 179). *Dagar* kelimesi Kazakistan’ın güney ve doğusunda kullanılmaktadır. Edebî dilde bu anlamda *kap*, *dorba*, *kanar* sözcükleri bilinmektedir.

Kelime, *tagar* şeklinde Eski Uygur Türkçesi Dönemi’nden beri vardır: Eski Uygurca *tagar* «kap, torba» (EUTS 219). DLT’de *tagar* “tahıl kabı, içeresine buğday veya başka şeyler konulan çuval” (DLT 128/113).

Çağdaş Türk lehçelerinde kelime yaygın olmayıp ancak Oğuz ve Sibirya Türk lehçelerinde yaygındır: Kırgızca *taar* “kap; kap bezi” (KırgRS II 186). Uygur T. *tagar* “büyük kap” (YUTS 384). Türkiye T. *dağarçık* “meşin ya da dokuma, çoban ya da avcı torbası” (TKS 135); Türkiye Türkçesi ağızlarında *tagar* “kap, torba” (DS 4732); Azerbaycan T. *dakar* “koyun veya keçi derisinden yapılmış kap, çuval” (AZDL 111). Sarı Uygurca *tagar* “çuval” (Malov, 1957, s. 109); Altayca *taar* “ay.” (RusAS 296); Tuva T. *taar* “kurumuş süt

ürünlerini saklamaya uygun dorba” (TuvRS 401); Hakas *taar* “örtü, hafif yaz giyimi” (HRS 211).

14. İnan- “İnanmak” (KTAS 295). Kazakça ağızlar sözlüğünde *inanuw* kelimesinin Kazakistan’ın Kostanay bölgesinde korunduğu yazılmıştır. Kazak edebî dilinde bu anlamda *sen-*, *nan-*, *ilan-* şekilleri bilinmektedir.

İnan- biçimi ise eskicildir ve eski Türkçede bu şekilde vardır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *inan-* “inanmak” (DTS 218). DLT’de *inan-* “ay.” (DLT 111/100). *Kutadgu Bilig*’de (KB) *inan işan-* (ikileme) “ay.” (DTS 218).

İnan- fiili çağdaş Türk lehçelerinden Oğuzcada yaygındır: Gagauz T. *inanma* “inanmak” (GRMS 203); Türkiye T. *inanmak* “ay.” (TKS 283); Türkmen T. *inanmak* “ay.”: *Goynu gurda inanmak* (deyim) “Koyunu kurda emanet etmek (gibi) (TRS 770); Azerbaycan T. *inanmag* “ay.” (AzRS 147).

Özbek T. *inonmok* “ay.” (URS 183).

Kıpçak lehçelerinden Oğuzcaya yakın veya Oğuzcanın etkisinin olduğu dillerde kullanılmaktadır: Kumukça *inanmak* (KumRS 130); Karaçay-Malkarca *ınanmak* (KMTS 232); Karayca *inanmak* (KRPS 201); Kırım Tatarcasında *inanmak* (KTRS 387); Nogayca *inanuw* (NRS 426); Tatar T. *inanuw* (TatRS 272); Kırgızca *inan-* (işlek değil) (KirgRS I 432).

Tuva T. *inanır-* “inanmak, umut etmek” (TuvRS 596).

Çuvaş T. *enen-* “inanmak” (ÇuvRS 97).

15. Jarın “Seneye, gelecek yıl”. Özellikle Oğuzcada “yarın” anlamında kullanılan kelime Kazakça ağızlarında “gelecek yıl” anlamına değişmiştir: *Koylar biyil onşa semirmeydi, onıñ esesine jarın semirer* “koyunlar bu sene semirmez, üstelik seneye semirir”; *keşe ketken Kârim jarın keledi* “dün giden Kerim, artık seneye gelecek”; *amandık bolsa jarın tağı uşırasamız goy* “nasipse seneye yine görüşürüz” (KTAS 242).

Bu kelime Batı Kazakistan Kazaklarına özgüdür, özellikle Aktöbe ilinde sık kullanılmaktadır. Edebî dilde bu sözcük kullanılmaz, onun yerine *keler jil* veya *kelesi jılı* yapısı işlektir.

Eski Türkçede “sabah ve yarın” anlamlarında kullanılmaktadır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *yarın* “sabah, sabahleyin” (DTS 241); *yarun* “şafak, seher, erken sabah”: *yarun yarutukta* “erken sabah, şafak vaktinde”; *yarun tañ* “ay.” (DTS 244). KB’de *yarın* “yarın”: *Bu kün munda erse yarın anda* “(mutluluk) bugün burada, yarın orada” (DTS 241).

Çağdaş Türk lehçelerinde kelime pek yaygın değildir. Bazı dillerin ağızlarında Batı Kazakistan ağızlarındaki gibi “seneye” anlamlarında korunmaktadır. Oğuzcada (Türkiye T. ve Gagauz T.) “yarın” anlamında işlek olan

(Türkmen ve Azerbaycan lehçeleri sözlüklerinde de rastlanmaz) kelimenin Yakutçada da aynı anlamda yaşaması dikkat çekicidir. Karay ve Kırım Tatarcasında kelimenin “yarın” anlamını Oğuzca unsur olarak da değerlendirmek mümkündür: Gagavuzca *yaarin* “yarın”: *yaarina bırakma* “yarına bırakmak” (GRMS 207); Türkiye Türkçesinde *yarın* “ay.” (TurRS 914).

Özbek ağızlarında *yarın* “seneye, gelecek yıl” (UHŞL 127).

Karayca *yarın* “yarın” (KRPS 236); Kırım Tatarcası *yarın* “ay.” (KTRS 86); Karakalpakça *jarın* “seneye”; *jarıngı* “ay.” (KkRS 233); Başkurtça ağızlarında *yarın* “ay.” (BHH I 83); Tatarca (Kazan T.) “gelecek sene” (Radlov, III, s. 123; 340); *yarındası kön* “bir sonraki gün” (Budagov, II, s. 327).

Sarı Uygurca *yarın* “seneye, gelecek sene” (Malov, 1957, s. 37).

Yakutça *sarsın* “yarın” (YRS 317).

Moğol dillerinin etimoloji sözlüğü (*Etimologičeskiy slovar' Mongol'skih yazıkov*) yazarları *yarın* kelimesini Moğolca “güneş” anlamındaki *naran/narin* ile karşılaştırmaktadır: Halka, Dagay *nar*, Buryat *naran*, Kalmuk *narn*, Manguor *nara* “güneş”; Macarca *nyar*, Korece *yorım* “yaz” = Eski Türkçe *yarın* “sabah”; Yakutça *sarsın* “yarın” (ESMY II 189).

Poppe, Türkçe *yarın* kelimesini Moğolca *daraga* “sonra, sonraki” biçimiyle birleştirmiştir (ESTY IV 148).

Moğol dillerinin etimoloji sözlüğü yazarları (Sanjeev, vd.) Moğolca *daragan* ile Türkçe *yarın* kelimelerini birleştirmenin zor olduğunu söylemişlerdir: “Moğolca *daragan*, Halka ve Buryatça *daraa* ‘sonra’; Kalmukça *daran* ‘sonuç; sıra, dizi’; Evenki dilinde *daran* ‘yanında, yakın yerde, yan tarafta’”. Bunları eski Türkçe *yarın* (Moğolca *naran*) ile bağlamak pek olası değil.” (ESMY I 172).

Vámbéry, Radlov, Räsänen, Clauson, Atalay Türkçe *yarın* (Yakutça *sarsın*) kelimesini “parlamak” anlamındaki *yar-/yaru-/yaru-* fiiline bağlamışlardır. Sevortyan, bu görüşe ek ve delil olarak türetilme bakımından benzer olan Kazakçadaki *jarkın* “parlak” örneğini de vermiştir (ESTY IV 148).

16. Kapı “Kapı”.

Kapını aşır koyş, üyge samal kirsin “kapıyı açar mısın, eve hava girsin artık” (KTAS 386). *Bakış-ay, bota kirgensin, ana kapını jawıp kel* “Ey Bakış! Deve yavrusu girdikten sonra o kapıyı kapatıp gel.” (KTAS 386).

Kazakça ağızlar sözlüğünde bu kelimenin Kızılorda, Aral bölgesinde bulunduğu (KTAS 386) söylenmiştir. Diyalektolog bilim adamı Särsen Amanjolov, Kızılorda ilinin Aral yöresinde *kapu* (kapusu) şeklinin de söylendiğini (Amanjolov, 1959, s. 427) vurgulamıştır.

Kazak edebî dilinde *kapı* kelimesi bulunmamaktadır. Bu anlamda *esik* sözcüğü kullanılmaktadır. Ancak kazakça ağızlar sözlüğünde *kapı* kelimesi geçmektedir. Bundan başka Kazak edebî dilinde *kapı* kelimesinden türeyen (ESTY V 275) “büyük kapı, evin dış kapısı” anlamında *kakpa* (Genel Türkçe *kapka/kapga*, Kazakçada metatezleşme söz konusudur) biçimi de vardır.

Eski Türkçede *kapı*, yaygın kelimelerden biridir: Orhon yazıtlarında *kapıg* “kapı” (Tekin, 2010, s. 147). Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *kapıg* “kapı” şeklindedir (Eraslan, 2012, s. 576). DLT’de *kapug* “kapı” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 684). Şu atasözünde de geçer: *Tamu kapugın açar tabar* (DLT III 234) “cehennemin kapısını açan maldır”.

Çağdaş Türk lehçelerinden özellikle Oğuzcaya özgü bir kelimedir: Türkiye T. *kapı* “kapı” (TurRS 509); Azerbaycan T. *gapı* “ay.” (AzRS 73); Gagauz T. *kapu* “ay.” (GRMS 246); Türkmençe *gapı* “ay.”: *Ak öyümiñ gapısam yok, ışam yok* “ak evimin kapısı yok, penceresi de yok” (bilmece cevabı: yumurta) (TRS 154).

Karlukçanın ağızlarında görülmektedir. Örneğin, Özbekçenin ağızlarında *kapı* “kapı” (UHŞL 156); Uygurcanın ağızlarında *kapık/kobuk/kovuk* “ay.” (Malov, 1954, s. 158-160).

Kıpçak lehçelerinden Oğuzca unsuru fazla olan dillerde kullanılmaktadır, özellikle Kumukça ve Karaycada eski Anadolu Türkçesindeki gibi *kapu* biçiminde korunması dikkat çekicidir: Kumukça *kapu* “ay.” (KumRS 167); Karayca *kapu* “ay.”: *kapu kapu dilen-* “kapı kapı dolaşmak” (KRPS 362); Kırım Tatarcasında *kapı* “ay.” (KTRS 420).

Kıpçak lehçelerinden Oğuzcaya daha uzak dillerde de vardır ancak *eşik* biçimi kadar işlek değildir: Nogay T. *kapı* “dış kapı; müstakil evin büyük dış kapısı; (esk.) ev kapısı (ev kapısı anlamında *esik* kelimesi işlektir)” (NRS 147); Karakalpakça *kapı* “kapı (fakat *esik* kelimesi aktiftir)” (KkRS 374).

Bu kelime, Tatarcada ise ağızlarda korunmakta ve eskicil kelimedir: *kapı* “müstakil evin dış kapısı; büyük kapı”:

Estäl eslämindä katı bal,

Kap disägiz dä kapmamın.

Kapıdan çıgıp kitkändä,

Kat’ disägiz de kat’mamın “masa üstünde katı bal, tat deseniz de tatmam, kapıdan çıkıp gittiğimde (kal?) deseniz de (kalmam?)” (BDSTY 274).

Tatarca-Rusça sözlükte *kapu* biçimine eskicil ve Çağatayca unsur şeklinde not düşülmüştür: *kapu* (esk., çağ.) “kapı”: *kük kapısı açılıw* “gökyüzü kapısı açılmak”; *kapuçı* “kapıcı” (TatRS 367); Tatarca ağızlar sözlüğünde ise “pen-

cere kapısı” anlamı verilmiştir: *kapu* “pencere kapısı”: *Täräzämneñ kapusına moñlı koş kilep kungan* “penceremin kapısına zavallı kuş konmuştu” (BDSTY 274).

Başkurtça izahlı sözlükte de *kapı* kelimesine eskicil notu düşülmüştür: *kapı* (esk.) “evin büyük giriş kapısı, araba kapısı”: *kük kapıhı açıl-* “gökyüzü kapısı açılmak” (BTH I 635).

17. Kat “Kat”: *Bir katı tas, bir katı toprak bolıp otradı* “bir katı taş, bir katı toprak olur” (KTAS 401).

Kazak edebî dili sözlüğünde *kat* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *kabat* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *kat* kelimesi geçmektedir. Bunun özellikle Kızılorda, Aral bölgesinde kullanıldığı bilinmektedir. Kazakçada bununla birlikte *jeti kat kök* “yedi kat gökyüzü”, *jeti kat jer* “yedi kat yer” gibi bazı kalıplaşmış yapılar da korunmuştur.

Kat-kabat “satır satır; birbirlerine yakın; üst üste, tabakalarla” ikilemesi de mevcuttur.

Kazakça ağızlarında *kat* kelimesinden türeyen biçimler de vardır, örneğin *kattaw* kelimesi “zırh içinden giyilen kat kat kumaşlı giyim” anlamındadır. *Kattama* ise “katmer” (KTAS 402) anlamındaki kelimedir. Bununla birlikte *uşkat/üşkat* “üç kat yapraklı ağaç adı, dağlarda yetişen, kabuğu katlı yabani ağaç türü” (KTAS 703, 712) biçimi vardır.

Kat şekli eski Uygurca devrinden beri kullanılmaktadır: eski Uygur Türkçesi eserlerinde *kat* “kat”: *kat kat* “birkaç defa” (DTS 432). DLT’de *kat* “kat, tabaka” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 692).

Çağdaş Türk lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır, özellikle Oğuzcada işlektir, Kıpçakça ve Karlukçada *kabat* kelimesi kadar işlek değildir: Türkiye T. *kat* “kat” (TurRS 520); Azerbaycan T. *gat* “ay.” (AzRS 75); Gagavuzca *kat* “ay.” (GRMS 254); Türkmençe *gat* “ay.”: *gövnünde gat galmak* “darılmak” (TRS 163). Özbekçe *kat* (*kavat* biçimi daha aktiftir) “kat” (URS 661); Uygurca *kat* (işlek değil) “ay.” (YUTS 225). Kırgızca (daha çok deyimlerde) *kat* “kat”: *Jer kulağı jeti kat* “Yer kulağı yedi kat”; Kırgızca ağızlarda *eki kat* (Kazakçada *eki kabat*) “hamile” (KirGRS I 358); Tatarca *kat* (*kat* şekli aktif, *kabat* ise aktif değil) “kat”: *jirniñ öske katı* “yerin üst katı” (TatRS 386); Kumukçada *kat* “ay.” (KumRS 173); Karaim T. *kat* “ay.” (KRPS 296). Sarı Uygurca *kat* “kat” (Malov, 1957, s. 54); Altayca *kat* “ay.” (RusAS 701); Tuvaca *ka t* “ay.” (TuvRS 233); Hakasçada *hat/hadıl* “ay.” (HRS 280). Çuvaş T. *hat* “kat” (ÇuvRS 563); Yakutça *hat* “tekrar”; *hat* “hamile” (YRS 488).

18. Koşna “Komşu”. Kelime Güney Kazakistan ağızlarında özellikle Kızılorda, Almatı ve Jambıl’ın bazı ilçelerinde kullanılmaktadır: *Burın osı mek-*

tepte istep, menimen koşna edi “eskiden bu okulda benimle beraber çalıştı ve komşum idi”. *Bizdiñ koşnamız jaksı kisi* “bizim komşumuz güzel insan” (KTAS 429).

Koşna veya *koşni*, Türk dillerinde yaygın *koşni* kelimesinin metatezleşmiş şekli olabilir. ESTY’de *koşna*’nın *koşun-* “eklenmek” fiili ile de ilgili olabileceği söylenmiştir (ESTY VI 65). *Koşni* biçimi Karahanlı ve Çağatayca dönemleri eserlerinde vardır, çağdaş Türk lehçelerinden Özbekçe, Uygurca ve Kırgızcada işlektir.

DLT’de *koşni* “komşu”: *Böri koşnısın yimes* “Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez” (DLT 542/443); *koşni konum* “yakın olanlar, aşiret” (DLT 70/56); KB’de *koşni* “ay.” (KB 140...). *Mukaddimetü’l-Edeb*, Moğolca-Çağatayca sözlüğünde *koşni* “komşu” (Poppe 1938: 406); Senglâh’ta *koşni* (Seng.288v/13).

Uygurcada *xoşna* “komşu”; *xolum-xoşnilar* “komşular” (YUTS 167); Özbekçede *kâşni* “ay.”: *koni-koşni* “ay.” (URS 638); Lobnor dilinde *koştu* “ay.”; *koçu*: *kolum-koçu* “komşular” (ESTY VI 65). Kırgızca *koşuna* “komşu”: *koşuna uluttar* “komşu milletler”; *koşunalık* “komşuluk, komşuluk bağlar” (KirgRS I 412).

Kazakça ağızlarda *koşna*’nın “ş”li biçimde yaşaması (Kazakça bir “s” dilidir ve buna göre *kosna* olmalıydı) ve Uygur, Özbek, Kırgız köylerine yakın sınırdaki ilçelerde kullanılması bu kelimenin komşu Türk dillerinden alıntı olabileceği fikrimizi desteklemektedir.

Kazakça edebî dilde “komşu” anlamında *körşi* kelimesi aktiftir. Doğu Kazakistan ağızlarında ise *körşi* “aynı köyden olanlar” (KTAS 343) anlamında kullanılmaktadır. Kazakça bir “s” dili ise bu kelimenin *körşi* olarak kullanılması gerekirdi ancak Kazakçada Tatarcadaki gibi “ş”li biçimdedir. “Ş” şeklinde kullanılması ve Kazakçaya en yakın dillerde (Karakalpak, Nogay, Kırgız) bu kelimenin kullanılmaması bunun Tatarcadan alıntı olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Bu kelime eski değildir ve eski veya orta Türkçede bulunmamıştır. Kıpçak lehçelerinden sadece Tatar, Başkurt dillerinde kullanılmaktadır (Kazakçaya en yakın diller olan Kırgızca, Nogayca ve Karakalpakçada *koşni* kelimesi aktiftir): Tatarca *kürşi* “komşu”: *Kürşe tavığı kürke bulıp kürinâ* (atasözü) “komşu tavuğu hindi olarak görünür” (TatRS 559); Türkçe karşılığı: *Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür*; Kazakça karşılığı: *Körşinin tavığı kazday, äyeli kızday körinedi* “komşunun tavuğu kaz gibi, kadını kız gibi”. Başkurtça *kürşi*: “ay.”: *Kürşige onga kirmähän dä, kölge kیرهһеñ* (Atasözü) “komşuya un için girmesen de kül için girersin” (BTH I 581).

Çuvaşçadaki *kürşe* “komşu” (ÇuvRS 197) şekli Tatarcadan alıntı olabilir. Altaycada *körüş* biçimi ise “tanıdık kişi” anlamındadır: *körüş* “tanıdık”; *kö-*

rüş-tanış “ay.” (AltRS 385). Yakutçada “metres” anlamındaki *körsüü* (YRS 181) kelimesi yapı olarak *körşi* ile benzerdir.

Moğol dillerindeki şekli Kıpçakçaya çok yakındır, bu durum kelimenin Moğolcaya Türkçeden girmiş olabileceğini göstermektedir (ESTY V 119): Yazı Moğolcasında *körsi*; Halka M. *hörs*; Buryatça *hürşe* “komşu” (ESMY II 143).

Räsänen *körşi* kelimesinin *körış-* fiiliyle ilgili olduğunu düşünür (Räsänen 1969: 293b).

Kazakçada *körşi* kelimesi işlek olsa da ağızlarda bu anlamda birçok kelime mevcuttur. Bunların içinde en yaygını *koñsı*’dır. Türk lehçelerinde bilinen ve kullanılan *koñşı* kelimesi Kazakça ağızlarda (özellikle Güney Kazakistan bölgesinde) *koñsı* biçiminde korunmaktadır: *Bügin bizdi koñsı konakka şakırdı* “bugün bizi komşumuz evine çağırırdı”. *Koñsımen tatuw turganga ne jetsin* “komşu ile barış içinde yaşamak ne güzel”. *Onıñ koñsımen ösegi bar dep aytadı* “o komşusu ile dedikodu yapıyor diye duyduk. *Ottı kuzagan öşirer; koñsını kuzagan köşirer* “ateşi dürten söndürür, komşuyu dürten göçürür” (atasözü). *Üy iyesine kerek bolsa, koñsısı ökpelemeydi* “ev sahibine gerekli olursa komşusu buna darılmaz” (atasöz). *Molda moldadan ilim aladı, koñsı koñsıdan tälim aladı* “molla molladan ilim alır, komşu komşudan örnek alır” (KTAS 422).

Kazakça ağızlar sözlüğünde *koñsı* (ñ ve ş’li biçim) şekli de kayıtlıdır (KTAS 421). Kökşetaw (Kuzey Kazakistan) ağızında *koñşı* (ş’li) şeklinde söylenmektedir (KTAS 422). KTAS’de *koñsaba* kelimesi de mevcuttur (KTAS 422).

Koñsı kelimesi Kazak bozkırlarında eskiden daha çok kullanılmıştır, bugünlerde ise yerine *körşi* geçmiştir. Bu durumu, kelimenin deyim ve atasözlerinde korunmasından anlarız: *Öziñe öziñ sak bol, koñsıñdı urı tutpa* “kendine kendin dikkat et, komşunu hırsız sayma” (BS 69 302). *Jaman adamga mal bitse, janına koñsı kondırmas, kondırmas da oñdırmas* “kötü kişi zenginleşirse yanına komşu almaz, yanına alsa bile onun düzenini bozar” (BS 65 59).

Koñsı kondı “fakir grup kişilerin zenginlerin evine yakın yerleşmesi (krş.: Kırgızca *koñsu* (tar.) “iktisatça zengine bağlı olan fakir komşu”) (KTFS 193). *Koñsı kondı* “Komşu oldu” (KTFS 193).

Tarihî Türk lehçelerine bakacak olursak *koñşı*’nın daha eskicil olduğunu görürüz (*koşna*, *körşi* kelimesine göre daha eskidir): Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *koñşı* “komşu” (DTS 455). DLT’de *koñşı* kelimesi Oğuzca olarak geçer: *koñşı* “komşu (Oğuzca)”: Oğuzlar “ñ” harfini “ş”den önce söyleyerek *koñşı* derler. İkisi de kurala uygundur, güzeldir” (DLT 219/188).

Orta Türkçe eserlerinde de bir tek *koñşı* biçimi yaygındır. *Koşnu* olan metatezli şekli Çağataycada görülmeye başlamıştır.

Koñsı kelimesi çağdaş Türk lehçelerinden başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere Kıpçak lehçelerinde de bilinir: Türkiye T. *komşu* (TS II 891); Azerbaycan T. *gonşu* (ADİL I 546); Türkmençe *goñşı* (TRS 188).

Kırgızca *koñşu* (KS 483); Karakalpakçada *koñşı* (KkRS 400); Nogayca *koñsı* “ay.” (NRS 173); Kumukça *honşu* (KumRS 347); Karaçay-Malkarca *konşu* (KMTS 269); Karayca *konşı* “ay.”: *Gülme konşına kelir başına* “gülme komşuna gelir başına” (KRPS 370).

Hakasçada *honçih* (HRS 286).

Kazakça ağızlarında (Batı ve Kuzey Kazakistan) “komşu” anlamında korunuyor olan *sıbay* kelimesi dikkatimizi çekiyor: *Sıbay dep körşini aytadı* “sıbay diye komşuya söylenir”. *Sıbay sözün burın köp koldandı, kazir koldanbaydı* “sıbay sözcüğünü eskiden çok kullanıyorlardı, ancak şimdi pek kullanmazlar”. *Sıbayımız jaksı kişi. Eki jil sıbay oturmız* “komşumuz iyi birisidir. Onunla iki yıldır komşu olarak yaşıyoruz”. *Onımen bir eki jil sıbay bolsañ körer edim* “Onunla bir veya iki yıl komşu olarak yaşarsan senin haline bakacaktım” (KTAS 624).

Sıbay kelimesi edebî dilde *koñsı-sıbay* ikilemesinde de korunmuştur: *koñsı-sıbay* “komşular, aynı köyden olanlar” (KS. 813):

Köp kayırın tiyedi

Eliñde koñsı-sıbayga.

Köz salmadın, jan köke,

Birge tuwgan jubayga “çok hayrın değişiyor, köyündeki komşuya. Hiç bakmadın abicğim, beraber doğmuş kardeşe” (Kobılandı destanından).

Kazakça ağızlar sözlüğünde “komşu” anlamında *sıvay* (“b” sesinin v’ye değişmesi Türk dillerinde yaygın fonetik hadisedir) biçimi de mevcuttur (KTAS 624). Türkçede “kısır; çocuksuz; yalnız, tek başına, bekâr; zabit” anlamındaki *subay* kelimesiyle ilgilidir. Bilim adamları onu Moğolca “kısır” anlamındaki *suvay* ile ilgili görmüşlerdir (ESTY VII 348; Räsänen, 1969, s. 431a). *Sıbay* kelimesi Moğol ve Türk lehçelerinden bir tek Kazakçada “komşu” anlamına değişmiştir.

Güney Kazakistan’da *japtas* kelimesi de vardır: *Özbekter bizben japtas otıradı* “Özbekler bizimle komşu oturuyorlar” (KTAS 238). Ağızlarda “komşu” anlamında kullanılan bir başka kelime *şabıra*’dır. Muhtemelen Rusça *şaber* “komşu” kelimesinin fonetik varyantıdır. Bir başka Rusça kelime *stena*

“duvar” ağızlarda *stendes körşi* olarak değişmiştir: *stendes körşi* “duvar komşusu” (KTAS 609)

Sonuç olarak Kazakça ve ağızlarında “komşu”yu ifade etmek için birçok kelime kullanılmaktadır: *körşi, körşi-kölem, awıl-aymak, körşi-kolañ, koñsı-kolañ, konşı, koñşı, koñsaba, koşna, sıbay, sıvay, jappas, şabıra, stendes*. Bunların içinde *körşi* kelimesi işlek olarak kullanılsa da ağızlardaki *koñsı* kelimesini Kazakçaya özgü kelime diye düşünmekteyiz.

19. Kömeş/kömiş/kömpeş “Küle gömüp pişirilen ekmek türü” (KTAS 338). Bu kelime Kazakistan’ın farklı bölgelerinde korunmaktadır: *Kömeş* “sobada pişirilen tandır ekmek”: *Kömeşke may jagıp, julıday jep aldım* “ekmeğe yağ sürüp sıcakken yedim” (Kızılorda bölgesi). *Köşken eldiñ kömeşi bolsa, erüw eldin erüwliğı bar* (atasözü) “göçen halkın ekmeği olursa karşılayan halkın “hoş geldiniz” yemeği vardır” (Kızılorda). *Ak kömeş tüsip pe dükenge, bile kelşi* “beyaz ekmek markete geldi mi, öğrensene” (Aktöbe ili). *Külşe kölemi jagınan kömeştan äldekayda kişi boladı* “pişi, tandır ekmekten daha küçük olur” (Karakalpakistan Kazakları ağızında) (KTAS 338).

Kazakçanın ağızlarında korunmakta olan ve *kömeş, kömiş, kömpeş* gibi farklı biçimlerinde kullanılan bu kelime DLT’de geçmektedir: *kömeç* “küle gömerek pişirilmiş ekmek” (DLT 10/5; 181/154).

Çağdaş Türk lehçelerinde pek yaygın değildir, özellikle Kazakçaya yakın Kıpçak dillerinde kullanılmaktadır. Karlukçada var, Oğuzcada yaygın değil, Sibiryada dillerinde rastlanmaz.

Kırgızca *kömöç* “ay.”: *Arkim öz kömöçünö kül tartat* “herkes kendi ekmeğine kül çeker” (atasözü) (KirgRS I 422); Karakalpakça *kömeş* “ay.”: *Kotır tüyem külge awnaydı* “uyuz devam küldü debelenir” (bulmaca cevabı: kömeç ekmek) (KkRS 334); Tatarca *kümeç* “ay.”: *Kömeçi kölgä töşkän, baltası suwga töşkän* “kömeç’i küle düşmüş, baltası suya düşmüş” (deyim) (TatRS 552).

Özbekçe *komaç* “ay.” (UTİL I 415); Uygurca *kömeç nan* “tandır ekmek”; *kömüç kazan* “ocak, soba” (YUTS 204).

Türkmençe *kömeç* “sıcak külün içinde pişen tandır ekmeği” (Ataev, 1982, s. 80); Türkiye Türkçesi ağızlarında *kömeç* “ay.” (DS VIII 2956).

Özellikle *kömeş* sözcüğü Kazakçada *küldi-kömeş* “küldü pişirilen ekmek; mecazi: kirli, temiz olmayan, dağınık, özensiz; yarım yamalak, aceleye gelen işler; tam olmamış” anlamıyla ikileme biçiminde kullanılmaktadır.

20. Könek “Deriden kırmızı ekşitme kabı”: *Onday könekter kazir jok koy* “öyle könekler şimdi bulunmaz” (DS. 340). Kazak edebî dilinde *könek* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *könek* kelimesi vardır ve bunun Kuzey Kazakistan ağızında korunduğu hakkında bilgi verilmiştir.

Ayrıca Güney Kazakistan ağızlarında “düğünlerde verilen hediye, hediye takımı” ve “mısır tanesinin ucu” anlamlarındaki *könek* kelimesi de mevcuttur (KTAS 338)

“Deri kap” anlamındaki bu kelime ilk olarak Karahanlı Türkçesinde görülmektedir: DLT’de *könek* “deriden yapılan su kabı” olarak geçmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 738).

Çağdaş Türk lehçelerinde kelime pek yaygın değildir, şu lehçe sözlüklerinde verilmiştir: Türkiye T. *könek* “ağaçtan kap” (TurRS 566); Türkmence *könek* “deve sütünü sağmak için kullanılan deri kap, kova” (TRS 413). Özbek ağızlarında *kunäk* “kırmızı saklamak için kullanılan kap” (UTİL I 415). Nogayca *könek* “deri kova” (NRS 179); Kırgızca *könök* “kısırak sağmak için kullanılan deriden yapılmış küçük kova türü”: *könökkö taş salganday* “çiğnmeden yutarak yemek”; *könök-könçök* (ikileme) (KırgRS I 422); Başkurt T. *künäk* “kova türü” (BTH I 572). Hakasça *könek* “kova” (HRS 90); Altayca *könök* “ay.” (RusAS 46); Tuva T. *hönek* “çaydanlık” (TuvRS 104).

Kelimenin Moğolcada yaygın olması da dikkat çekicidir: Moğolca *könüg*; Halha M. *hönög*; Buryat M. *hünäg*, Kalmuk M. *küng* “kova” (ESMY II 142).

21. Küs- “Kaçınmak, uzak durmak, sakınmak” (KTAS 358). Kazakça ağızlar sözlüğünde kelimenin bu anlamda Kızılorda bölgesinde söylendiği kaydedilmiştir: *Munday jaramsız isten küsüw kajet* “bunun gibi hareketlerden uzak durmak gerek”. Sözlükte *küsüpti* “istekli” şekli de kayıtlı olup Güney Kazakistan Şimkent yöresinde kullanıldığı yazılmıştır: *Ol okuwga degende öte küsüpti bala bolatın* “o öğrenmeye gelince çok istekliydi” (DS 359).

Kazak edebî dili sözlüğünde *küs-* ve *küsüpti* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *awlak jür-*, *bez-* ve *ıntalı*, *talaptı* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *küsüpti* ve *küs-* kelimesi geçmektedir.

Küs- fiili ise “küsmek, darılmak; bıkmak, vazgeçmek; kaçınmak” anlamlarında ünlü Kazak şairi Abay’ın şiirlerinde de geçmektedir. Kazak edebî dilinde kullanılmayan bu fiili şair birkaç defa kullanmıştır:

Oy, dävren ömir emes, bir körgen tüs,

Oyga toyma, kızıktı kıyaldan küs.

Karaşı, öz boyıña tügel me eken,

Istik jürek, öñ-şıray, kuwat pen küş? “mutlu zaman ömür değil, bir düş/düşünmeye doyma, ilginç hayale küs (hayalden kaç)/baksana öz boyuna tam mı ki/sıcak yürek, ılık yüz, kuvvet ile güç” (Abay, 1961, s. 291).

Küs- fiili Kazakçada kullanılmaz ancak ünlü şair Abay, bu fiili 6 defa ve daha çok “vazgeçmek, kaçmak” anlamında kullanmıştır. Bu fiil Oğuz dillerine

özgüdür, Kâşgarlı Mahmud *küs-* fiilini Oğuzca olarak değerlendirmiştir (DLT 269/236).

Çağdaş Türk lehçelerinde bu kelime Oğuzcada ve Oğuz lehçelerinin etkisi olan bazı Kıpçak dillerinde söylenmektedir: Türkiye T. *küs-* (TKS 360); Gagavuzca *küs-* (GRMS 303); Azerbaycan Türkçesinde *küs-* (AzRS 176).

Kumukça *küs-* “sevmemek, nefret etmek” (KumTS 186); Kırım Tatarcasında *küs-* “bıkmak” (KTRS 412); Karaycada *küs-* “küslemek, öfkelenmek, darılmak; vazgeçmek, kaçmak” (KRPS 354).

22. Murış “Biber” (KTAS 508). Kazak edebî dili sözlüğünde *murış* biçimi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *burış* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *murış* biçiminde geçmektedir. Sözlükte onun Batı Kazakistan Aktöbe bölgesinde ve Taşkent yöresindeki Kazak ağızlarında korunduğu söylenmiştir.

Çağdaş Türk lehçelerinde “b” ve “m”li şekilleri kullanılmaktadır ancak Eski Türkçe kaynaklara bakacak olursak *murç* biçiminin daha eskicil olduğunu anlarız: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *murç/murç* “biber” (DTS 351; 346). DLT’de *murç* “biber” olarak görülmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 765).

Çağdaş Türk lehçelerinde daha çok *burç* şeklinde “b”li biçimiyle kullanılmaktadır. Karlukça, Altayca ve Kırgızcada m’lidir. Kelime yaşayan dillerde pek yaygın değil: Türkmençe *burç* “biber” (TRS 121); Türkiye Türkçesi ağızlarında *burç* “ay.” (DS II 795); Özbekçe *murç* “biber” (URS 277); Uygurca *murç* “ay.” (YUTS 279). Karayca *burç/burts* “biber” (KRPS 142); Kumukça *burç* “ay.” (KumRS 67); Nogayca *burış* “ay.” (NRS 91); Kırgızca *murç* “ay.” (KırgRS II 41). Altayca *murç* “biber” (RusAS 482); Hakasçanın Sagay ağzında *murs* “ay.” (HRS 112). Çuvaş T. *paras* “biber” (ÇuvRS 275).

Macar dilinde *bors* “biber” (ESTY II 275).

23. Ortak “Ortak, iş ortağı; meslektaş; arkadaş, yoldaş; tüccar”: *O ne degeniñ ortak kapitan* (Kızılorda’da) “ne demek ya kaptan arkadaş” (KTAS 540).

Kazak edebî dilinde *ortak* kelimesi “arkadaş, yoldaş, ortak” anlamında bulunmamaktadır. *Ortak* kelimesi “genel, toplu, müşterek” anlamındadır. Birde Kazakçanın izahlı sözlüğünde “ortaklık, ittifak; çiftçilik, birlik, kurum” anlamlarına değişen *ortak* kelimesi tarihî sözcük olarak belirtilmiştir. Aynı sözlükte Kazakçada *ortak boldı* “ortak oldu, eşit paya sahip oldu, pay aldı” (KTTS 640) öbek olarak kullanılıyor diye kayıt düşülmüştür. Ayrıca “ortak” anlamında edebî dilde *ortaktas* şekli işlek olarak kullanılmaktadır.

Kazakça diyalektoloji sözlüğünde *ortak* kelimesi “arkadaş, ortak” manasında geçmektedir.

Kelime “ortak; arkadaş” anlamlarında elimizdeki kaynaklara göre Eski Uygurca devrinden itibaren görülmeye başlamıştır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *ortak* “ortak”; *ortaklık* “ortaklık” (EUTS 143). DLT’de *ortak* “ortak, arkadaş” olarak geçmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 778). DLT’deki atasözü: *Ortak erden artuk almas* “Ortak ortağından fazla almaz”.

Harezmi Türkçesi eserlerinde de aynı anlamda geçmektedir: *İbnü-Mühennâ Lûgati*’nde *ortak* “ortak” (Battal, 1934, s. 53); Tefsir kitabında *ortak* “iş ortağı” (Borovkov, 1963, s. 238).

Memluk Kıpçak yazmalarından *Et-Tuhfetu ’z-zekiyye fi ’l-Lugati ’t-Türkiyye*’de *ortak* “ortak” (Atalay, 1945, s. 222); *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali*’de *ortak* “ay.” (Kurşjanov, 1970, s. 176).

Çağatay Türkçesi eserlerinde *ortak* “ay.” (Borovkov, 1961, s. 94).

Çağdaş Türk lehçelerinde “genel, ortak, müşterek” anlamlarında işlektir, eskicil “ortak” anlamında ise bazı lehçelerde kullanılmaktadır: Türkiye T. *ortak* “ortak, eş, meslektaş” (TurRS 693); Azerbaycan T. *ortag* “ay.” (AzRS 234); Gagauz T. *ortak* “şirket, dernek, kurum” (GRMS 352).

Uygurca *ortak* “ortak” (YUTS 298).

Kırım Tatarcasında *ortak* “ortak” (KTRS 482); Karayca *ortak* “ay.” (KRPS 432); Kumukça *ortakçı* “ay.” (KymPC 228); Kırgızca *ortok* “ay.”: *Ögüz öldü, ortok ayrıldı* “öküz öldü, ortak gitti” (KirgRS II 81); Karakalpakça *ortak* (esk.) “ortak”: *teñ ortak* “çiftliğin veya şirketin eşit ortağı” (KkRS 500).

Bazı dillerde “arkadaş, yoldaş; eş” anlamlarındadır: Özbekçe *urtok* “yoldaş, arkadaş; eş, karı, kız arkadaş; koca, hayat arkadaş (*turmuş urtok*)” (URS 638); Uygurca *ortak* “arkadaş, yoldaş” (YUTS 298); Karayca *ortak* “yar, eş, koca” (KRPS 432); Kırgızca *ortok* “yoldaş, arkadaş”: *Kündüzkü aştın ortogu köp* “öğlen yemeğinin ortağı çok” (KirgRS II 81).

Diğer lehçelerde “genel, müşterek, ortak, toplu” olan ilk manalarında kullanılmaktadır:

Nogay *ortak* “müşterek, ortak” (NRS 251); Tatarca *urtak* “ay.”: *Tapkan mal urtak* “bulunan mal ortaktır” (TatPC 985); Başkurtça *urtak* “ay.”: *Siberzân yözö urtak, ostaniñ kuli urtak* “güzelin yüzü ortak, ustanın eli ortak” (BTH II 479); Türkmençe *ortak* “ay.”: *Ortak malı it yimez* “ortak hayvanı it yemez” (TRS 492); Altayca *ortok* “ay.” (AltRS 510).

Budagov, Farsların Moğollar hakkındaki yazmalarda Moğolların *ortak* kelimesini “tüccar” anlamında kullandığını ifade etmiştir. Toktamış yarlıklarında da aynı mananın söz konusu olduğunu söyleyerek şu örneği vermiştir: *Bazergan (bizirgan) ortakların dağı buruşsun* “pazarcı tüccarların da dönsün gitsin artık” (Budagov, I, s. 122).

ESTY yazarları, *ortak* kelimesinin etimolojisini Türkolog bilim adamlarının (Ramstedt, Vámbéry, Brockelmann, Doerfer) görüşlerini sayarak ve *ortan* “ortancı”, *ortalık* “merkez” yapıları gibi *orta* kelimesine bağlamışlardır. *Ortak* kelimesinin ilk anlamı “ortak, eş, eşit katılımcı”, ikincisi “arkadaş, yoldaş”, üçüncüsü ise “ortak, müşterek” olarak belirtilmiştir (ESTY I 476).

24. Ötpek “Sobada pişirilen ekmek”. Kazak edebî dilinde Farsça kökenli *nan* kelimesi kullanılırken Kazakistan’ın Batı ağızlarının tamamında (Oral, Atırav ve Aktaw) *ötpek* kelimesi kullanılmaktadır: *Altınay ötpek pişirip jatır* “Altınay ekmek pişiriyor”. *Ötpekti köbine kıska karay pisiremiz* “soba ekmeğini çoğunlukla kışa doğru pişiririz”. *Ak ötpekti özimiz jeymiz* “beyaz ekmeği kendimiz yeriz” (KTAS 551).

Kazakçada işlek kullanılan *nan* kelimesinin Türkçe karşılığı *etmek/ötmek/ekmek* kelimesi eski Uygur Dönemi’nden beri kullanılmaktadır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *ötmek* “ekmek” (EUTS 154). KB’de *etmek* “ekmek” (DTS 188); DLT’de *etmek/ötmek* “ay.” (DTS 393).

Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuzcada ve Oğuzcaya yakın olan Kıpçak lehçelerinde yaygındır. Örneğin Karay, Kırım Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogaycada kullanılmaktadır. Ancak Karluk lehçelerinde yok, Sibirya Türk dillerinden Hakas ve Altaycada vardır: Türkiye T. *ekmek*: *Ekmek aslanın ağzında* (Kazakça karşılığı: *Mal arıstannıñ awzında, Türükmennin tübinde* “mal aslanın ağzında Türkmen yerinin dibinde”); *ekmek elden, su gölden* (TurRS 264); Gagavuzca *ekmek* “ay.” (GRMS 174); Azerbaycan T. *äppäk* “ay.” (AzRS 131).

Karayca *ekmek/ötmek/etmek* (KRPS 657); Kumukça *ekmek* (KumRS 357); Tatarca *ikmäk*; *ikmek-toz* “ekmek ve tuz”: *İkmek-tozdan kön kür, döreslekne alga sör* “ekmek ve tuzla gün gör, adaleti de ileri sür” (TatRS 264); Tatarcanın ağızlarında *ükmäk/üpmäk*: *Bu ükmäkne niçek aşarga kiräk?* “Bu ekmeği nasıl yememiz gerek?”; *ükmä-tız kuyu* “intikam almak”; *tuyga barsan tuyıp bar, kunına üpmäk kuyıp bar* (atasözü) “düğünde gitsen doyup git, koynuna bir ekmek koyup git (TTZDS 690, 692) (Kazakça karşılığı: *Toyga barsan toyıp bar, torka tonıñ kiyip bar* “düğüne gidersen karnın tok git ve en güzel elbiseni giyip git”); Kırım Tatarcasında *ötmek* (KTRS 484); Karaçay-Malkarca *ötmek* (RKBS 687); Nogayca *ötpek*: *ötpek tükeni* “ekmek dükkâni” (NRS 264).

Hakasça *ipek*: *Çar altında çarımdıh ipek* “uçurum altında yarım ekmek” (bulmaca cevabı: *kulak*) (HRS 68); Altayca *ötpök*: *Ötpök jogınan kijige küç kaydan kelzin* “ekmek olmasa kişiye güç nasıl gelir”; *Ölödım dep ötpögiñ çaçpa, köçödım dep köçöñ tökpö* (atasözü) “öleceğim deyip ekmeği atma, göç edeceğim deyip çorbayı dökme” (AltRS 537).

Kazakça ağızlarında *ötpek* kelimesi Batı Kıpçak dillerindeki şekillere daha yakındır ancak Kazakça ağızlarındaki *ötmek* sözcüğü Nogaycadan alıntı veya bu yerlerde yerleşen Nogaylardan kalma bir kelime olabilir. Bir yandan Batı Kazakistan'ın Hazar Denizi tarafındaki kuzey kıyıları eskiden Nogay Hanlığı'na tabi idi. Bu sebeple Nogaylardan kalma kelime olması ihtimali yüksektir. Kelimenin Kazakçaya en yakın diller olan Karakalpak ve Kırgızcada bulunmaması bu fikrimizi desteklemektedir.

25. Saban “Saban, tarla sürmeye yarayan demir uçlu araç; tarla”. *Saban* kelimesi bu anlamıyla Kazakistan'ın Batı ağızında (Aktöbe, Atraw, Aktaw, Kızılorda bölgelerinde) görülmektedir: *Sabanmen jer aydaymız* “sabanla yer süreriz”; *Kazaktar sabandı beregirekte bilip bastadı* “Kazaklar sabanı son dönemlerde bilmeye başladı”; *sabandarımız ben tırmalarımızdı sakaday say etip koydık* “saban ile tırmığımızı hazırladık” (KTAS 569). Bununla birlikte *saban aydaw* “yer sürmek”, *saban aydawşı/sabanşı* “yer sürücü”, *sabanga şıguw* “yer sürmeye çıkmak” gibi söz öbekleri de kullanılmaktadır.

Kazak edebî dili sözlüğünde *saban* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *soka* şeklindedir. Muhtemelen Rusça *soha* kelimesinden alıntıdır. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *saban* kelimesi geçmektedir.

Saban kelimesi eski Uygur Türkçesi eserlerinde ve DLT'de geçmektedir: Uygur metinlerinde *sapan* “saban”; *sapanla-* “sabanlamak, saban ile sürmek” terimleri ile karşılaşırız (EUTS 130). Toprak işlemekle ilgili *saban* ve *sabanla-* kelimeleri DLT'de de geçmektedir: *saban* “saban, sapan, bütün aygıtlarıyla çift takımı; çiftçilik: *Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas* “tarla ekilip sürülürken kavga olursa, harmanda, çeç zamanında gürültü olmaz.” (DLT I 402). *Sabanla-*: “sabanla sürmek”: *Ol yerig sabanladı* “o, yeri sabanla sürdü” (DLT III 342).

Çağdaş Türk lehçelerinde “saban” anlamında farklı kelimeler mevcuttur. Bunlardan bazıları, *salda*, *andazın*, *soka*, *amaç*, *azal*, *künde*, *boğusa*; *xış*, *kotan* kelimeleridir. *Saban* ise Türkçe kelimedir ve bazı lehçelerde korunmaktadır: Türkiye T. *saban* “saban” (TurRS 740); Gagauz T. *saban* “ay.” (GRMS 389); Uygurca *sapan* “karasaban” (YUTS 341).

Bu kelime çağdaş Kıpçak lehçelerinden Batı Kıpçakçada yaygındır, Kırgız, Karakalpak ve Kazakçada neredeyse hiç yoktur: Nogayca *saban* “saban” (NRS 280); Tatarca *saban* “ay.”: *Sabanda sayraşmasañ, indırda iñıraşırısñ* “sabanda hep birlikte çalışmazsan biçerken zorlanırsın”; *Sabantuy* “Saban Bayramı, Tatarların ilkbahardaki millî bayramları” (TatRS 759); Başkurtça *haban* “saban” (BTH II 560) Kumukça *saban* “ay.”: *Sabanında söyleşgen in-nırında erişmes* “saban sürmede anlaşan biçmede tartışmaz”; *Sabanı yoknu salamı da yok* “sabanı olmayanın samanı da yoktur” (KumTS 250); Kara-

çay-Malkarca *saban* (saban ağaç) “ay.” (RKBS 597); Karayca *saban* “ay.” (KRPS 454).

Çuvaş dilinde *sapan* (esk.) “saban” (ÇuvRS 340).

26. Savaş “Savaş, kavga”: *Omar-ta mañında da talay sawaş bolıptı* “Omar-ta civarında da birçok savaş olmuş” (KTAS 590). Kelime, Kazak edebî dili sözlüğünde bulunmamaktadır. Bu anlamda *sogıs* ve *urıs* kelimeleri mevcuttur. Ancak diyalektoloji sözlüğünde (Batı Kazakistan ağızında) *savaş* kelimesi geçmektedir.

Savaş kelimesi eski Türkçede yok fakat Karahanlı Dönemi’nden itibaren fiil olarak görülmektedir: DLT’de fiil hâlinde *savaş-* “dövüşmek” olarak verilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 810).

Bu kelime Oğuzca lehçelerde yaygındır, Oğuzca dışında diğer lehçelerde kullanılmaz: Türkiye T. *savaş* “savaş” (TurRS 755); Azerbaycan T. *savaş* “ay.” (AzRS 254); Gagauz T. *savaş* “çaba, gayret; zorluk, acı; savaş; güreş; kavga” (GRMS 390) anlamındadır.

Özbekçede de kullanılmaktadır, sözlükte halk edebiyatı ürünlerinde kullanıldığı işaret edilmiştir: Özbekçe *savaş* (folk.) “savaş; güreş, mücadele” (UTİL II 138).

Kıpçak lehçelerine komşu dillerden girmiş olabilir. Örneğin, Karakalpakçaya Özbekçeden, Karaycaya Osmanlıcadan girmiştir: Karakalpakça *savaş* “savaş” (KkRS 568); Karayca *savaş* “savaş; kavga” (KRPS 455).

27. Sırık “Sırık, direk”: *Balaş, jel bolıp keledi, sırtıktı akel üyge tireyik* “Balaş oğlum rüzgâr esmektedir, eve direği getir kapıya dayayıp koyalım” (KTAS 632).

Ağızlarda bir gelenek adı da *sırık attamas*’tır (sırık atlayamaz): “kızı evlendirdiğinde yengelerinin damattan alacağı hediye, yani yengeler damadın önüne sırık ile çıkar ve yol vermezler, hediye verilip alınınca yolu açarlar (Güney Kazakistan, Cambıl bölgesi)”.

Kazak edebî dili sözlüğünde *sırık* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *tirewiş kada* ve *sırgawıl* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde (Batı Kazakistan ağızlarında) *sırık* kelimesi geçmektedir.

Sırık kelimesi tarihî Türk lehçelerinden Uygur Dönemi’nden beri vardır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *sırık* “sırık” (EUTS 204). DLT’de *sırık* “çadır direği” olarak geçmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 821).

Çağdaş Türk lehçelerinde kelime yaygın değil, Oğuzca başta olmak üzere bazı lehçelerde korunmaktadır: Türkiye T. *sırık* “sırık, direk” (TurRS 774); Türkmençe *sırık* “ay.” (TRS 609); Gagavuzca *sırık* (esk.) “ay.” (GRMS 453).

Karayca *sırık* “sırık” (KRPS 495); Karakalpakça *sırık* “ay.”: Boyı sıırıktay “sırık gibi” (KkRS 607); Kırgızca *şırğıy/şırık* “dal budaksız ince çam ağacı, ince, uzun ve kuru çam” (KırgRS II 423). Sarı Uygurca *suruk* “sırık” (Malov, 1957, s. 106).

Moğolca *sırug*; Halha M. *şurag*; Kalmukça *şurg* “halter; civata, vida”; Mançu dilinde *tsuruku* “sırık, nakliye direği; direksiyon” (ESMY III 121).

28. Sızdık “Kayık tahtasının ortasına konan şerit” (Batı Kazakistan, Atıraw bölgesi): *Kayıktñ sızdıktarı kädimgidey jüripti* “kayığın sızdıkları (kayık tahtasının ortasına konan bir eşya) iyice yerleşmiş” (KTAS 625). Kazak edebî dili sözlüğünde *sızdık* kelimesi bulunmamakta, ancak diyalektoloji sözlüğünde geçmektedir. Kazakça ağızlar sözlüğünde kayıtlı olan “çizgi” anlamındaki *sızdık* kelimesi de bununla ilgili midir? Örneğin *sızdık tüsir-* öbeği “çizgi koymak” anlamındadır.

Kazakça Batı ağızında korunan *sızdık* kelimesini de DLT’de ki *sıgsıg* biçimiyle ilgili görmekteyiz: Burada *sızgızg* “mest vb. şeylere iki dikiş deliği arasına konan şerit” olarak geçmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 838).

29. Soraw “soru” (Güney Kazakistan, Şımkent yöresi): *Meniñ sagan sorawım bar; sen magan karaşı* “benim sana sorum var, bana bakar mısın” (KTAS 606). Kelime, Kazak edebî dili sözlüğünde bulunmamaktadır. Kazakçada *suraw* ve *surak* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *soraw* biçimi geçmektedir.

Eski Türkçeye bakıldığında bunun Kazakça ağızlardaki gibi “o”lu şeklinin eskicil olduğunu görürüz: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *sor-* “sormak” (DTS 509); *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde *sur-* “ay.” (EUTS 212) olarak geçmektedir. *Sorug* (Moğolistan’da bulunan Suci Yazıtı’nda) “sorular” (DTS 509). DLT’de de *sor-* “Oğuzcada sormak” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 828); *sorug kıl-* “aramak” (DTS 509).

Çağdaş Türk lehçelerindeki “o”lu olan şekiller şunlardır: Türkmençe *sorag* “soru; sorgu” (TRS 585); Türkiye T. *soru* “soru”; *soruk* (esk.) “ay.” (TurRS 786); Gagavuzca *sorus* “ay.” (GRMS 428); Azerbaycan T. *sorgu* “ay.”; *sorag* “bilgi, sorgu” (AzRS 270).

Uygurca *sorak* “soru; sorgu” (YUTS 359).

Nogayca *soraw* “soru; sormak”: *Sorap bergenşe sogıp ber* (atasözü) “sorarak vermektense döverek ver” (NRS 304); Karaçay-Malkarca *soruw* “soru; sorgu” (KBRS 82); Kumukça *soraw* “ay.”: *Köp yaşagana sorama, köpnü görgege sora* (atasözü) “çok yaşayana sorma, çok görene sor” (KumRS 269); Karayca *soruv* “soru; sorun” (KRPS 480).

30. Suwlık “havlu, el ve yüz havlusu; yemek havlusu”. Bu anlamda Kazakistan’ın farklı bölgelerinde söylenmektedir: *Tamaktan soñ konaktardıñ kolına suw kuyılıp suwlık berildi* “yemekten sonra misafirlerin eline su dökülüp havlu verildi”. *Nurbike, keregede iliwli turgan suwlıktı äperşi* “Nurbike duvarda asılı havluyu getirsene” (KTAS 611).

Suwlık kelimesi ağızlarda “yağmurlu günlerde giyilen yağmurluk” anlamında da kullanılmaktadır: *Äy, küñ jawıp ketti goy, üstine kiyetin suwlık äkelşi* “yağmur başladı, üstüme giyilecek yağmurluğu getirebilir misin?”; *fufaykeñdi öziñ tösenip otır, meniñ suwlıgım bar* “montunu sen giy, bana bu yağmurluk yeter”.

Kazak edebî dilinde *suwlık* kullanılmaz. Bu kelime Kazakçada *şalışıq, sülgı* ve *oramal* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *suwlık* kelimesi geçmektedir. Edebî dilde *suwlık* kelimesi “gem” anlamındadır.

Bu kelime tarihî ve yaşayan Türk lehçelerinde yaygın değil ancak DLT’de geçmektedir: *suwluk* “mendil” (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. 838); *suluk* “sarı” (DTS 513).

Çağdaş Türk lehçelerinde de kelime yaygın değildir, yukarıdaki anlamıyla sadece Kırgızcada vardır: *suuluk* “havlu” (KirgRS II 168).

31. Suwsak “hep susayan kimse, susak ağız” (Batı Kazakistan, Atraw yöresi): *Keybir suwsak adamdar bola beredi goy* “bazen hep susayan insanlar olur” (KTAS 616). Kazak edebî dilinde *suwsak* kelimesi bulunmamaktadır. Bu kelime Kazakçada *şöldegiş* veya *suwsağış* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *suwsak* şekli geçmektedir.

Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *suvsalak/suvsalık* “susama” şeklindedir (EUTS 213). DLT’de fiil olarak geçmektedir: *suwsadı* “susadı” (Dankoff, Kelly, 2007, s. 512).

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de mevcuttur: Türkmençe *suvsak* “susak, susak ağız” (TRS 593); Türkiye T. *susak* “ay.” (TurRS 795). Kırgızca *suusağıç* “susak” (KRS II 169). Hakasça *suhsaan kize* “susayan” (HRS 203).

32. Süri “sürü”: *Halmamet bagatın süri birneşe jıldan beri othodsız töl alıp keledi* “Halmamet’in yetiştirdiği sürüleri birkaç seneden beri eksiksiz olarak hayvan yavrularını doğurmaktadırlar” (KTAS 622). Kelime, Kazak edebî dilinde bulunmamaktadır. Kazakçada *otar* ve *üyir* şeklindedir. Ancak diyalektoloji sözlüğünde *süri* kelimesi geçmektedir.

Eski Türkçenin Uygur Dönemi’nden beri kullanılmaktadır: Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *sürüg* “sürü” (Eraslan, 2012, s. 603). DLT’de *sürüg* “ay.” (DTS 518).

Çağdaş Türk lehçelerinde kelime pek yaygın değil, daha çok Oğuzcada yaygındır. Kıpçakçada Oğuzca etkisinde kalan lehçelerde söylenmektedir. Kırgızca (*sürük* biçimi Kırgızca için karakteristik değil) ve Sibiryaya Türk lehçelerinde ise Moğolcadan alıntı olabilir: Türkiye T. *sürü* “sürü”: *Sürüden ayrılan kuzuyu kurt kapar* (atasözü) (TurRS 800); Azerbaycan T. *sürü* “ay.” (AzRS 278); Gagavuzca *sürü* “ay.” (GRMS 443); Türkmençe *sürü* “ay.”: *Süriden ayrılan goymı gurt alar* (TRS 600).

Kırgızca ağızlarda (bu şekli Moğolcadan alıntı olabilir) *sürük* “sürü”; krş.: *sürök* “büyükbaş hayvanların genel adı”; *süttüü sürök* “inek” (KirGRS II 174); Nogayca *sürim* “sürü” (NRS 315); Karaçay Malkarca *sürüv* “ay.” (RKBS 604); Kırım Tatarcasında *sürü* “ay.” (KTRS 524); Karaycada *sürüv* “ay.” (KRPS 487).

Özbekçede *suru* “koyun keçi sürüsü” (UTİL II 88).

Tuvaca *sürüg* “sürü” (TuvRS 394).

Moğolca *sürüg*; Halka M. *süreg*; Kalmukça *sürg*; Buryatça *hüreg* “sürü” (ESMY III 136).

Sonuç

Sonuç olarak bugünkü Kazak yazı dili yenidir. Kazak yazı dilinin esasını Kuzey Kazakistan Kazaklarının ağızı oluşturur. Ancak Kazakça bu devre kadar müşterek bir dil olarak yaşamadı diye nitelendirmek doğru değildir. Kazakça (Kıpçak dili) Kazak bozkırlarında eski Türkçe devirlerinden itibaren bağlam, Karahanlı, Harezmi, Altın Ordu’da Kıpçakça olarak devam etmiştir. XV. yüzyılda ise Kazak Hanlığı ile birlikte Kazakça konuşma dili olarak ortaya çıkmıştır. Kazak hanlığında resmî yazı dili Çağatay edebî diline dayanıyor olsa da konuşma dili farklı idi, yani bozkırlarda yaşayan boyların kendilerine ait bir konuşma dili vardı. Bu konuşma dili bugüne kadar gelmiştir. Eski devirlerden bu zamana kadar devam eden konuşma dili, yazı dili hâline getirildiği için bu yazı dilinde ağız özellikleri çok fazla görünür. Ancak Kazakistan’da ortak bir dil projesi sürdürüldüğü için ağız özellikleri de gittikçe kaybolmaktadır. Böyle olmasına rağmen Güney, Doğu ve Batı Kazakistan’daki günlük konuşma dilinde ağız özellikleri korunmaktadır. Ancak 40-50 yıl önceki ağız çalışmaları kitaplarında bahsedilen ağız unsurları artık halk dilinde kullanımdan çıkmış durumdadır. Buna rağmen Batı Kazakistan’da diğer bölgelere göre edebî dilden farklı dil unsurları daha fazladır. Bunun sebebi, Batı Kazakistan boylarının Kazak Hanlığı’na daha geç dönemde girmesi olabilir. İkincisi merkezden daha uzakta olmalarıdır. Üçüncüsü ise bu bölgede komşu Türk boylarıyla sınır olarak yaşamalarıdır. Bizim de derlediğimiz söz varlığının çoğunun Batı Kazakistan ağızına ait olduğunu gördük ve bu ağızdaki kelimelerin büyük kısmının Oğuzcaya yakın olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin

bu makaledeki *bakır, inan-, jarın, kapı, kat, küs-, ötpék (ekmek), savaş, sor-* kelimeleri Batı Kazakistan ağızında korunmakta ve Oğuzca özelliği taşımaktadır. Böylece Kazakçadaki bazı eskicil kelimelerin Oğuzcada işlek kelimeler olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı kelimelerin kökenini tam bulamadık, yapısına göre eski Türkçe şekilleriyle karşılaştırdık ve tahminde bulunduk. Makaledeki *abilaw, adak arba, adır, sızdık* gibi biçimler bunlardandır.

Birçok unsur, edebî dilde Kazakçanın fonetik standartlarına göre kullanılıyorsa da ağızlarda eskicil biçimleri korunmaktadır: *adaş* (Kazakçaya göre *adas* olmalıydı), *aguw* (uw), *aka* (aga), *andak* (anday), *arık* (aruw), *berkit-* (bekit-), *koşna* (koñsı), *murış* (burış), *neşik* (ne), *taga* (tayeke) vs.

Ağızlardaki birçok kelime komşu dillerden girmiş olabilir. Örneğin Batı Kazakistan'daki *aguw* “zehir” şekli Nogaycadan alıntı olabilir, çünkü bu dilde Kazakçadaki gibi “uw” biçimi işlek değildir. Kazakça ağızlarındaki *ötmek* sözcüğu de Nogaycadan alıntı veya bu yerlerde yerleşen Nogaylardan kalma kelime olabilir. Çünkü Batı Kazakistan'ın Hazar Denizi'nin kuzey kıyıları eskiden Nogay Hanlığı'na tabi idi. Bu sebeple Nogaylardan kalma kelime olma ihtimali vardır. Kırgızistan ile sınırdaş olan Jambıl'da veya Uygurların kalabalık olarak yaşadığı Almatı eyaletlerindeki *koşna* şekli de Kırgızcadan alınmış olabilir. Kazak diyalektologların kanıtlarına göre şimkent yöresinde söylenen *tam* “ev” kelimesi de Özbekçeden geçmiştir denilebilir.

Derlediğimiz unsurların pek çoğu eski devirlerden beri Kazakçada kullanılıp şimdi ancak ağızlarda korunan kelimelerdir. Onların fonetik varyantları da edebî dilde yoktur. Özellikle bu kelimeler işlek kullanımdan çıkarak onların yerine eş anlamlı yabancı ve Türkçe kelimeler geçmiştir: *aran* “ahır”, *aşkış* “anahtar”, *dagar* “dağar”, *kömeş* “ekmek”, *könek* “kırmız kabı”, *saban, sıırık, suwlık* “havlu” vb. Böylece Kazakçada eskicil olan kelimelerin çoğu eskiden kullanılmış ve günümüz Kazakçada kullanımdan çıkmış kelimelerdir. Eskicil kelimelerin yerine yeni kelimeler, eş anlamlı kelimeler veya alıntı kelimeler işlek olarak kullanıma girmişlerdir. Bunlar işlek kullanıma girince eski kelimelerin kullanımını azaltmaktadır. Gittikçe az kullanılan kelimeler sonunda büyük oranda unutulmakta, eskicil niteliği kazanmaktadır. Sovyet hükümeti, Kazakları XX. yüzyılın başlarında zorunlu olarak göçebelikten, konargöçer hayattan ayırdı. Sovyet Dönemi'nde yerleşik hayata geçen millet bu yüzden kendi hayatlarıyla ilgili kelimelerin çoğunu unutmuştur ve bunların bazıları ağızlarda yaşamaktadır. Günümüz Kazakçasında eskicil kelimelerin çok olmasının sebebi de budur.

Kısaltmalar

- ADİL : Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati (1966-1987). C I-IV. Bakı: Elmler Akademiyası.
- AltRS : Altaysko-Russkiy Slovar' (2018). Gorno-Altaysk: Institut imeni Surazakova
- ATS : Altayca Türkçe Sözlük (1999). Ankara: TDK Yayınları.
- AzDL : Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lugati (2007). Bakı: Şark-Qərb.
- AzRS : Azerbaycansko-Russkiy Slovar' (1941). Baku: Akademiya Nauk.
- BDSTY : Bol'soy Diyalektologičeskiy Slovar' Tatarskogo Yazıkı (2009). Kazan.
- BHH : Başkort Heyleştereneñ Hüzlege (1967, 1970). C I-II, Ufa.
- BS : Babalar Sözi (2010-2011). C 65-69. Astana: Foliyant.
- BTH : Başkort Tilinin Hüzligi (1993). T. 1-2. Moskva: Russkiy Yazık.
- BTS : Başkurt Türkçesi Sözlüğü (2017). Ankara: TDK Yayınları.
- ÇuvRS : Çuvaşko-Russkiy Slovar' (1982). Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.
- DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk (2015). Ankara: TDK Yayınları.
- DS : Derleme Sözlüğü
- DS. : Diyalektologiyalık Sözdik (2007). Almatı: Arıs.
- DTS : Drevnetyurksiy Slovar' (1969). Leningrad: Nauka.
- ESMY : Etimologičeskiy Slovar' Mongol'skih Yazıkov (2015-2018). T. I-III. Moskva.
- ESTY : Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (1974-2003). Moskva: Nauka.
- EUTS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (2011). Ankara: TDK Yayınları.
- FS : Frazelogiyalık Sözdik (2007). Almatı: Arıs Baspası.
- HRS : Hakassko-Russkiy Slovar' (1953). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- GRMS : Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar' (1973). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- KB : Kutadgu Bilig (1979). III İndeks. İstanbul: TKAE Yayınları.
- KBRS : Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar' (1989). Moskva.

- KirgRS : Kirgizsko-Russkiy Slovar' (1985). T. I-II. Frunze: Glavnaya Redaktsiya.
- KkRS : Karakalpaksko-Russkiy Slovar' (1958). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo
- KMRS : Kratkiy Mongol'skiy-Ruskiy Slovar' (1947). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- KMTS : Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü (2000). Ankara: TDK Yayınları.
- KRPS : Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar' (1974). Moskva: Russkiy Yazık.
- KS : Kırgızca Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları.
- KS. : Kazak Sözdigi (2013). Almatı: Däwir Baspası.
- KT : Kültegin Anıtı
- KTAS : Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi (2005). Almatı: Arıs Baspası.
- KTFS : Kazak Tiliniñ Frazelogiyalık Sözdigi (1977). Almatı: Gılım Baspası.
- KTRS : Krımskotatarsko-Russkiy Slovar' (2007). Simferopol': Tezis.
- KTS : Kazakça-Türükşe Sözdik (2012). Almatı.
- KTTS : Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi (2008). Almatı: Dayk-Press.
- KumRS : Kumıksko-Russkiy Slovar (1969). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Maitri : Maitrisimit (1960). Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- MTS : Moğolca-Türkçe Sözlük, (2003). C I-II, Ankara: TDK Yayınları.
- NRS : Nogaysko-Russkiy Slovar' (1963). Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- RKBS : Russko-Karaçay-Balkarskiy Slovar' (1965). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- RusAS : Russko-Altayskiy Slovar' (1964). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- TatRS : Tatarsko-Russkiy Slovar' (1966). Moskva.
- TDED : Türkmen Diliniñ Ersarı Diyalekti (1972). Aşgabat.
- TKS : Türükçe-Kazakça Sözdik (2019). Ankara: TDK Yayınları.
- TRS : Turkmensko-Russkiy Slovar' (1968). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

- TS : Türkçe Sözlük (2011). 11. baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- TT : Türkiye Türkçesi.
- TurRS : Turetsko-Russkiy Slovar' (1977). Moskva: Ruskiy Yazık.
- TuvRS : Tuvinsko-Russkiy Slovar' (1968). Moskva: Sovetskya Entsiklopediya.
- URS : Uzbeksko-Russkiy Slovar' (1941). Taşkent: Akademiya Nauk.
- UHŞL : Uzbek Halk Şevalarniñ Lugati (1971). Taşkent: Fan.
- UTİL : Uzbek Tiliniñ İzohli Lugati (1981). T. I-II, Moskva: Ruskiyi Yazık.
- UygRS : Uygursko-Russkiy Slovar' (1961). Alma-Ata: Akademiya Nauk.
- YRS : Yakutsko-Russkiy Slovar' (1972). Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- YUTS : Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (2013). Ankara: TDK Yayınları.

Kaynakça

- Ahanov, K. (1973). *Til biliminiñ negizderi*. Almatı: Mektep.
- Amanzholov, S. (1959). *Vaprosiy diyalektologii i istorii Kazahskogo yazıka*. Alma-Ata: Kazahskoye Gosudarstvennoye Uçebno Pedagogičeskoye İzdatel'stvo.
- Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Atmaca, E. (2016). Kazak Türkçesi ağızlarının tasnifi çalışmalarına bir bakış. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5, 589-625.
- Atmaca, E. (2019). Batı Akdeniz yöreklerinin ağızında eski Türkçe unsurlar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 149-171.
- Aydın, E. (2014). *Orhon yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aygabılov, A. (2013). *Kazak tiliniñ leksikologiyası*. Almatı: Däwir-Kitap.
- Balakayev, M. vd. (2005). *Kazak tiliniñ stilistikası*. Almatı: Däwir.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ lûgati*. İstanbul: Devlet.
- Borovkov, K. (1961). *Bada'i al-Lugat: Slovar' Tali İmani Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi*. Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturiy.
- Borovkov, A. (1963). *Leksika Sredneaziyatskogo tefsira XII-XIII vekov*. Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturiy.
- Budagov, L. (1869-1871). *Sravnitel'nyy slovar' Turetsko-Tatarskih nareçiy*. Tom I-II. Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Mahmud Al-Kāşgarî, Compendium of Turkic dialect*. I-III. Harvard University Printing Office.

- Doskarayev, J. (1954). Nekotoriye vaprosiy diyalektologii i istorii Kazahskogo yazıka. *Vaprosiy Yazıkoznaniya*, 2, 83-93.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- Ercilasun, A. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Divânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (Çev.: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaliyev, G. ve Sarıbayev, Ş. (1991). *Kazak diyalektologiyası*. Almatı: Ana Tili.
- Kaliyev, B. ve Bolganbayev, A. (2006). *Kazirgi Kazak tiliniñ leksikologiyası men frazeologiyası*. Almatı: Sözdik-Slovar'.
- Karayev, M. (1993). *Kazak tili*. Almatı: Ana Tili.
- Kaydar, A. (2009). *Kazaktar ana tili âleminde (Etnolingvistikalık sözdik)*. Tom I-III, Almatı: Dayk-Press.
- Kunanbayev, A. (1961). *Abay şıgarmalarınñ bir tomдық tolık jıynagı*. Almatı: Memlekettik Körkem Adebiet.
- Kurişjanov, Ä. (1970). *İssledovaniye po leksike staro Kıpçakskogo pamyatnika XIII veka Tyurksko-Arabskogo slovarya*. Almatı: İzdatel'stvo Nauka Kazahskoy SSR.
- Mahmutov, A. (1963). Kazak tilindegi könergen sözderdiñ baska leksikalık top-tarmen karım-katınası. *Kazak Tili Tarihi men Diyalektologiyasınıñ Mäseleleri*, 5, 109-141.
- Malov, S. (1954). *Uygurskiy yazık (Hamiyskoye nareçiyeye)*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademiy Nauk SSSR.
- Malov, S. (1957). *Yazık Jyoltıh Uygırov (Slovar' - Grammatika)*. Alma-Ata: Nauka
- Musabayev, G. (2014). *Kazak til biliminiñ mäseleleri*. Almatı: Abzal-ay.
- Ölmez, M. (2007). *Tuvacanın sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca denkleriyle*. Wiesbaden.
- Poppe, N. (1938). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab*. Moskva-Leningrad: Nauka.
- Radlov, V. (1893-1911). *Opıt slovarya Tyurskih nareçiy*. Tom I-IV. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.
- Ramstedt, G. (1935). *Kalmukisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etimologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.
- Sawranbayev, N. (1955). Diyalektiy v sovremennom Kazahskom yazıke. *Vaprosiy Yazıkoznaniya*, 5, 43-52.
- Sızdık, R. (2009). *Kazak tilindegi eskilikter men jañalıktar*. Almatı: Arıs.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Extended Summary

Modern Kazakh written language is not very ancient. The basis of the new Kazakh written language was the Northern dialect. The Kazakh language (that is, the Kipchak language) was used in the Kazakh steppes, starting from the ancient Turkic epochs, ending with the Golden Horde. In the XVth century along with the Kazakh Khanate, the Kazakh spoken language began to be used. Although the official writing in the Kazakh Khanate was based on the Chagatai literary language, the spoken language was different, that is, there was a Kazakh language that lived in the steppes. This spoken language has reached the modern Kazakh language. Since the Kazakh spoken language is ancient in the new written language, there are numerous archaisms characteristic of the old Kazakh spoken language. But in Kazakhstan, the project “language without dialect” continues, with this case, dialect features are increasingly lost. For example, most of the dialect elements mentioned in dialect research books fifty years ago are not used today. At the same time, the majority of Western Kazakhstan still retains linguistic elements that differ from the literary language. This may be due to the fact that the West Kazakhstan tribes entered the Kazakh Khanate in a later period. Secondly, they, that is the tribes of Western Kazakhstan are located further from the center (capital). Thirdly, the Kazakhs in this region live close to the neighboring Turkic peoples. We also see that most of the lexical elements we have collected belong to the West Kazakhstan dialect, and we have noticed that most of the words in this dialect are close to the Oghuz (Azerbaijani, Turkmen and Turkish) languages. For example, the words studied in this article as bakyr “coin”, inanu “to believe”, yaryn “next year”, kapy “door”, kat “floor”, kusu “to angry”, otepek “bread”, sauash “war” and soru “to ask” are preserved in the West Kazakhstan dialect and they have an Oghuz character. Thus, it seems that some archaic words in the Kazakh language are active words in the Oghuz languages.

The origin of some words is unclear, we compared them with the forms in ancient Turkic works and made guesses about their origin. In the article, the words abylau “hunt”, adak arba “walkers”, adyr “stallion”, syzdyk “ribbon” are among such examples.

In the Kazakh dialects, many words have been preserved in their archaic form, for example, adash (in the literary language “attas”) “friend”, agu (in the literary language “uv”) “yad”, aka (in the literary language “aga”) “big brother”, andak (in the literary language “andai”) “such”, aryk (in the literary language “aruv”) “clean”, berkitu (in the literary language “bekitu”) “strengthen”, koshna (in the literary language “konsy”) “neighbor”, murysh (in the literary language “burysh”) “pepper”, neshik (in the literary language “neshe”) “how”, taga (there is also a form of “taieke”) “uncle”, etc.

Some words in the dialects may have come from neighboring Turkic languages. For example, a word used in Kazakh dialects such as otepek “bread” may be an element taken from the Nogai language, or a word used by the Nogai people who settled in Western Kazakhstan. The archaism koshna “neighbor”, used in the border zone with Kyrgyzstan and in the districts, can also be a Kyrgyz or Uyghur loan word. The word kopshik “pillow”, which is actively used in the Aktobe region, can be taken from the

Tatar language. The word tam “home” there, in Southern Kazakhstan, came from the Uzbek language.

Most of the lexical elements that we have collected have been used in the Kazakh language since ancient times and are now words that are preserved only in dialects. Their phonetic variants are also absent in the literary language. In particular, these words have become obsolete, and instead of them, loan synonyms have passed into active use. For example, instead of such traditional Kazakh words as ashkysht “key”, dagar “pouch”, komesh “bread”, konek “milk container”, saban “plow”, syryk “pole”, sulyk “towel”, etc. in the literary language, loan words synonyms such as kilt “key”, dorba “pouch”, nan “bread”, soka “plow”, oramal “towel”, etc. are more actively used.

Thus, most of the old words in the Kazakh language are words that were previously used and are outdated in the modern Kazakh language. Instead of old words, new words, synonyms, or foreign words are actively used. The use of old words decreases when foreign words in the language come into active use. All the less used words eventually become archaisms. Kazakhs moved from a nomadic life to a settled one at the beginning of the XXth century. People who quickly moved to a sedentary life gradually forgot many ancient words associated with nomadism. Many of these forgotten elements live only in dialects. This is one of the reasons why there are many archaisms in the modern Kazakh language.

KAZAKÇADA ASKIR "KURT" SZC.G

Emin OBA*

zet

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biri olan Kazakça, Türkçe söz varlığı açısından oldukça zengin bir dildir. Söz varlığının genelini Türkçe sözcükler ve bu sözcüklerin türevleri oluşturmakla birlikte kültürel ögeler neticesinde ortaya ıkımış sözcükler de söz hazinesinde yer almaktadır. Bu çalışmada, halk kültürünün bir unsuru neticesinde ortaya çıkan ve tarih Türk lehçelerinde var olmayan bir sözcük değerlendirilecektir. Bu sözcük Kazakçada ve birçok Türk lehçesinde görülen kurt yerine kullanılan "askır" sözcüğüdür. Çalışmada sözcüğün kökeni, türevleri ve kullanım alanları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca sözcüğün diğer ağdaş Türk lehçelerinde görünüşleri ve anlamları hakkında da geniş bilgi verilmiştir. Bununla birlikte sözcüğün nasıl ortaya çıktığına dair bilgiler de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazakça, söz varlığı, kurt, askır.

THE WORD ASKIR "WOLF" IN KAZAKH

Abstract

Kazakh, one of the Turkish dialects of the Kipchak group, is a very rich language in terms of Turkish vocabulary. Although Turkish words and derivatives of these words constitute the majority of the vocabulary, words that emerged as a result of cultural elements are also included in the vocabulary. In this study, a word that emerged as a result of an element of folk culture and does not exist in historical Turkish dialects will be evaluated. This word is the word "askır" used instead of wolf, seen in Kazakh and many Turkish dialects. The origin of the word, its derivatives and usage areas are emphasized in the study. In addition,

* Dr., International Taraz Innovative Institute, Taraz-Kazakistan, eminoba@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5299-8023.

extensive information was given about the appearance and meanings of the word in other contemporary Turkish dialects. In addition, information about how the word came into being is also given.

Keywords: Kazakh, vocabulary, wolf, kaskır.

Giriş

Çağdaş Türk Lehçelerinden biri olan Kazakça söz varlığı açısından oldukça zengin bir dildir. Söz varlığının genelini Türkçe kökenli sözcükler ve bu sözcüklerin türevleri oluşturmaktadır. Ayrıca Kazakça zengin bir sözlü kültüre sahiptir¹. Bu sözlü kültürün öğeleri bugün Kazakçada farklı sözcüklerin ortaya çıkmasını sağlamış ve hatta daha sonrasında bu kültürel öğeler sonucunda ortaya çıkmış sözcükler yazıya da geçmiştir. İşte bu halk kültürü neticesinde oluşmuş sözcüklerden biri de *kaskır* sözcüğüdür. Bu çalışmada Kazakçanın kültürel öğeleri neticesinde ortaya çıkmış bir sözcük olan *kaskır* sözcüğü değerlendirilmiştir. Belirtilen sözcük dil bilgisi açısından ele alınıp incelenerek türevleri ve kullanım alanlarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca sözcüğün diğer lehçelerde görünümü ve ağızlardaki türevleri hakkında da bilgi verilmiştir.

Sözcüğün Kökenine Dair Bilgiler

Kaskır “kurt, börü; cesur, atılgan” (Koç, 2003, s. 299; Iskakov IX, 2011, s. 428), *karşkır*, *karışkır* “kurt” (WEVT, s. 239). Sözcüğün etimolojisi tam olarak net değildir. Bu konuda *Etimologičeskiy slovar Tyurkskih yazıkov V* (ESTY V) adlı çalışmada bir etimoloji önerisi yapılarak sözcüğün kökeninin *karış-* veya *kaş-* fiillerinden geldiği belirtilmektedir. Hatta eski Uygurca ve *Divanü Lûgat-it Türk* (DLT) geçen *karış-* “karışmak, karşı koymak, düşman kesilmek” (DTS, 1969, s. 428) sözcüğünün buna köken olabileceği belirtilmektedir. Çalışmada sonrasında, *karış-* fiiline *-kır* eki getirilerek bugünkü şeklin oluştuğu ve bu sözcüğün muhtemelen halk etimolojisinin bir dizi söz ve kültürel unsurlarla geç bir dönemde ortaya çıktığı belirtilmektedir (ESTY V, s. 352).

Sözcükle ilgili benzer bir görüş Şçerbak’ın *Nazvaniya domaşnih i dikih jivotnih v Tyurkskiy yazıkov* adlı çalışmasında verilmiştir. O da sözcüğün kökeninin *karış-* “diş bilemek, karşı koymak” fiilinden geldiğini belirtmekte ve bu fiile *-kır* ekinin eklenmesiyle sözcüğün ortaya çıktığını, ayrıca Kazakça-Özbekçe şeklinin de *kaşkır* olduğunu eklemektedir (Şçerbak, 1961, s. 132).

¹ Burada Kazakça üzerinden Orta Asya Türk kültürünün zenginliği de kastedilmiştir. Sözcük birçok lehçede görülmele birlikte, kastedilen Kazak kültürünün zenginliği, Orta Asya halkların ortak kültürel zenginliğidir. Bu durum Kazakça üzerinden yansıtılmaya çalışılmıştır.

Sözcükle ilgili diğer bir görüşte Tenişev'in redaktörlüğünde hazırlanan *Sravnitel'no- istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov, leksika* adlı çalışmada verilmektedir. Çalışmada *kaşkir / karışkir* “kurt” sözcüğü madde başı olarak verilmekte ve diğer çağdaş lehçelerdeki şekilleri gösterilmektedir. Sözcüğün kökeninin *kaşka-* “sızlanmak” ve *karış-* “sıkıştırmak, tutmak, bağlamak” fiillerinden geldiği belirtilmektedir (Tenişev, 2001, s. 160).

Bu konu hakkında Abdulkadir İnan, sözcüğün bir tabu unsuru olarak ortaya çıktığını belirtmiş ve sonraları sözcük söylene söylene hayvanın adı olmuştur. Hayvanın adı (kurt) çoban uluslu ve yüksek kültürlü uluslarda belli zamanlarda tekinsiz sayılmıştır. Hayvanın adının söylendiğinde geleceğine inanıldığından dolayı gerçek adının dışında başka bir ad, takma ad kullanılmıştır. Orta Asya Türk halkları da çobanlıkla geçindiği için geceleri börü dememek için *kaçkir; kaşkir; kaşkir; karışkir* sözcüklerini kullanmışlardır. Hatta Çuvaşlar sonraları *kaçkir* sözcüğünü kurdun gerçek adı sayarak bunu da tabu yaparak *kaçkir* sözcüğü yerine “paygamber iti” (*vurun hüre* “uzun kuyruklu”) sözcüğünü kullanmışlardır (İnan, 2020, s. 625-626).

Sözcüğün kökeni ve anlamıyla ilgili yukarıdaki bilgileri değerlendirirsek sözcük halk kültürünün oluşturduğu bir ürün olarak ortaya çıkmıştır. Köken olarak eski Türkçede görülen *karış-* “karşı durmak, karşı koymak; suç işlemek, yasaları çiğnemek” (Clouston, 1972, s. 664; Wilkens, 2021, s. 337) fiilinden gelmekte ve ona eklenen *-kir* ekiyle bugünkü şeklini almaktadır. *kaşkir* da karşı koyan, karşı çıkan, suç işleyen bir yapıya sahip olduğundan bu isim kendisine yakıştırılmıştır.

Sözcüğün Kazakçadaki Kullanım Alanları

kaşkir sözcüğü bugün Kazakçanın söz varlığında birden çok anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, “ite benzeyen, ovada, ormanlık yerlerde yaşayan, koyun, keçi gibi hayvanları avlayan, derisi için avlanılan yırtıcı hayvan, kurt” ikincisi “zorba, zalim; katil, cani ruhlu, istismarcı” üçüncüsü ise “cesur, atılgan, yürekli, mert” (Iskakov IX, 2011, s. 428). Görüldüğü gibi sözcük sadece kurda ait bir sıfat olarak kullanılmamaktadır. Sözcük insana ait çeşitli sıfatların aktarılması için de kullanılmaktadır. Bunun dışında Kazakçanın sözlüklerinde *kaşkir* sözcüğüyle ilgili türemiş sözcükler vardır. Bu sözcükler çeşitli hayvan, bitki ve eşya adlarının dışında insan sıfatı olarak da kullanılmaktadır. Bunlar; *korğav kaşkir* “sırtlan”, *kızıl kaşkir* “Asya yaban köpeği”, *kaşkirjem* “kuşkonmaz bitkisi”, *kaşkir jidek* “defne, defne ağacı”, *kaşkir sırtlık* “başaklarındaki kılçıkları koyu renkli olan buğday türü”, *kaşkiravız* “büyük güçlü mengine, kışkaç”, *kaşkir tumaq* “kurt derisinden dikilen şapka”, *kaşkir işik* “kurt derisinden dikilen ceket, mont”, *kaşkir körpe* “kurt derisinden yapılan yorgan, battaniye”, *kaşkir jürek* “cesur, yiğit, mert”, *korğav kaşkir* “başakları-

na yaranmaya çalışan kişi, yalaka kişi”, *kaskırlık* “cesurluk, yiğitlik” (Iskakov IX, 2011, s. 429-431). Burada görüldüğü gibi sözcük sadece kurt için kullanılmamaktadır. Çeşitli hayvan, bitki ve eşya adları için de kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlar şunu göstermektedir: Kurda ait özellikler (dış görünüş, güç, kuvvet vb.) başka nesnelere verilmiştir. Bununla birlikte kurdun iyi ve kötü karakteri de insan sıfatı olarak kullanılmıştır.

Kazakça atasözlerinde de *kaskır* sözcüğü sıklıkla kullanılmıştır: *kaskırda kanağat bekte salawat joq* “kurtta kanaat, beyde salavat yok”, *itte namıs joq, kaskırda tanıs joq* “itin namusu yok, kurdun tanığı yok”, *qaytqan malğa kaskır öş* “geri dönen mala (hayvana) kurt düşman”, *adam oyğa toymas, kaskır koyğa toymas* “insan düşünmeye doymaz, kurt koyuna doymaz”, *zulım adam sultan bola almaydı, kaskır koy bağıp şopan bola almaydı* “zalim adamdan bey olamaz, kurt koyuna bakmaktan çoban olmaz”, *kaskır da qas kılmaydı joldasına* “kurt da kötülük yapmaz yoldaşına”, *kaskırduñ izdegeni jamandıq, koyduñ izdegeni amandıq* “kurdun aradığı kötülük, koyunun aradığı, sağlık”, *bayduñ koyı jeligip kaskırğa soqtıqsa da aman qaladı* “zenginin koyunu kurtla karşılaşa da hayatta kalır”, *awlı jaqın it kaskırdan qorıqpas* “ağıla yakın it kurttan korkmaz” (Zhumabekov, 2019, s. 292-293; Gürsu, 2017, s. 1084).

Sözcük, Kazakçada günlük hayatta sıklıkla kullanılmakla birlikte (*kaskır şaptı* “kurt aldı”, *aş kaskır azıq izdep jürgen* “aç kurt yemek bulma hayali ile ilerler” gibi) edebî metinlerde de kullanılmaktadır. Bu metinlerde daha çok *kaskır*’ın asaleti, gücü, kuvveti, zeki, uyanık olması gibi özellikleri ön plana çıkartılmıştır. Örnek:

...

Қасқыр қайсар мінезге бай, шектен шыққан намысқой,

(Кей жағдайда намысқойдың бағы кере қарыс қой).

Қалш-қалш етіп қасқыр бойын ыза буған кезінде

Мойындамас болат тісті қақпаныңның өзін де.

Күшпен жұлқып босанады... (*Қасқыр аулаушылар қулығы және саразбан сабағы*, Мұхтар Шаханов).

...

Kurt kararlı bir karaktere sahip, aşırı onurlu, kibirli

(Bazı zamanlarda, kibirli kişinin gururu tersine döner).

Kurt öfkelendiğinde, tiril tiril titrettiği zaman

Tanınmayan çelik dişli kapının kendisi bile.

Güçten hırpalanıp zorla serbest kalmaktadır...

Sözcüğün Çağdaş Lehçelerdeki Görünümleri

Sözcük, tarihî Türk lehçelerin hiçbirinde görülmemektedir. Bu da şunu gösteriyor: Sözcük bir tabu unsurudur ve halkın kültürel inançları doğrultusunda sonradan ortaya çıkmıştır. Sözcük bugünkü çağdaş lehçelerin bazılarında da görülmektedir; Kırgızca *karışkır* “kurt” (Yudahin, 2011, s. 410). Karakalpakça *kaskır* “kurt” (Baskakov, 1958, s. 383). Nogayca *kaskır*, *karışkır* “kurt” (Baskakov, 1963, s. 152-153). Başkurtça *karışkı*, *kaşkar* “kurt” (Özşahin, 2017, s. 332). Özbekçe *kaşkır* “kurt”, Tatarca *kaşkır* “kurt” (Oba, 2020, s. 198). Çuvaşça *kaçkır* “kurt” (Egorov I, 1964, s. 95).

Çağdaş lehçelerden Kırgızcaya baktığımızda sözcük *karışkır* “kurt (şahsi isimlerde ve müspet vasıf olmak üzere destanlarda kullanılır)” şeklinde görülmektedir. Ayrıca Kırgızcada *karış-* “gevşemek, kuvvetten düşmek; direnmek, inat etmek” şekli de görülmektedir (Yudahin, 2011, s. 409-410). Burada görüldüğü üzere sözcük, Kazakça ile aynı anlamda ve aynı şekilde oluşmuştur. Her iki çağdaş lehçede de *karış-* fiiline *-kır* eki getirilerek “dişleri kasılası” anlamında kullanılmış ve bugünkü börü sözcüğünün yerini almıştır (Orozobayev vd., 2020, s. 32).

Sözcük, Radloff’un *Opit slovarya Tyurskskih nareçiy* adlı çalışmasında; *kaskır*, *kaşkır*, *karışkır* “kurt” (Radloff II, s. 354) ve Budagov’un *Sravnitel’nyy slovar’ Turetsko-Tatarski’ nareçiy* adlı çalışmasında *kaçkar*, *kaşkar* “kurt” (Budagov II, s. 6) şeklinde geçmektedir.

Bununla birlikte bu sözcüğe benzer bir sözcük, Türkiye’de *Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*’nde de görülmektedir. Burada geçen sözcük de bir tabu unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu sözcük Orta Asya’da kullanılan sözcükten anlam olarak farklıdır. Manisa-Alaşehir yöresinden derlenen sözcük *kaşgır* “ayı” şeklinde kullanılmaktadır (DS, 2009, s. 2680). Sözcük Orta Asya kökenli sözcüğe benzer bir türemedir. Ancak Anadolu’da kullanıldığı yörede korkulan, çekinilen hayvan ayı olduğu için bu sıfatı (*kaşgır*) ayı almıştır.

Kazakçada *kaşkır* sözcüğünün dışında kurda farklı isimler de verilmiştir. Bunlar; *itkus*, *jamanavız*, *ulıma* gibi. Bu sözcüklerin sözlüklerde karşılığı *kaskır* (kurt) olarak verilmiştir (Iskakov XIV, s. 722). Bu da şunu gösteriyor: Yerel halk, Çuvaşlarda olduğu gibi, *kaskır* sözcüğünü kurdun gerçek ismi saymış ve bu sözcüğü tabu olarak değerlendirip yeni isimler vermiştir. İşte yukarıda belirtilen bu sözcükler, Kazakçada *kaskır* sözcüğünün yeniden tabulaşmış bir şeklinin sonucudur ve belirtilen bu sözcükler daha çok ağızlarda kullanılmaktadır.

Sonuç

Kaskır sözcüğü Kazakçanın ve Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunun söz varlığında görülmektedir. Sözcüğün kökenine dair çeşitli görüşler ortaya atılmış, bir kökene bağlanmak istenmiştir. Ancak yukarıda görüldüğü gibi köken çalışması yapan bilim adamları da bu sözcüğün halk etimolojisinin bir ürünü olduğu ve tabu unsuru sonucu ortaya çıktığı kanaatine varmışlardır. Sözcük; Kazakçanın söz varlığında, atasözlerinde, günlük hayatta kurt sözcüğü yerine sıklıkla kullanılan bir sözcük olmuştur. Hatta eski Türkçe *börü* sözcüğü bugün Kazakçada çok sık kullanılmamış, bunun yerine *kaskır* sözcüğü kullanılmıştır. Ayrıca sözcük Orta Asya’dan Anadolu’ya da taşınmış ve burada farklı bir hayvana yakıştırılmıştır. Sözcük Kazakçanın söz varlığında olumlu ve olumsuz şekilde birçok sözcükle birlikte de kullanılmıştır.

Kısaltmalar

- DLT : *Divanü Lûgat-it Türk tercümesi* → Atalay 2013.
 DS : *Türkiye’de halk ağızlarından derleme sözlüğü* → 2009.
 DTS : *Drevnetyurskiy slovar’* → Nadelyayev vd. 1969.
 ESTY V : *Etimologiçeskiy slovar Tyurkskih yazıkov V* → Levitskaya vd. 1997.
 ET : Eski Türkçe
 Kzk. : Kazakça
 VEWT : *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* → Räsänen 1969.

Kaynakça

- Atalay, B. (2013). *Divanü Lugat-it Türk tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
 Baskakov, N. (1958). *Karakalpakşa-Ruşşa sözlük*. Moskva.
 Baskakov, N. (1963). *Nogaysko-Russkiy slovar*. Moskva.
 Bayniyazov, A. ve Bayniyazova, J. (2007). *Türükşe-Kazakşa sözdik*. Almatı.
 Budagov, L. (1869-1871). *Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih’ nareçiy I-II*. Sankt Peterburg.
 Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
 Egorov, B. G. (1964). *Etimologiçeskiy slovar Çuvaşskogo yazıka I-II*. Çeboksarı.
 Gürsu, U. (2017). *Kazak atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
 Iskakov, A. (1966). *Kazak tiliniñ kışkaşa etimologiyalık sözdigi*. Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası.
 Iskakov, A. (1978-1986). *Kazak tiliniñ tüsindirime sözdigi 10 tom*. Almatı: Kazak SSR Gılım Baspası.

- Iskakov, A. (2011). *Kazak ädebi tiliniñ sözdigi 15 tom*. Almatı.
- İnan, A. (2020). *Makaleler ve incelemeler I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İsmail, Z. ve Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Kazak atasözleri*. Ankara: Engin.
- Kaliyev, G., Hakısbekov, O., Sarıbayev, Ş. ve Uderbayev, A. (2005). *Kazak tiliniñ aymaktık sözdigi*. Almatı: Arıs.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Kültür Bakanlığı. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. Ankara.
- Levitskaya, L. S., A. V. Dıbo ve V. İ. Rassadin. (1997). *Etimologičeskiy slovar Tyurkskih yazıkov, obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnoviy na bukviy "K", "K"*. Moskva.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy slovar*. Leningrad.
- Oba, E. (2020). *Kazakçanın tarihî Türk lehçelerine göre söz varlığı*. İstanbul: IQ Kültür-Sanat.
- Orozobayev, M. ve Moldaliev, N. (2020). Kırgızcadaki kurt (börü) ile ilgili örtmece kelimeler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2020 Bahar (32)*, 23-38.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Radloff, W. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*. Sankt Peterburg.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Şçerbak, A. M. (1961). *Nazvaniya domaşnih i dikih jivotnih v Tyurkskih yazıkov*. Moskva.
- Tenişev, E. R. (2001). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih yazıkov, Leksika*. Moskva.
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkiye'de halk ağızlarından derleme sözlüğü*. Ankara.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen 'Altuigurisch – Deutsch – Türkisch', Eski Uygurcanın el sözlüğü 'Eski Uygurca – Almanca – Türkçe'*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Zhumabekov, K. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde hayvan adı içeren atasözleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde: Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Extended Summary

Kazakh, one of the modern Turkish dialects, is a very rich language in terms of vocabulary. The words of Turkish origin and derivatives of these words constitute the majority of the vocabulary. In addition, Kazakh has a rich oral culture. Elements of this oral culture have led to the emergence of different words in Kazakh today, and even later, the words that emerged as a result of these cultural elements have been written down. One of the words formed as a result of this folk culture is the word *kaskır*. In this study, the word *kaskır*, which emerged as a result of cultural elements of Kazakh language, will be evaluated. The specified word will be examined grammatically and information about its derivatives and usage areas will be given. In addition, information will be given about the appearance of the word in other dialects and its derivatives in dialects.

Kaskır, the etymology of the word is not entirely clear. On this subject, Sevortyan makes an etymology suggestion in his work named ESTY V and states that the root of the word comes from the verbs *karış-* or *kaş-*. In fact, the Old Uighur and DLT states that the word *karis-* “to interfere, to resist, to be enemies” may be the origin of this. After Sevortyan, the verb *karış-* was added to the suffix *-kır* to form its present form and that the folk etymology of this word probably emerged in a late period with a series of verbal and cultural elements. A similar opinion on the word is given by Şçerbak. He, like Sevortian, states that the origin of the word comes from the verbs *karış-* or *kaş-*. However, Sevortyan’s source about the origin of the word in his work is from Sherback’s work.

Abdulkadir İnan stated that the word emerged as a taboo element on this subject and later became the name of the animal that was spoken. The name of the animal (wolf) was considered uncanny at certain times in the shepherd nation and high-cultural nations. Because it is believed that the name of the animal will come when it is said, another name, pseudonym, has been used. Central Asian Turkic peoples also used the words *kaçkır*, *kaskır*, *kaşkır*, *karışkır* in order not to say *börü* at night, as they lived as shepherds. Even the Chuvash people later used the word *payaçkır* as the real name of the wolf, making it a taboo and instead of the word *kaçır*, they used the word “*paygambar iti*” (long-tailed).

Other than the word *kuraskır* in Kazakh, different names are also given to wolf. These; like *itkus*, *jamanavız*, *ulıma*. The equivalents of these words in dictionaries are given as *kaskır* (wolf). This shows that the local people, like the Chuvash people, regarded the word *kaskır* as the real name of the wolf and gave new names by treating this word as a taboo. These words mentioned above are mostly used in dialects.

However, this word is a similar word, it is seen in the People’s Assembly Glossary mouth in Turkey. The word in the Compilation Dictionary has also emerged as a taboo element. However, this word is different in meaning from the word used in Central Asia. The word compiled from the Manisa-Alaşehir region is used as “bear”. The word is a derivation similar to the word of Central Asian origin. However, the fact that the feared animal in the region where it is used in Anatolia is a bear has been deemed worthy of taking this title (*kaşgır*).

The word *Kaşkır* is seen in the vocabulary of Kazakh and in the vocabulary of many modern Turkish dialects. Various opinions have been put forward regarding the origin of the word, it has been attempted to be linked to an origin. However, as seen above, the scientists who studied the origins also concluded that this word was a product of folk etymology and emerged as a result of the taboo element. The word has become a frequently used word in daily life instead of wolf in proverbs in Kazakh vocabulary. Even the old Turkish word *börü* is not used very often in Kazakh today, but the word *kaşkır* is used instead. In addition, the word was carried from Central Asia to Anatolia, where it was associated with a different animal. The word has also been used in conjunction with many words, both positively and negatively, in the vocabulary of Kazakh.

BEYDİLİ BOYUNUN AĞIZ ÖZELLİKLERİNE DAİR NOTLAR*

İdris Nebi UYSAL**

Özet

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar büyük bir hacme ulaşmasına rağmen içlerinde bir boyun veya topluluğun ağız özelliklerini belirlemeye yönelik çalışmalar oldukça azdır. Bu durum, Türkiye Türkçesi ağız çalışmaları adına bir eksikliktir. Literatüre bakıldığında konuyla ilgili çalışmaların Avşar, Kınık, Salur ve Çepni boyları üzerinde yoğunlaştığı görülür. Beydili boyuyla ilgili bir çalışma vardır. O da bir türkü derlemesinden ibarettir. Bu yazıda *Arpaçbahşiş Kasabası (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Yörükleri Ağızı* adlı yüksek lisans tez projesinden yararlanılarak Beydili boyuna ait olduğu düşünülen bazı ağız özellikleri üzerinde durulacaktır. Bugün Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan Boynuinceliler; Boz-Ulus'un bir parçası olup Beydili boyuna mensuptur. Beydili oymakları günümüzde Ankara, Ağrı, Erzin-can, Karaman, Kırşehir, Mersin gibi şehirlerde yaşamaktadır. Boynu-nceliler ise Kıbrıs, Karaman, Kırşehir, Nevşehir ve Mersin'de gruplar hâlinde bulunmaktadır. Yaşadıkları yerlerden biri Erdemli'nin Arpaç-bahşiş kasabasıdır. Boynuincelilerin sergilediği ağız özelliklerinin on-ların bağlı olduğu Beydili boyunu tamamiyle yansıttığı söylenemez. Ancak bu oymağın, ait olduğu bütünün baskın dil hususiyetlerinden iz-ler taşıması muhtemeldir. Boynuincelilerde yaygın şu özelliklerin Bey-dili ağızının karakteristikleri olabileceği düşünülmektedir: kapalı e sesi

* Bu çalışma, yürütücülüğünü yaptığımız ve Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Komisyonunca desteklenen 03-YL-13 numaralı Arpaçbahşiş Kasabası (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Yörükleri Ağızı isimli projeden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uysal.idrisnebi@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7219-0649.

ile damak n'sinin varlığı, ğ-k-η seslerinin dil uyumunu bozma eğilimi, kelime içinde ve sonunda ç>ş, k>h değişmelerinin yaygınlığı, arkaik *ma/me, ok/ök, +kına/+kine* yapılarının işlekliliği, duyulan geçmiş zaman için *-IK*'in kullanılması ve ekte ünsüz erimesine bağlı olarak yaşanan ünlü uzunlukları.

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Beydili boyu, Boynuinceliler, ağız özellikleri.

REMARKS ON DIALECTICAL CHARACTERISTICS OF BEYDİLİ TRIBE

Abstract

In the face of studies on Turkey Turkish dialects have reached a great volume, there are few studies about determining a clan's or a tribe's dialectical characteristics. This case, is a significant deficiency for dialectology. When the literature is reviewed, it is seen that the studies on the subject are on Avşar, Kınık, Salur and Çepni tribes. There is only one study about Beydili clan, which is a folk song compilation. In this paper, the dialect features thought to belong to the Beydili tribe will be focused on by using the project named *Arpaçbahşiş Town (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Nomads Dialect*. Boynuinceliler, who live in various places of Anatolia today, is a part of Boz-Ulus and member of Beydili clan. Tribes affiliated to Beydili, today live in cities as Ankara, Ağrı, Erzincan, Karaman, Kırşehir, Mersin. Boynuinceli nomads on the other hand set in groups in Cyprus, Karaman, Kırşehir, Nevşehir and Mersin. One of the places where one of these troops lives is Arpaçbahşiş small town of Erdemli. It cannot be said that dialectical characteristics of Boynuinceliler reflects exactly their appertained Beydili clan. However, it is likely that this clan bears traces of dominant linguistic specialties of the entire tribe appertained. Therefore, those widespread characteristics in Boynuinceliler are thought to be the characteristics of Beydili dialect: existence of closed *e* vowel and nasal *n*, ğ-k-η vowels tendency to break linguistic harmony, prevalence of ç>ş and k>h alterations inside and at the end of word, practicality of archaic *ma/me, ok/ök, +kına/+kine*, use of *-IK* as suffix for reported past tense and vowel length due to consonant drop of this suffix.

Keywords: Oghuzs, Beydili tribe, Boynuinceliler, dialectical characteristics.

Giriş

Türk dili araştırmalarında ağız çalışmaları önemli bir yer tutar. Kaynak kişilerden derlenmiş metin, kelime veya sözlerin incelenmesi yahut listelenmesiyle yapılan bu çalışmaların genellikle diyalektolojik iki amacı vardır: belli yerleşim bölgelerine veya topluluklara özgü konuşma biçimlerini tespit etmek,

sözü edilen yerlere yahut zümrelere ait söz varlığı unsurlarını bir araya getirip kayıt altına almak. Oysa sahadan uzun uğraşlar sonunda derlenen malzemelerle gerçekleştirilen bu çalışmaların ağız bilimi alanına sunacağı veriler bunlardan daha çoktur. Türk dili tarihinde ilk örneği Maksimov (1867) tarafından verilen ağız araştırmaları bugün sayıca büyük bir hacme ulaşmasına rağmen, söz konusu alanda bir boyun veya ona bağlı bir zümrenin ağız özelliklerini belirlemeye yönelik çalışmaların ihmal edildiği, bu amaçla gerçekleştirilenlerin de mevcut zengin birikimin içinde hayli az olduğu görülmektedir¹. Bu durum, kimi araştırmacılar (Korkmaz, 1976; Gülsevin, 2010 gibi) tarafından da dile getirildiği üzere Türkiye Türkçesi ağız çalışmaları adına önemli bir eksiklik olup alanda araştırılmayı bekleyen konuların başında gelmektedir. Ağız bilimi alanındaki gayretleriyle bilinen Korkmaz (2009a, s. 470) meselenin önemini “Ağızlar üzerine yapılan derleme ve inceleme çalışmalarının hayli ilerlediği bir dönemde bundan sonra yapılacak olan, ağız-etnik yapı ilişkisini ele alan çalışmalara yönelmektir.” şeklinde dile getirmekte ve yeni çalışmalar için yön göstermektedir.

12 Temmuz 1932 tarihinde kurulan Türk Dil Kurumunun bir plan ve program çerçevesinde yürüttüğü söz derleme faaliyetleriyle ilk adımı atılan², ardından Ahmet Caferoğlu’nun çabalarıyla yerli bir kimlik kazanan ağız araştırmalarında etnik yapı-ağız ilişkisine değinen isimlerin başında Zeynep Korkmaz gelir. Kâşgarlı Mahmud’un, çağındaki Türk boylarının konuşma biçimleri hakkında verdiği bilgilerden yola çıkan Korkmaz (1971); arşiv belgeleri, yazılı kaynaklar, saha çalışmaları ve yer adlarından elde ettiği veriler ışığında Kınık, Avşar, Salur boylarının ağız özelliklerini belirlemiştir. Bu tespitler, hâlen alanda önemini ve ilk olma özelliğini korumaktadır. Bu konuda sonraki yıllarda birtakım çalışmalar yapılmışsa da Türkiye diyalektolojisinde gerek Oğuz boylarını gerekse Oğuz dışı Türk gruplarını esas alan ağız incelemelerinin yeterli düzeye ulaştığını söylemek zordur. Oğuz boylarının ağız özellikleri

¹ Anadolu, Oğuzlar başat olmak üzere farklı dönemlerde Kıpçak, Çiğil, Nogay gibi birçok Türk boyunun gelip yerleştiği bir coğrafyadır. Türkiye Türkçesi ağızlarının temelinde de Oğuzcaya dayalı ağızlar vardır (Karahan, 1996, s. 1). Ancak çeşitli nedenlere bağlı olarak Anadolu’da muhtelif zamanlarda yaşanan demografik hareketler, bu coğrafyadaki etnik yapıyı ciddi anlamda etkilemiş; iskân politikası, ayaklanmalar, göçler sonunda ülkede yeni siyasi teşekküller ve aşiretler meydana gelmiştir. Bu durum, Gülsevin’in (2010, s. 140 ve 150) de ifade ettiği üzere Türkiye Türkçesi ağızlarında etnik belirlemeler yapmayı oldukça zorlaştırmıştır. Anadolu nüfus hareketlerinin ağızların oluşması ve incelenmesine etkileri konusunda Özkan’ın (2009) çalışmasına müracaat edilebilir.

² Türkiye’de halk ağzındaki sözcüklerin derlenmesine yönelik düşünceler, ilk kez dilde sadeleşme tartışmalarının yaşandığı XIX. asrın son çeyreğinde gündeme gelmiştir. O dönemde Maarif Nezaretinin Sultan II. Abdülhamit’in iradesiyle böyle bir çalışmayı başlattığı bilinmektedir (Levend, 1972, s. 145-147). Fakat bugün elimizde çalışmanın akıbeti hakkında malumat yoktur.

üzerine yapılan çalışmaların çoğu, Avşar (bk. Kılıç, 1991; Gülensoy ve Alkaya, 2011, s. 322) ve Çepni (bk. Brendemoen, 1996, s. 211-223; Mutlu, 2009a ve 2009b; Gülsevin, 2010; Şimşek Umaç, 2011; Erten, 2020 gibi) ağızları üzerinedir³. Bu yazının konusunu teşkil eden Beydili boyuyla ilgili olarak, tespit edilebildiği kadarıyla, sadece bir çalışma vardır. O da bir türkü derlemesinden ibarettir (bk. Gülensoy ve Alkaya, 2011, s. 41 ve 322). Tez projesi kapsamında Arpaçbahşiş Kasabası Boynuinceli Yörüklerinden derlenen malzeme, Beydili boyu ağızları ile ilgili kimi dikkatlere ulaşmaya imkân vermektedir.

Beydili Boyu ve Boynuinceliler

Bugün “Beydili” şeklinde kullanımı yaygın olan ve ülkemizde “Badılı, Badıllı, Badi, Baldılı, Baldıllı, Bedili, Beydili, Beydilli, Beytil” (Gülensoy, 2015, s. 615; Erol, 2019, s. 216) gibi şekilleriyle ondan⁴ fazla köyün yahut beldenin⁵ adında, kişilerin soy isimlerinde, lakaplarında hatırası yaşayan Beydili (<Beg-tili), 24 Oğuz boyundan birinin adıdır⁶. İsim, Oğuzların Bozok kolunu teşkil eden Yıldızhan’ın dört oğlundan birine dayanmaktadır. Adı ilk kez *Dîvânu Lugâti t-Türk*’te zikredilen ve Kâşgarlı Mahmud tarafından “Oğuz boylarının yedincisi” (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 27) olarak takdim edilen Beydili; Selçuklu Devleti’nin kuruluşuna katkı sağlamış, kendisine bağlı birçok aşiretle Anadolu’nun ve civar bölgelerin fethine iştirak ederek bu toprakların Türk kimliği kazanmasında etkin rol oynamıştır (Halaçoğlu, 1992, s. 56). Adı geçen boy, Reşîdüddin’in tespitiyle Oğuzlardan padişah çıkararak az sayıdaki boydan biridir (Sümer, 1999). Tarihte Suriye’den İran’a geçerek Safevi Devleti’nin kuruluşuna katkı veren ve o coğrafyayı da yurt tutan Beydili’ne bağlı gruplar bugün Adana, Adıyaman, Afyon, Ağrı, Ankara, Antakya, Aydın, Çankırı, Çorum, Denizli, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Gümüşhane, Iğdır, Isparta, Karabük, Karaman, Kars, Kırşehir, Malatya, Maraş, Mardin, Mersin, Muğla, Niğde, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Yozgat gibi şehirlerde toplu veya dağınık hâlde yaşamaktadır (bk. Halaçoğlu, 2012, s. 100; Tok, 2015, s. 624-625).

³ Çepniler, gizli dil içerikli bazı çalışmalara da konu olmuştur (bk. Caferoğlu, 1954; Kaymaz, 2003; Sevinçli, 2009 gibi).

⁴ Beydili isminin Türkiye’deki yer adlarında kullanımı, muhtelif nedenlere bağlı olarak XVI. asırdan günümüze %56,5 oranında azalmıştır (bk. Sümer, 1999, s. 301; Kütükoğlu, 2012, s. 150).

⁵ Develi (2015, s. 11), 2015 yılında düzenlenen *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri* isimli 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu’nun açış konuşmasında Anadolu’daki etnonim adları arasında yer alan “Heydeli”nin de Beydili ile ilişkili olduğunu söyler. Develi; konuşmasında Alka-evli, Kayı ve Yıva boylarına ilişkin yer adlarını yeniden değerlendirmeyi gerektirecek ilginç bilgiler de aktarır.

⁶ Beydili boyu, iskân ve teşekkülleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halaçoğlu, 1992, s. 56-57; Sümer, 1999, s. 301-313, Şahin, 2006, s. 135-138.

Boynuinceliler Boz-Ulus'a bağlı konargöçer teşekküllerden biridir⁷. Sümer'e (1999, s. 309) göre adı geçen topluluk, Kuzey Suriye'de yaşayan ana Beydili boyundan ayrılmış bir oymaktır. Bu bilgiden yola çıkıldığında Boz-Ulus'a bağlı bir teşekkül olan ve bugün Anadolu'nun muhtelif yerlerinde varlığını sürdüren Boynuinceli aşiretinin Oğuzların Beydili boyundan geldiği anlaşılmaktadır. Karaman, Kırşehir ve Mersin vilayetleri topluluğun yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Bununla birlikte adı geçen oymağın mensuplarını Adana, Aksaray, Çorum, Kayseri, Kıbrıs, Konya, Maraş ve Nevşehir'de dağınık gruplar hâlinde bulmak mümkündür (bk. Türkay, 1975, s. 251; Özden, 2014, s. 17). Hâlen bu Yörük taifesinin ikamet ettiği yerlerden biri Erdemli'nin Arpaçbaşı kasabasıdır. Anadolu'da önce Nevşehir'e iskâna zorlanan Arpaçbaşı Boynuincelileri, daha sonra kendilerine yurt olarak Karaman'ı seçmiştir. Burada da fazla kalamayan topluluk; önce Mersin'in Silifke ilçesine geçmiş, bir süre sonra oradan da ayrılarak Mersin'in bir başka ilçesi olan Erdemli'ye yerleşmek durumunda kalmıştır. Bu göçlerin topluca gerçekleşen bir gidiş olmadığı, daha önce yerleşilen merkezlerde bakiyelerinin kaldığı, böylece farklı yörelerde dağınık hâlde yaşayan grupların meydana geldiği muhakkaktır. Geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olan bu kişiler; kıyı sahile yakın yerlerde, sıcak yaz günlerini ise ilçenin Avgadı, Sorgun gibi yaylalarında geçirmektedir.

Daha Önce Yapılan Çalışmalar

Türk boyları arasındaki diyalektolojik ayrılıkları dile getiren ilk isim, ortaya koyduğu şaheserle birçok ilke imza atan Kâşgarlı Mahmud olmuştur. Eserinde Türkleri 20, Oğuzları 22 boy olarak takdim eden ve yaşadıkları yerlerin haritasını paylaşan Kâşgarlı (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 10-11), bu toplulukların ağız özellikleri hakkında kısa bilgiler verir. *Dîvânu Lugâti t-Türk* müellifi, sözlüğünün ilerleyen bölümlerinde Oğuz, Kıpçak, Karluk, Çiğil, Yağma başta olmak üzere adını zikrettiği Türk boylarının konuşma diline ait verdiği bilgileri örneklerle zenginleştirir. Fakat Türkçenin ilk sözlüğünün yazarı, Oğuzları teşkil eden boyların diyalektolojik durumu hakkında tek tek bilgi vermez. Kâşgarlı'nın buradaki açıklamaları, içinde Beydili'nin de yer aldığı 24 boyu bulunduran Oğuz üst kimliğinin genel dil özellikleri üzerinedir.

Beydili hakkında bugüne kadar yapılan müstakil çalışma sayısı hayli az olup eldekilerin tamamı boyun tarihi, nüfusu, Anadolu ve civar bölgelerdeki (özellikle Suriye) iskânı üzerinedir. Çalışmalarının temelini Osmanlı arşivleri üzerine kuran Altınay (1989), Halaçoğlu (1991), Gündüz (1997), Sümer (1999) gibi tarihçilerin ortaya koyduğu genel başvuru kaynaklarının yanı sıra

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Altınay, 1989, s. 67-69; Korkmaz, 1994, s. 24; Gündüz, 1997, s. 149; Sümer, 1999, s. 437.

Beydili boyuna münhasır yayınlar (bk. Baydil, 2010 ve Silsüpür, 2019) da aynı konu çerçevesinde hazırlanmış olup bu eserlerde boyun diyalektolojik durumuna ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır⁸. Bu durum, Beydili boyu hakkında tamamlanan lisansüstü tezler için de söz konusudur.

Beydili boyunu ele alan, tarih ve halk bilimi ana bilim dallarında hazırlanmış dört lisansüstü tez tespit edilmiştir. Tarih muhtevalı tezlerden ilki (bk. Şanda, 2017a); Beydili boyunun menşesi, geçmişi, Oğuz boyları içindeki yeri, Anadolu ve diğer coğrafyalardaki iskânı üzerinedir. Şanda'nın (2017b) "Geçmişten Günümüze Beydili Aşireti" adlı makalesi de tezinden istifade edilerek üretilmiştir. Konusu Beydili olan diğer tarih tezi ise daha dar bir alanda yapılmıştır. Araştırmacı çalışmasında Gaziantep'te iskân edilen Beydili aşireti mensuplarını ele almış, aşiretin geçmişi ve gelenekleri hakkında bilgiler vermiştir (bk. Çebiş, 2019). Halk bilimi alanında yapılan tezlerden ilki (bk. Ulusoy Yılmaz, 2014), Sivas'ın Hafik ilçesine bağlı Beydili köyündeki müzik pratikleri üzerine hazırlanmıştır. Diğeri doktora tezi olup (bk. Ayan, 2015) Ankara'nın Nallıhan ilçesinin bir köyü olan Beydili'deki somut olmayan kültürel miras ürünlerinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Beydili boyunun bir teşekkülü olan Boynuinceli aşireti hakkındaki müstakil çalışmalar ise iki yüksek lisans tezi ile iki makale ve bildirdiden ibarettir. Tamamlanan tezlerin ikisi de Arpaçbahşiş'te yaşayan Boynuinceli Yörükleri üzerinedir. İlki aşiretin sosyokültürel yapısı (bk. Demir, 2006), diğeri ise ağız hususiyetleri hakkındadır (bk. Özden, 2014). Makalelerden biri oymağın 1830-1845 yıllarında nüfus defterlerine yansıyan demografik durumuna (bk. Aygün, 2018), diğeri ise menşesi ve iskânına dair bilgiler içermektedir (bk. Memişoğlu, 1996). Söz konusu bildiride ise Arpaçbahşiş kasabasında yaşayan Boynuinceli taifesinin yemek kültürü üzerinde durulmuştur (bk. Bektarım vd., 2019).

Boynuinceli Yörüklerinin Ağız Özellikleri

Erdemli'nin Arpaçbahşiş kasabasında yaşayan Boynuinceli Yörüklerinin yaygın ağız özellikleri şunlardır⁹:

⁸ Sınırlı da olsa bazı ağız monografilerinde ve incelemelerinde Beydili boyuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Mesela Erol'da (2019) Isparta'nın Sütçüler ilçesindeki Beydili köyünden derlenmiş 3 metin, Koraş'ta (1992) Karaman il merkezine bağlı aynı adı taşıyan köyden derlenmiş 1 metin ve Demir'de (2013), Ankara'nın Nallıhan ilçesine bağlı Beydili köyünden kayıt altına alınmış 1 metin vardır. Uysal'ın (2011) çalışmasında aynı isimli köyden yazıya geçirilmiş kelimeler bulunurken Yıldırım'ın (2002) incelemesinde Beydili boyunun diyalektolojik durumuna dair bazı bilgilere de ulaşılabilmektedir.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Özden, 2014.

1. Örnekleri tarihî metinlerden itibaren takip edilebilen “kapalı e” (é) sesi, bu toplulukta belirli sözcüklerde duyulmaktadır: *géce*, *vér-* gibi. Bununla birlikte sesin bulunduğu kelimelerin “i” ile söylendiği de anlaşılmaktadır.

2. Türkçe sözcüklerde iç seste “ğ, k, ı, r, y” ünsüzlerinin düşmesi veya erimesi yaygındır. Bu hadise, uzun ünlülerin oluşmasına yol açmaktadır: *ōlan* “oğlan”, *gelecēdi* “gelecekti”, *onūla* “onunla”, *galīsa* “kalırsa”, *nēse* “neyse” gibi.

3. Dil uyumu sağlamdır. Yazı dilinde uyuma girmeyen ekler bu ağızda uyuma girmiş, ünlü dizilişi Türkçenin ses yapısına uymayan birçok alıntı sözcük, ek veya gramer unsuru, ilerleyici veya gerileyici benzeşme yoluyla uyumlu hâle gelmiştir: *aldılarınsa* “aldılar ise”, *çocūylan* “çocuğu ile”, *ğızıķana* “kız iken”, *ortadaķı* “ortadaki”; *evlet* “evlat”, *cūzden* “cüzdan”, *lire* “lira”, *sere* “sera” gibi. Uyuma giren gramer yapılarından biri de tezlilik fiildir: *fıttırırır-* *miş* “fıttırırırır-miş” gibi.

4. Dil uyumunda tespit edilen sağlamlığa karşın bünyesinde “ö, ü” ünlüleri bulunan kelimelerde “ğ, k, ı” seslerinin etkisiyle uyum bozulabilmektedir: *gözleme* “gözleme”, *kūtük* “kütük”, *ōñünde* “önünde” gibi. Bu hadise Orta Anadolu ve Çukurova ağızları başta olmak üzere bazı bölge ağızlarında belirgindir (bk. Karahan, 1996, s. 118-119). Söz konusu durum, Boynuinceli ağzında “ı” ünlüsünü içine alacak şekilde genişlemiştir: *emmiñile* “emmin ile”, *evinđen* “evinden”, *yeñiden* “yeniden” gibi.

5. İlerleyici ünlü benzeşmesinin bu ağızdaki örnekleri (*şofor* “şoför”, *tedevi* “tedavi” vb.) gerileyici benzeşmeye (*talaş* “telaş” gibi) nazaran çoktur.

6. Dudak uyumu kuvvetlidir: *hamur* “hamur”, *toruslar* “Toroslar”, *yavru* “yavru” gibi.

7. Ünlü değişmesi olarak “a>e, e>i, ö>ó, u>ı, ü>ú” değişmeleri yaygındır: *nem* “nam<nām”, *tenike* “teneke”, *örterin* “örterim”, *tapı* “tapu”, *ğüzün* “güzün” gibi.

8. Ünlü türemesi iç seste daha çok görülmektedir: *apartıman* “apartman”, *soñura* “sonra” gibi. Bu hadise ön seste “ı, r” ünsüzlerinin bulunduğu sözcüklerde yaşanırken, son seste “-ken” zarf-fiil ekini almış sözcüklerde görülmektedir: *ilimon* “limon”, *urum* “Rum”; *gırerken* “gırerken”, *ğızıķana* “kız iken” gibi.

9. Damak n’si (ı) korunmuştur: *baña* “bana”, *onuñ* “onun”; *biñ* “bin”, *deñiz* “deniz” gibi.

10. Ünsüzler arasında tonlulaşma ve süreklileşme türündeki değişmeler baskındır. Kelime içinde ve sonunda “k>ğ” sızıcılaşması, kelime başında “k>ğ, k>g, t>d” tonlulaşması ve “k>h” değişmesi, iç seste “ç>ş” süreklileş-

mesi ve son seste “z>s” tonsuzlaşması yaygındır: *oĥumuş* “okumuş”, *ġasım* “kasım”, *ġişi* “kişi”, *depe* “tepe”, *haç* “kaç”, *ġeşdik* “geçtik”, *otus* “otuz” gibi.

11. Ön seste “h, y”, iç seste “l”, son seste ise “h, n, r” düşmeleri yaygındır: *eybeye* “heybeye”, *örelerde* “yörelerde”; *osun* “olsun”, *ġakdı* “kalktı”; *inşallā* “inşallah”, *ġencike* “gençken”, *sökülü* “sökülür” gibi. Boynuinceli ağızda vurgu sebebiyle “k” sesinin düşürüldüğü örneklere de rastlanmıştır: *yo* “yok”, *ço* “çok” gibi.

12. Ünsüz ikizleşmeleri örnekleri arasında “-nn-, -şş-” biçimleri yaygındır: *aşşa* “aşağı”, *yanna* “yana” gibi.

13. Göçüşme, içinde “r” sesi bulunan sözcüklerde yoğunlaşmaktadır: *orbuĥ* “obruk”, *tercibe* “tecrübe” gibi.

14. Eski Türkçe “kına, kine¹⁰; ma, me; oĥ, ök” edatları, bu ağızda sıkça duyulmaktadır: *demiş kine* “demiş ki”, *ġayFeye varıncaĥ* “kahveye varınca”, *ondan soġrama* “ondan sonra” gibi.

15. Yazı dilinde kullanılmayan fakat ağızlarda örnekleri yer yer duyulan “-IĤ, -CI” sıfat-fiil ekleri topluluk ağızında vardır: *beşten çıkıĥ çocuklar* “beşten çıkmış çocuklar”, *çevirik bi şey* “çevrilmiş bir şey”, *ġunlacı avrad* “kulunlayacak (doğuracak) kadın”¹¹ gibi. Yazı dilinde *çekiçi teklif*, *seçici kurul*, *yanıcı* yahut *uçucu madde* (Korkmaz, 2009b, s. 346) gibi örnekleri görülen “-Icl” sıfat-fiil eki, bu ağızda birtakım örneklere sahiptir: *öġsürdücü şurup* “öksürtücü şurup” gibi.

16. “-l, -i” zarf-fiil eki hem tek başına hem de tekrar grubu oluşturacak şekilde kullanılmaktadır: *ġüneş ġormesin déyi* “güneş görmesin diye”, *parlayı parlayı gider* “parlaya parlaya gider” gibi.

17. “-inca, -ince” zarf-fiil ekleri, “-incaĥ, -incāl, -incāz, -incāza, -incek, -incen, -incēz, -uncalayı, -üncēize” gibi şekilleriyle hayli işlektir: *onlar da alıncaĥ bu yolda çalışmaya başladılar* “onlar da alınca bu yolda çalışmaya başladılar”, *ora varıncāl emmi dedi* “oraya varınca emmi dedi”, *benim olan sese dayanamayıncāz gider* “benim oġlan sese dayanamayınca gider”, *yedi sene çoCū olmayıncāza bir ot toplamış* “yedi sene çocuġu olmayınca bir ot toplamış”, *gidincek beş ġün müzelifde ġaldım* “gidince beş ġün Müzdelife’de kaldım”, *ġoyununu zehirleycēz déyincen* “koyununu zehirleyeceġiz deyince”, *ġelincēz bana heç seslenmedi* “gelince bana hiç seslenmedi”, *sab_öluncalayı yemāġ ġazanları ġuruldu* “sabah olunca yemek kazanları kuruldu”, *beni böyle ġötürüncēize* “beni böyle götürünce” gibi.

¹⁰ Diġer ikisine göre hayli seyrekir.

¹¹ Türkiye Türkçesi ağızlarındaki diġer örnekler için bk. Akar, 2008.

18. Zamir kökenli teklik birinci şahısta “-m” yerine “-n” kullanılması yaygındır. Çokluk birinci şahıs eki ise “-z” iledir: *alırın* “alırım”, *gidecân* “gideceğim”, *gülmüşüyün* “gülmüşüm”, *isdeyorun* “istiyorum”, *suçluyun* “suçluyum”; *almayız* “almayız”, *éniyoruz* “iniyoruz”, *gazanmışıyız* “kazanmışız”, *gülesecēz* “güreşeceğiz”, *zenginmişiyiz* “zenginmişiz” gibi.

19. Şimdiki zaman çekiminde yazı dilindeki şekiller yaygındır. Bunun yanı sıra ekin arkaik biçimleri (-yorur, -yoru) ile son seste “-r” düşmesiyle oluşmuş “-yo” biçimi de kullanılmaktadır: *bilmeyorurun* “bilmiyorum”, *gonuyoru* “konuyor”; *cinniyon* “çığniyorum”, *sürüyos* “sürüyoruz” gibi. Fakat ekin, düz-ge-niş ve düz-dar ünlülü biçimleriyle karşılaşılmamıştır.

20. Gelecek zaman ekinin birinci şahıs çekimlerinde “ğ (<ğ/k)” sesinin düşmesi, buna bağlı olarak ekte hece kaynaşmasının meydana gelmesi yaygındır: *ben tersuza gēdecēn* “ben Tarsus’a gideceğim”, *ben ona bakacān* “ben ona bakacağım”, *neden alacām dedim* “neden alacağım dedim”; *bu evi yapacāz* “bu evi yapacağız”, *verebiliseg vérecēz* “verebilirsek vereceğiz”. Bu durum, aynı yapıdaki sıfat-fiil ekleri için de söz konusudur: *yaTacāmız yerler* “yatacağımız yerler”, *şehid olacāni bildi* “şehit olacağımı bildi” gibi. Ancak bu olay, Kınık boyundan (bk. Korkmaz, 1971, s. 26) farklı olarak fiil kök veya gövdesindeki ünlünün önlük-artlık niteliğine uyacak şekilde gerçekleşmektedir.

21. Duyulan geçmiş zaman eki olarak yazı dilindeki ekin yanında “-ık, -ik, -uğ, -ük” ekleri de kullanılmıştır: *hem çatlayık hem ezilig* “hem çatlamış hem ezilmiş”, *fisdan doñ géyik* “fistan don giymiş”, *çadırlar guruluk* “çadırlar kurulmuş”, *hasTaneye gótürük* “hastaneye götürmüş” gibi.

Değerlendirme ve Sonuç

Konu olarak bir boyu veya onun kolu durumundaki bir topluluğu ele alan ağız araştırmaları yalnızca, bu ağızların dil hususiyetlerini, bu dil ortamlarında saklı kalmış diyalektolojik ve leksik malzemeleri ortaya çıkarmaz. Ağızların teşekkülünde ve/veya birbirinden farklılaşmasında etnik yapı faktörünün etkisini ortaya koymak, söz konusu çalışmaların ağız bilimi alanına sağlayacağı katkıların başında gelmektedir. Bundan başka Türkiye Türkçesi ağızlarının tasnifine veya herhangi bir yöreye ait alt ağız gruplarının belirlenmesine yönelik çalışmaların tamamı, etnik yapı faktörüyle ilgisi bulunan konulardır. İşte bu nedenlerle bir boyun veyahut ona bağlı bir teşekkülün ağız özelliklerini merkeze alan çalışmaların ivedilikle yapılması, alanın öncelikli konularından biri hâline gelmiştir. Dahası bu, uzmanlarca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı dile getirilen ağızlar için bir zorunluluk olmuştur.

Arpaçbaşı’te ikamet eden Boynuinceli taifesinin ağızında Oğuz dışı Türk topluluklarına ait bir dil özelliğiyle karşılaşılmamıştır. Bilakis, bu oymakta

yaygın olan özelliklerin genelde Oğuz ağzı, özelde ise Avşar, Kınık, Salur ağzıları için de karakteristik olduğu görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 12-13), eserinde Oğuzlara özgü olarak bahsettiği özelliklerin tümü Boynuinceli ağzında mevcuttur. Bununla birlikte Beydili boyuna bağlı bir teşekkül olduğu düşünülen Boynuinceli ağzına mahsus ses ve şekil hususiyetlerinden yola çıkılarak Beydili ile Avşar, Kınık, Salur ve Çepni boyları mukayese edildiğinde boylar arası diyalektolojik ilişkiler de ortaya çıkmaktadır:

Korkmaz (1971, s. 26); damak n'sinin varlığını, ön seste yaşanan “k>ğ, k>g” değişikliklerini, şimdiki zaman ekinde yaşanan “r” düşmesini ve görülen geçmiş zaman dışındaki kiplerde birinci şahısta görülen “-n”li biçimleri Kınık boyunun ağız özellikleri arasında sayar. Araştırmacının zikrettiği bu özellikler, Boynuinceli ağzında var olup Beydili ve Kınık boylarını ortak bir zeminde buluşturmaktadır. Korkmaz (1971, s. 28); kelime başında yaşanan “k>ğ, k>g” değişmelerini, “di-, vir-, yir” biçimindeki söyleyişleri, sözcük içinde veya sonunda sporadik olarak görülen “l, r” düşmelerini, iç ve son seste karşılaşılan “k>ğ” değişmesini, “kına, kine”¹² pekiştirme edatı ile “-incek” zarf-fiil eki ve varyantlarının yaygınlığını Avşar ağzının özellikleri olarak gösterir. Bunlar, Beydili ile Avşar ağzılarını birleştiren hususiyetlerdir. Korkmaz (1971, s. 30); Salur ağzında yuvarlak ince ünlüler yanında bulunan “g, ğ, k” ünsüzlerinin yanlarındaki ince yuvarlak ünlüleri kalınlaştırarak yarı kalın ünlüler meydana getirdiğini¹³, çekimli fiillerde birinci şahıs ekinin “-m” olduğunu, gelecek zaman ekinin birinci ve ikinci şahıs çekimlerinde hece kaynaşması ve ünlü uzaması görüldüğünü, şimdiki zaman çekiminde arkaik biçimlerin de duyulduğunu belirtir. Onun bu tespitleri Boynuinceli ağzında bulunmak suretiyle Beydili ve Salur boylarını birleştirmektedir.

Türkolojide ağız özellikleri hakkında birtakım çalışmalar yapılan Oğuz boylarından biri de Çepnilerdir. Bu boyun mensupları, günümüzde Trabzon, Giresun, Ordu, Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın başta olmak üzere Anadolu'nun değişik yerlerinde dağınık hâlde yaşamaktadır. Brendemoen (1996, s. 214) Trabzon'da yaşayan Çepnilerin ağzında kelime başında “k>ğ, k>g”, kelime içinde “ç>ş” değişiklikleri ile iç seste “l, r” düşmelerinin yaygın olduğunu söyler. Balıkesir Çepnileri üzerinde yapılan çalışmada ise genel özellik olarak tespit edilenler şunlardır: “ö>ó, ü>ú” şeklindeki yarı kalınlaşmalar, sözcük içinde “k>ğ” sızıcılaşması, “kapalı e” ile “damak n”sinin korunmuş olması, “l, r” ile başlayan sözcüklerde görülen ünlü türemesi, ünlü benzeşmeleri içinde ilerleyici benzeşmenin yaygın oluşu, ön seste “k>ğ, k>g, t>d” ve iç seste

¹² Alkaya (2009, s. 60), bu ekin Kıpçak Türkçesine özgü olduğunu, Türkiye Türkçesi ağzlarındaki kullanımının bir Kıpçak yadigarı olduğunu belirtmektedir.

¹³ Araştırmacı, bu özelliğin diğer bazı boylar için de söz konusu olduğunu belirtmektedir.

“ç>ş” değişiklikleri, gelecek zamanın birinci ve ikinci şahıs çekiminde “k/k” seslerinin düşmesi ve buna bağlı olarak ekte hece kaynaşmasının meydana gelmesi (Mutlu, 2009a, s. 485-509). Brendemoen ve Mutlu’nun tespitlerini, Çepni ağızı üzerine yapılan en kapsamlı araştırma niteliğindeki doktora tezinde (bk. Şimşek Umaç, 2011) de bulmak mümkündür.

Kuşkusuz, Boynuincelilerin sergilediği ağız özelliklerinin onların bağlı olduğu Beydili boyunu tamamıyla yansıttığını söylemek mümkün değildir. Ancak bu oymağın mensup olduğu boyun dil hususiyetlerinden bir kısmını taşıdığı muhakkaktır. Bu gerçekten hareketle Boynuincelilerde yaygın olan şu özelliklerin Beydili ağzının karakteristiği olabileceği düşünülmektedir: kapalı *e* sesi ile damak n’sinin varlığı, kalınlık-incelik uyumunun birleşik sözcükleri içine alacak şekilde kuvvetli oluşu, “ğ-ķ-η” seslerinin kalınlık-incelik uyumunu bozma eğilimi göstermesi, sözcük içinde ve sonundaki “ç>ş” ve “ķ>ğ” değişmelerinin yaygın olması, arkaik “ma/me” ve “oķ/ök” edatlarıyla “+ķı-na/+kine” ekinin işlekliliği, duyulan geçmiş zaman eki olarak “-ıķ/-ik” ekinin kullanılması ve bu eklerde ünsüz erimesine bağlı olarak oluşan uzun ünlüler. Yıldırım’ın (2002, s. 148) Doğu Çukurova ağızları hakkında tespitlerde bulunurken “Kuvvetle muhtemel Avşar, Bayat ve Begdili boylarına aittir.” diye bahsettiği özelliklerden bir kısmı Beydili için de söz konusudur. Bunlar “-ıķ/-ik” geçmiş zaman ekinin varlığı, “-IncA / -UncA” zarf-fiil ekinin sonundaki geniş ünlünün darlaşmasıdır.

Bu yazıda dile getirilen tespitler, dar alanda yürütülen bir çalışmanın sonuçlarıdır. Daha genel geçer ve kapsayıcı sonuçlara ulaşabilmek için hem Beydili boyunun hem de Boynuinceli Yörüklerinin etraflıca araştırılması gerekmektedir. Bunun için Beydili ve ona bağlı oymakların (Boynuinceli gibi) ismini taşıyan yahut onların iskân edildiği köy, belde vb. yerlerin öncelikli olarak çalışılması önem arz etmektedir. Eldeki çalışmanın Beydili boyu ve teşekkülleri üzerine yapılacak ağız araştırmaları için bir başlangıç mesabesinde olacağı ve bundan sonraki araştırmalar için bir karşılaştırma imkânı sunacağı düşünülmektedir. Yapılacak yeni çalışmalarla hem Beydili boyunun hem de Boynuinceli Yörüklerinin karakteristikleri belirlenmiş olacaktır.

Kaynakça

- Akar, A. (2008). Türkiye Türkçesi ağızlarında eski bir sıfat-fiil kalıntısı: {-CI}. *Turkish Studies*, 3(3), 1-7.
- Alkaya, E. (2009). Eski Türkçe -qıña ekinin Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kullanımı üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* [25-30 Mart 2008, Şanlıurfa] içinde (43-66). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Altınay, A. R. (1989). *Anadolu’da Türk aşiretleri*. İstanbul: Enderun.

- Ayan, T. (2015). *Beydili köyünün (Ankara Nallıhan) somut olmayan kültürel mirası üzerine bir inceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aygün, N. (2018). Nüfus defterlerine göre Boynuinceli aşireti (1830-1845). *Belleten*, 295, 899-958.
- Baydil, E. (2010). *Tunalı'dan Beydili'ye*. Ankara: Berikan.
- Bektarım, N. vd., (2019). Mersin Boynuinceli Yörüklerinde yemek kültürü. 3. *Uluslararası Turizmin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi Bildiriler Kitabı* [26-28 Eylül 2019, Mersin] içinde (57-64). Mersin Üniversitesi.
- Brendemoen, B. (1996). Trabzon Çepni ağız ve Tepegöz hikâyesinin bir Çepni varyantı. *Uluslararası Türk Dili kongresi*. [26 Eylül-3 Ekim 1988, Ankara] içinde 211-223. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1954). Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair. *Türkiyat Mecmuası XI*, 41-57.
- Çebiş, F. (2019). *Gaziantep'te Beydili aşireti*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, K. (2006). *Erdemli'nin Arpaçbaşı kasabasında yaşayan Boynuinceli oymağının sosyo-kültürel yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Develi, H. (2015). Açış konuşmaları. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*. 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* [21-23 Mayıs 2014, Ankara] içinde (11-12). Hacettepe Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti 't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erol, T. (2019). *Sütçüler ağız*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erten, İ. (2020). *Trabzon Çepni ağız (ses bilgisi-sözlük-metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. ve Alkaya, E. (2011). *Türkiye Türkçesi ağızları bibliyografyası* (3. bs.). Ankara: Akçağ.
- Gülensoy, T. (2015). Anadolu ve Rumeli'de Oğuz boy ve yer adları üzerine bir değerlendirme. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* [21-23 Mayıs 2014, Ankara] içinde (613-616). Hacettepe Üniversitesi.
- Gülsevin, G. (2010). Anadolu ağızlarında etnik (boysal) özellikler ve Çepni ağızları üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 20, 139-152.

- Gündüz, T. (1997). *Anadolu'da Türkmen aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*. Ankara: Bilge.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi* (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Halaçoğlu, Y. (1992). Beydili. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* içinde C 6 (56-57).
- Halaçoğlu, Y. (2012). *Türkiye'nin derin kimliği Osmanlı kimliği ve aşiretler* (3. bs.). İstanbul: Babıali Kültür.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaymaz, Z. (2003). *Türkiye'deki gizli diller üzerine bir araştırma*. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Kılıç, A. (1991). *Avşar ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koraş, H. (1992). *Karaman ve yöresi ağızları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 19, 21-32.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 23-24 143-172.
- Korkmaz, Z. (1994). *Neveşehir ve yöresi ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2009a). Türkiye Türkçesi ağızlarında dil özellikleri-etnik yapı bağlantısı ve beklentilerimiz. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* [25-30 Mart 2008, Şanlıurfa] içinde (467-473). Ankara: Türk Dil Kurumu
- Korkmaz, Z. (2009b). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kütükoğlu, M. S. (2012). Osmanlı'dan günümüze yer adları. *Belleten*, 275, 147-166.
- Levend, A. S. (1972). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Maksimov, V. A. (1867). *Opit issledovaniya Tyurkskih dialektov v Hudavendgare i Karamanii*, St. Petersburg.
- Memişoğlu, R. (1996). Boynuinceli Türkmenleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 100, 147-167.
- Mutlu, H. K. (2009a). Balıkesir Çepni ağzı. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*. [25-30 Mart 2008, Şanlıurfa] içinde (485-509). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mutlu, H. K. (2009b). Balıkesir Çepnileri ve ağız özellikleri. *Turkish Studies*, 4(3), 1577-1605.

- Özkan, N. (2009). Anadolu'daki nüfus hareketlerinin ağızların oluşmasına ve incelenmesine etkileri. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* [25-30 Mart 2008, Şanlıurfa] içinde (541-558). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özden, H. İ. (2014). *Arpaçbahşiş kasabası (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Yörükleri ağızı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sevinçli, E. (2009). Özel/gizli bir dil: Çepni dili. *Journal of Yaşar University*, 4(13), 1923-1949.
- Silsüpür, S. (2019). *Oğuzlar: Beydili boyu ve Cerid oymağı*. Ankara: Sinova.
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar, (Türkmenler)*. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şahin, İ. (2006). *Osmanlı döneminde konar-göçerler*. İstanbul: Eren.
- Şanda, M. N. (2017a). *Beydili aşireti*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şanda, M. N. (2017b). Geçmişten günümüze Beydili aşireti. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1(2), 64-75.
- Şimşek Umaç, Z. (2011). *Çepni ağızı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tok, T. (2015). Denizli ve yöresinde Oğuz yerleşimine dair bazı tespitler. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürler*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri [21-23 Mayıs 2014, Ankara] içinde (617-628). Hacettepe Üniversitesi.
- Türkay, C. (1975). *Başbakanlık Osmanlı arşiv belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda oymak, aşiret ve cemaatler*. İstanbul: Tercüman Kaynak Eserler Serisi.
- Ulusoy Yılmaz, D. (2014). *Kültürel kimlik bağlamında Sivas Hafik Beydili köyü müzik pratikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Uysal, İ. N. (2011). *Karaman ili ağızları ve Anadolu ağızları arasındaki yeri*. Karaman: Karaman Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Yıldırım, F. (2002). Türkiye Türkçesinin ağızları ve etnik yapı: Çukurova ağızları örneği. *Türkbilig*, 2002/4, 136-153.

Extended Summary

Dialect studies have an important place in Turkish language studies. These researches, which are revealed by examining the texts or words compiled from the source persons, have two dialectological purposes: to determine the speech styles specific to certain settlements or communities and to record the vocabulary items specific to any place or group. However, the materials compiled after long efforts from the field can provide more comprehensive data to the field of oral science than these mentioned. The data obtained from these studies; can also be used to determine the role of the ethnicity factor in the formation of dialects, and to classify the dialects belonging to Turkey Turkish or any region.

Even though studies on Turkey Turkish dialects have reached a large volume, there are very few studies on determining the dialect characteristics of a particular tribe or community. This is an important deficiency in terms of oral science. Zeynep Korkmaz comes first among the names who are interested in the ethnic structure-dialect relationship in dialect studies. Korkmaz, who set out with the information conveyed by Kâşgarlı Mahmud, determined the dialect characteristics of Kınık, Avşar and Salur tribes by using the data obtained from archival documents, written sources, field studies and place names. These findings still maintain their importance. Although some studies were carried out in this area later on, it is difficult to say that dialect studies based on both Oghuz tribes and non-Oghuz Turkish groups have reached a sufficient level. Most of the existing studies are on Avşar and Çepni dialects. There is only one study about the Beydili tribe, which constitutes a large branch of the Oghuzs, which consists of a compilation of folk songs.

In this paper, the dialect features thought to belong to the Beydili tribe will be focused on by using the project named *Arpaçbahşiş Town (Mersin-Erdemli) Boynuinceli Nomads Dialect*. Beydili (<Beg-tili), which is widely used today in the form of “Beydili” and has a memory in place names and surnames of people with its forms such as “Badılı, Badıllı, Bedili, Beydili, Beydilli” in our country, is the name of one of the 24 Oghuz tribes. The name is based on one of the four sons of Yıldızhan, the founder of Bozok branch of the Oghuzs. Beydili, whose name is mentioned first in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and shown as “the seventh of the Oghuz tribes” by Kâşgarlı Mahmud; contributed to the establishment of the Seljuk State and played an active role in the acquisition of Turkish identity of these lands by participating in the conquest of Anatolia and the surrounding regions with his tribes. Groups belonging to the Beydili clan, which formerly migrated to Iran from Syria and settled there, today live in cities such as Adana, Afyon, Ağrı, Ankara, Aydın, Çorum, Denizli, Erzincan, Gaziantep, Gümüşhane, Karaman, Kars, Kırşehir, Malatya, Maraş, Mardin, Mersin, Muğla, Niğde, Samsun, Şanlıurfa and Yozgat. Boynuince people are one of the nomadic organizations affiliated to Boz-Ulus. This community is a tribe separated from the main Beydili tribe living in North-Syria. Therefore, it is certain that the Boynuinceli tribe, which is an organization affiliated to Boz-Ulus and continues its existence in various parts of Anatolia today, came from the Beydili tribe of the Oghuzs. A dense population of communities is seen in the provinces of Karaman, Kırşehir and Mersin.

Also, it is possible to find the members of the tribe in scattered groups in Adana, Aksaray, Çorum, Kayseri, Cyprus, Konya, Kahramanmaraş and Nevşehir.

One of the areas where this Yörük group resides is the Arpaçbaşı town of Erdemli. Arpaçbaşı Boynuince people, who were first forced to settle in Nevşehir in Anatolia, later chose Karaman as their homeland. Since they could not stay here long, they first moved to Silifke district of Mersin, left there after a while and settled in Erdemli district of Mersin. It cannot be said that the dialect features of the Boynuince's completely reflect the Beydili tribe to which they belong. However, it is certain that this tribe bears traces of the dominant language characteristics of the whole to which it belongs. Based on this fact, it is thought that the following features, which are common in Boynuince people, may be the characteristics of Beydili dialect: presence of *closed e* sound (*é*) and *palatal n* (*ñ*), language harmony being strong enough to include compound words, tendency of *ğ-k-ñ* sounds to disrupt language harmony, prevalence of *ç>ş* and *k>h* changes in and at the end of the word, the functionality of the archaic prepositions *ma/me* and *ok/ök* and the suffix *+kına/+kine, -IK'* as a past tense suffix and the vowel lengths experienced depending on the use of and the consonant melting in this appendix.

No language features belonging to non-Oghuz Turkic communities were encountered in the mouth of the Boynuinceli tribe living in Arpaçbaşı. On the contrary, it is seen that the common features in this tribe are characteristic of the Oghuz dialects in general and the Aşağı, Kınık, and Salur dialects, whose features were determined before. All of the features that Kâşgarlı mentions as unique to the Oghuzs in his work are present in the Boynuinceli dialect. The functions set forth in this paper are the results of a narrow field study. In order to reach more general and inclusive results, both the Beydili tribe and the Boynuinceli nomads should be investigated in detail. For this reason, it is very important to work on places such as villages and towns that bear the names of tribes and tribes, similar to the names of Beydili or Boynuinceli. It is thought that the present study will be a starting point for the dialect studies on the Beydili tribe and its formations. New studies will shed light on the characteristics of the Beydili tribe and the Boynuince people.

SÖZLÜK TİPOLOJİLERİ VE TASNİFLERİ ÜZERİNE BİR DEğERLENDİRME

Cüneyt AKIN*

Özet

Sözlük tiyoloji, sözlük hazırlama süreçlerini ve sözlük kuramlarını belirleyen en önemli başlıklardan biridir. Bugüne kadar, sözlük tiyolojilerinin incelendiği çok sayıda çalışma olması, bu hususun önemini ortaya koymaktadır. Esasen, temel bir kavram olarak sözlük tiyoloji veya türleri kavramı dahi, bugünkü literatürde kavram olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir. Günümüz sözlük çalışmalarında belli bir sözlüğün, öne çıkan özelliğine göre tasnif edilmesi söz konusudur (eş anlamlılar sözlüğü, zıt anlamlılar sözlüğü, iki dilli veya çok dilli sözlük vb.). Bu nedenle mevcut sözlük tiyolojilerinin çoğunun, önemli ölçüde, sözlük başlıklarının tiyoloji olduğu söylenebilir. Bundan dolayıdır ki, öncelikle sözlük tiyolojilerini belirleyecek ölçütlerin neler olacağı belirlenmelidir. Bu bağlamda sözlük kuramı için birincil öneme sahip bir soru ortaya çıkıyor: Bir sözlük bilimsel ölçüt nasıl tanımlanabilir? Çalışmada, sözlük tiyolojilerinin tarihten bugüne hangi ölçütler çerçevesinde tasnif edildiği ortaya konulmaya, söz konusu sözlük tiyoloji çalışmaları ve sözlük tasnifleri dikkate alınarak, bir tasnif denemesi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük tiyolojisi, sözlük tasnifleri, sözlük türleri, sözlük bilim.

AN EVALUATION ON DICTIONARY TYPOLOGIES AND CLASSIFICATIONS

Abstract

Dictionary typologies are one of the most important topics that determine dictionary preparation processes and dictionary theories.

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, cuneyt.akin@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6230-7222.

The fact that there are many and different dictionary studies is an indication of how missing these typologies are. In fact, even the concept of dictionary typologies or genres as a basic concept has not been clarified as a concept in today's literature. In today's dictionary studies, it is possible to classify a certain dictionary according to its prominent feature (thesaurus, antonyms dictionary, bilingual or multilingual dictionary, etc.). Therefore, it can be said that most of the existing dictionary typologies are, to a great extent, typologies of dictionary titles. Once the number and content of these criteria have been determined, each lexicographic publication can be adequately defined by combining these criteria in certain ways. In this context, a question of prime importance for lexical theory arises: How can a lexicographic criterion be defined? In this study, it will be tried to reveal the criteria under which dictionary typologies have been classified since, and a classification attempt will be made by taking into account the dictionary typology studies and dictionary classifications.

Keywords: Dictionary typology, dictionary classifications, dictionary types, lexicography.

Giriş

Sözlükler, bir dilin söz varlığının dökümü veya envanteri niteliğini taşırlar. Dolayısıyla bu nitelik, dilin söz varlığının bütün unsurlarını kapsayıcı olmak durumundadır. Sözlüklerin kullanım amaçları ise, bu söz konusu genel nitelikten ayrı düşünölmelidir.

Tarihte bilinen ilk sözlük, Sümerce Akadca karşılıklar kılavuzu olarak nitelenebilecek olan *Urra Hubullu'*dur. Bu sözlükte yer alan kelimeler konularına göre düzenlenmiştir. Yirmi dört tabletten oluşan sözlük, dünya sözlükçölük tarihini MÖ 2300'e kadar, yani yaklaşık 4300 yıl öncesine götürmektedir. Suriye'deki Ebla kalıntılarında bulunan bu sözlük, Fransa'daki Louvre Müzesindedir. Ancak, mağara duvarlarına çizilen resimlerin bir bölümünün bazı canlıların tanıtılması amacıyla çizilmiş olabileceği de söylenebilir. Bu düşünceyle çizilmiş olan şekiller, yararlı hayvanlarla, zararlı ve tehlikeli hayvanları gösteren *resim sözlüğü* olarak kabul edilebilir (Akalin, 2010, s.270, 271).

Sözlük Hazırlama Süreçleri

Sözlük hazırlamaya başlamadan önce, hazırlanacak sözlüğün niteliğini ve kapsamını belirlemek, sözlük bilim çalışmalarının önemli bir bölümünü oluşturur. Çünkü sözlük için önce bir bütünce (corpus) gereklidir. Bu bütünce içinde madde başlarının seçimi yapılmalıdır. Öncelikle, hangi kelimelerin madde başı yapılacağı ve hangilerinin yapılmayacağına karar vermekle başlanmalıdır. Bu karar ile birlikte ortaya çıkan sonuç, sözlüğün kapsamını be-

lirlemektedir. Buna göre sözlükler, sözlük bilimin gelişim süreci içerisinde ve Türkçenin sözlükleri bağlamında aşağıdaki gibi tasnif edilegelmiştir (Baskın, 2012: 395-400):

- 1.1. Genel sözlükler,
- 1.2. Lehçe / ağız sözlükleri,
- 1.3. Dilin belirli alanlarını kapsayıcı sözlükler (eş anlamlı sözcükler, argo sözcükler, yabancı sözcükler, deyimler, atasözleri vb.)
- 1.4. Kullanıcısına göre sınırlandırılan sözlük türleri (ilköğretim sözlükleri, lise sözlükleri, yetişkin sözlükleri vb.),
- 1.5. Belirli bilim dalları veya sanat alanlarına ait terim sözlükleri,
- 1.6. Belirli yazar veya metin ile sınırlandırılan sözlük türleri,
- 1.7. Belirli bir dönemi içeren tarihsel sözlükler vb.
2. Boyutuna göre sözlükler;

Bir sözlükte boyutu belirleyen en önemli etken, ihtiyaçtır. Ortaya çıkan ihtiyaca göre kelime seçimi, madde düzenlemesi ve açıklaması yapılır. Örneğin, Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ü standart ölçülerde bir sözlük iken yurt dışına gezi veya iş amaçlı gidenlerin kullandıkları sözlükler genellikle cep sözlük niteliğindedir. Bunun için sözlükleri boyutuna göre sınıflandırmak mümkündür. Bu türler:

- 2.1. Standart boyutlardaki sözlük türleri,
- 2.2. Söz varlığı sınırlandırılan küçük sözlükler,
- 2.3. Fasikül sözlükler,
- 2.4. Cep sözlükleri,
- 2.5. Özel biçimli sözlük türleri (DVD, web tabanlı veya özel baskı sözlükler vb.),
3. Yayınlanma şekline göre sözlükler.

Tarihte ilk bilinen sözlükler tabletler hâlindeyken (mağaralardaki resimleri de bir sözlük biçimi olarak düşünebiliriz) zamanla daha kolay taşınabilir olan yapraklara ve elle yazılmış sözlüklere geçilmiştir. Teknolojik gelişmelerle beraber bu el yazılarının daha çok çoğaltılması ve daha kolay yayılması sağlanmıştır. Bu gelişmeler, zamanla matbu sözlükler ve elektronik olanlara zemin hazırlamıştır. Günümüz bilgisayar teknolojileri, sözlüğün kullanılabilirliğini arttıran önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sözlük hazırlama süreçleri bakımından dikkat edilmesi gereken hususlara değinen Mentrup, tek dilli sözlük hazırlama tartışmalarında Wiegand (1977a,

1977b) tarafından hazırlanan ve “w-soruları” olarak formüle edilen soruları, söz konusu sözlük hazırlama süreçlerinin daha sağlıklı işlemesi adına dikkat edilmesi gerekli sorular olarak görmektedir (1984, s.149):

1. Kim için? (akademisyenler, yabancılar vb.)
2. Ne zaman veya hangi durumda? (dil ve nesnelere ilgili sorular, bilgi, vb.)
3. Nerede? (okulda, eğitim sırasında, işte, kütüphanede vb.)
4. Neden? (çünkü kelimeye bağlı anlamada bir aksama var)
5. Nasıl? (ne sıklıkta, ne kadar sistematik, yardımla)
6. Hangi tek dilli sözlük?
7. Ne yapmak için? (bir iletişim çatışmasını önlemek veya çözmek için)
8. Hangi etkiyle?

Sözlük İçerikleri

Sözlüklerin yazılmaya başlandığı ilk zamanlardan bugüne dek biçimlerinde çok da çığır açıcı bir değişim yaşanmamıştır. Bir sözlüğün içeriğine genel olarak bakacak olursak aşağıdaki gibi bir görünüm ortaya çıkacaktır (Özcan, 2019, s.55):

1. Ön söz (ya da sunuş)
2. Kısaltmalar
3. Kullanım hakkında notlar/açıklamalar
4. Madde listesi ve tanımlamaları

Yukarıdaki sıralama ve/veya başlıklar kimi zaman farklılık gösterse de genelde bu tip bir sıralanış ve başlıklandırma söz konusu olmaktadır. İlk sırada yer alan “ön söz (ya da sunuş)” adından da anlaşılacağı üzere, sözlük yazarının, sözlük okuyucusuna iletmek istediği mesajı içeren ön sözden oluşur. İkinci sırada yer alan “kısaltmalar” bölümünde sözlükte kullanılan kısaltmaların ne anlama geldiği açıklanır. Üçüncü sırada yer alan “kullanım hakkında notlar/açıklamalar” kısmı ise bize sözlüğün nasıl kullanılmasını gerektiği ve madde gösterimi hakkında bilgi verir. Bu biçimsel gösterimde önceki bölümde yer alan kısaltmaların sözlük içerisinde maddeyle nasıl beraber kullanıldığı hakkında bilgi verilir. Okuyucunun sözlüğü kullanırken aradığı bilgileri bulabilmesini kolaylaştırır. Son sırada yer alan “madde listesi ve tanımlamaları” bölümü ise okuyucuların bir sözlüğü kullanırken en çok etkileşime geçtikleri bölümdür. Bu bölümde maddeler ve tanımlarının yanı sıra madde hakkındaki diğer bilgiler yer alır; dil bilgisi, kullanım alanı, ekli biçimler vs.

Sözlük Tipolojileri¹

Sözlük tipolojileri, şüphesiz ki sözlük kuramlarının önemli bir sorunudur. Sözlük çalışmalarının çeşitliliği, mevcut sözlük tipolojilerinin çoğunun eksik olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Aslında, “sözlük türü” veya “sözlük tipolojisi” ifadeleri dahi sözlük bilim alanında bugün açıklığa kavuşturulması gereken kavramlar arasındadır. Bugünkü durumda söz konusu tür veya tipoloji çalışmaları, belli bir sözlüğün “baskın” veya “farklı” bir özelliğine göre tasnif edilmesi şeklinde (eş anlamlılar sözlüğü, zıt anlamlılar sözlüğü, iki dilli veya çok dilli sözlük vb.) karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle mevcut sözlük tipolojilerinin çoğunun, önemli ölçüde, “sözlük başlıklarının tipolojileri” olduğu söylenebilir. Bu parametrelerin sayısı ve içeriği belirlendikten sonra, her bir sözlük, bu ölçütlerin (parametrelerin) belirli bir bileşkesi (kombinasyonu) ile yeterince tanımlanabilir. Bu bağlamda sözlük kuramı için birincil öneme sahip bir soru ortaya çıkıyor: Bir sözlük tipolojisi için bilimsel ölçüt nasıl tanımlanabilir? (Burkhanov, 1998, s.69,70).

Sözlük biliminin temel malzemesi, hem sözlük bilimsel kuramın (sözlük araştırması) konusu hem de sözlük bilimsel uygulamanın (sözlük yapımı) ürünü ve en yaygın referans çalışma çeşidi “sözlük” veya “sözcük kitabı”-dır. Sözlük niteliğinde olan her sözlük, yapısal olarak sınıflandırılabilen birçok türü veya tipi kapsar. Örneğin, fenomenolojik bir tipoloji veya biçimsel özelliklere dayalı bir sınıflandırmada, boyut (cep sözlüğü, kısaltılmış sözlük, özlü sözlük vb.) veya içeriğin kapsamı gibi birleşik özellikler hesaba katılabilir (genel sözlük, özel sözlük vb.). Sunumsal veya tektonik tipolojide ise sözlüğün formatına (alfabetik, sınıflandırılmış, tematik vb.) veya ortamına (el yazması, baskı, elektronik vb.) bakılabilir. Sözlüğün bağlamsal kullanımına dayanan işlevsel bir tipoloji veya sınıflandırma, sağlanan bilgi kategorilerine (telaffuz, yazım, etimolojik vb.) ve bunların sunulma yollarına (açıklayıcı), hedef kullanıcının (akademik, öğrenen, çevirmen vb.) bakış açısına (terminolojik vb.) göre şekillenir. Dilsel tipoloji, sözlüğün dil(ler)ine (tek dilli, iki dilli vb.) dayanacaktır. Bu farklı sözlük türleri, dil bilimsel ve kültürel taleplere yanıt olarak ve iletişim araçlarının kullanımındaki ve kullanılabilirliğindeki değişikliklerin bir sonucu olarak uzun bir süre içinde gelişmiştir (Hartmann, James, 1998, s.6,7).

Atkins ve Rundell çalışmalarında, sözlük türlerini şu şekilde sınıflandırmışlardır (2008, s.24, 25):

1. Sözlüğün dili (tek, iki, tek yönlü, çok yönlü, çok dilli vb.)

¹ Sözlük bilim çalışmalarının bibliyografalarına erişebileceğimiz bir sözlük derlem çalışması, tipolojiler ve diğer hususlarda yardımcı olacak nitelikte hazırlanmıştır (<https://sozmer.ogu.edu.tr/Haber/Detay/10/turk-sozlukbilimi-derlemi-tds-yayinda>). Çalışmadan ayrıca bir makale üretilmiştir (bk. Boz, E., Bozkurt, F., & Doğru, F., 2018, s.).

2. Sözlüğün kapsamı (genel, ansiklopedik, kültürel, terminolojik, alt diller, hukuki terimler, hemşirelik sözlüğü vb.)

3. Belirli bir dil alanı (eş dizimler, deyimsele fiiller veya deyimler vb.)

4. Sözlüğün boyutu (standart sözlük, cep sözlüğü vb.)

5. Sözlüğün aracı (basılı, elektronik, web tabanlı vb.)

6. Sözlüğün organizasyonu (kelime anlamı, bağlamsal anlam vb.)

7. Kullanıcı dilleri (hepsi aynı dili konuşan, iki spesifik dil kullanan, sözlüğün dilini dünya çapında öğrenenler vb.)

8. Sözlüğün kullanım amacı (kodlama, kod çözme vb.)

Svensén, eserinde yaptığı tasnifte sözlük türlerini, söz dizimsel ve paradigmatik olarak iki temel başlık altında sınıflandırmıştır (2009, s.22-37).

1. Söz dizimsel özel (değerlik, eş dizim, deyim vb.) sözlükleri

2. Paradigmatik özel sözlükler

2.1. Paradigmatik sözlükler

2.2. İçerik-paradigmatik (eş anlamlı, kümülatif, ayırt edici, zıt anlamlı, resimli vb.) sözlükler

2.3. İfade-paradigmatik (ters sıralı, düz sıralı, kafiyeli vb.) sözlükler

2.4. Kısıtlanmış-belirli bildirim türleri (yabancı kelime, neologizm, kısaltma-andonomastik, deyim, özdeyiş-atasözü vb.) sözlükleri

2.4.1. Belirli bilgi türlerinin (kelime bölme “orhyphenation”, telaffuz, etimolojik, sıklık vb.) sözlükleri

2.4.2. Belirli dil çeşitlerinin (tarihî, diyalekt, nakledilmiş tür, teknik, terminolojik, grup dili, argo vb.) sözlükleri

2.4.3. Belirli metinlerin (metin, metin türleri, yazar vb.) sözlükleri

Türkiye’deki en eski sözlük tipolojilerinden biri, Aksan’ın tipolojisidir. Bu tasnifte sözlükler, dil bakımından, abece sırası bakımından ve ele alınan söz varlığının niteliğine göre, olmak üzere üç ana başlıkta değerlendirilmiştir (1995).

Bekdaş’a göre, dille alakalı sözlükler içeriklerindeki *maddelere, tanımların yapısına, verilen bilginin seviyesine, yoğunluğuna ve hedeflenen kullanıcıya* göre farklılık arzeden çeşitli kıstaslar çerçevesinde sınıflandırılmalıdır. Bu doğrultuda hâlihazırdaki sözlükleri de dikkate alarak, dil sayısına (tek dilli, iki dilli, çok dilli), yayımlandığı ortama (basılı, elektronik, çevrim içi), boyutuna (cep, masa sözlükleri), işlevine (kod üretme, kod çözme, çeviri sözlükleri), madde başlarının sıralanışına (alfabetik, kavram alanı, kümelenmiş

sözlükler), kapsamına (genel, terim, etimoloji, eş dizim, deyimler, atasözleri, zıt anlamlılar vb.) ve kullanıcılarına göre (dil bilimciler, okur-yazar yetişkin sözlükleri vb.) olmak üzere yedi maddelik bir tasnifte bulunmak mümkündür (2017, s.58).

Yılmaz'a göre, bir sözlüğün sınıflandırılmasında dikkate alınması gereken birçok farklı yön vardır. Kullanıcı profili ve sözlüğün hazırlanma amacı sözlüğün tipini etkilediği gibi, sözlük yapımında izlenecek yöntemi de belirler. Bu bağlamda, sözlük tiplerini; dil bakımından (tek dilli, iki dilli, çok dilli), sözlüğün malzemesi bakımından (genel, ansiklopedik, terminolojik, özel alan sözlükleri), ebatı bakımından (standart, muhtasar, cep baskısı), yayım ortamı bakımından (basılı, elektronik, internet tabanlı), kapsadığı zaman bakımından (çağdaş, tarihsel), izlenen anlayış bakımından (betimleyici, kuralcı) altı başlık altında tasnif etmiştir (2017, s.4-6).

Baskın, tasnifinde sözlükleri:

1. Dil sayısı bakımından,
2. Maddelerin sıralanışına göre,
3. Kapsamı bakımından,

olmak üzere üç ana başlık altında incelemiştir (2012, s. 395-400).

Ölker, çalışmasında birkaç tasniften bahsetmiş ve kendi tasnifini, sözlüklerin yazılış şekillerine göre mensur ve manzum sözlükler şeklinde iki ana başlıkta ele alarak, manzum sözlükler kısmını alt başlıklandırmamıştır (Ölker, 2011, s. 48).

İlhan da Ölker gibi, manzum ve mensur sözlükleri, yazılış biçimi bakımından sözlükler arasında değerlendirmiştir. Ayrıca, sözlük türlerini de sade bir şekilde, “işledikleri ürünler”, “malzemenin kaydedildiği ortam” ve “yazılış biçimleri” olmak üzere üç başlık altında değerlendirmiştir (2009, s. 538).

Kocaman, çalışmasında sözlük tasniflerinin genel bir haritalandırmasını yaparak, şu başlıklar altında kümelendirmiştir:

1. Betimlemeli / kuralcı sözlükler
2. Eş zamanlı / art zamanlı sözlükler
3. Genel / teknik sözlükler
4. Genel kullanım / öğrenim amaçlı sözlükler
5. Tek dilli / iki ya da çok dilli sözlükler

Sözlük tipolojilerinden yola çıkarak, sözlük türlerini ve bu türlerin alt başlıklarını sıralayan Özcan, çalışmasında (2019, s. 77-83) yaklaşık otuz alt başlıkta sözlük türlerini sınıflandırmıştır. Klasik sözlük tasniflerinin temel başlık-

larının, ayrıntılı bir şekilde sınıflandırmasını gördüğümüz çalışma, klasik bir tasnif niteliği taşımaktadır.

Zgusta, eseri *Manual of Lexicography*'de sözlük türlerini aşağıdaki başlıklar altında sınıflandırmıştır (1971, s. 198-216):

1. Ansiklopedik sözlükler
2. Dil sözlükleri
 - 2.1. Diakronik sözlükler (tarihsel ve etimolojik)
 - 2.2. Eş zamanlı sözlükler
 - 2.3. Kısıtlanmış sözlükler
 - 2.4. Genel sözlükler (standart tanımlayıcı sözlükler, genel açıklayıcı sözlükler)
 - 2.5. Tek dilli ve iki dilli sözlükler
 - 2.6. Farklı amaçlı sözlükler
 - 2.7. Boyutuna göre sözlükler

Atkins ve Rundell'in tasnifi, Zgusta'nın sınıflandırması sonrasında sözlük biliminde önemli gelişmelere yol açan yenilikler meydana gelmiştir. Bilhassa bilgi teknolojileri ve bilimsel bilgiye dönük gelişmeler sözlük türlerini önemli ölçüde çoğaltmıştır. Söz konusu artışla birlikte yeni tasnifler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Atkins ve Rundell'in (2008, s. 24-25) birlikte yaptıkları sınıflandırmadır. Bu sınıflandırma ana başlıklarıyla, dile göre (tek dilli, iki dilli, çok dilli), kapsama göre (genel, ansiklopedik, terminolojik), boyuta göre (standart, el, cep), ortama göre (basılı, web, elektronik), sözlüğün düzenine göre (kelimeden anlama veya anlamdan kelimeye), kullanıcıların diline göre, kullanıcıların becerilerine göre, kodlama amaçlı olmak üzere sekiz başlık altında yapılmıştır.

Piet, çalışmasında başlıca sözlük türlerini aşağıdaki başlıklar altında incelemiştir (1996, s. 48-69):

- 1.1. Ansiklopediler
- 1.2. Dil bilimsel sözlükler
 - 1.2.1. Diakronik sözlükler
 - 1.2.2. Genel eş zamanlı sözlükler
 - 1.2.2.1. Kapsamlı eş zamanlı sözlükler
 - 1.2.2.2. Standart eş zamanlı sözlükler
 - 1.2.2.3. Pedagojik sözlükler

- 1.3. Kısıtlanmış sözlükler
 - 1.3.1. Lehçeler ve bölgesel varyant sözlükleri
 - 1.3.2. Eş dizim, deyim ve atasözleri sözlükleri
 - 1.3.3. Jargon, klik dilleri ve argo sözlükleri
 - 1.3.4. Eş anlamlı ve zıt anlamlı sözlükler
 - 1.3.5. Yabancı kelime ve neolojizm sözlükleri
 - 1.3.6. Yazım ve telaffuz sözlükleri
 - 1.3.7. Normatif dil kullanım sözlükleri
 - 1.3.8 Yazar ve metin sözlükleri
2. Çok dilli sözlükler

Ülkü tasnifini, kelime hazinesinin dili kullanana göre tasviri, kelime hazinesinin gelişim basamaklarına göre tasviri (art zamanlı ve eş zamanlı), kelime hazinesinin dil yapısına göre tasviri ve başka sözlük tipleri şeklinde dört başlık altında yapmıştır (Ülkü, 2011, s. 260-268). Esen de tasnifini Ülkü gibi dört başlık altında, dil bilim, psikoloji, sosyoloji ve işaret bilimi sözlükleri olmak üzere ortaya koymuştur (Esen, 2009, s. 475).

Usta'nın tasnifi (Usta, 2006, s. 227), Ülkü ve Esen'den daha az alt başlıkta gerçekleşmektedir:

1. Ansiklopedik sözlükler: Bu gruba giren sözlüklerde durumlar ve olaylar açıklanır, çeşitli durumlarla ilgili görüşler ortaya konulur.
2. Filolojik sözlükler: Bu grup içinde yer alan sözlüklerin içeriğinde sözcükler açıklanarak, bu sözcüklerin anlamlarının yorumları dikkatlere sunulur.

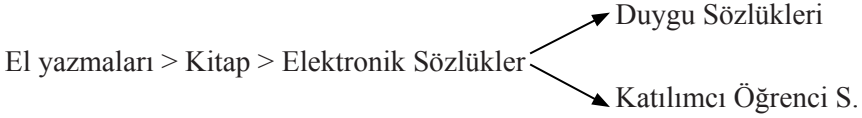
Ancak, Jackson, ansiklopedileri sözlüklerden ayırmak gerektiğini ve ikisinin farklı hazırlandığını ifade eder. Ona göre sözlükler ve ansiklopediler olsa olsa akraba iki türdür. Ama birbirlerinden farklıdır (2002: 21).

Rus sözlükçülüğünde sözlük sınıflandırması üzerine yapılan ilk çalışma Lev Şçerba tarafından ortaya konulmuştur: “Опыт общей теории лексикографии” [Опыт общей теории лексикографии; Genel Sözlükçülük Teorisi Çalışmaları] adlı makalesinde Şçerba, altı başlık altında belirlediği karşıtlıklara göre sözlükleri sınıflandırmıştır. Bunlar, akademik-kuralcı (*academic-normative*) ile gönderimsel-eğitici (*reference-informative*); ansiklopedik (*encyclopaedic*) ile dilsel (*linguistic*); örnek tabanlı (*example-based*) ile açıklama tabanlı (*explanation-based*); biçim tabanlı (*form-based*) ile kavram tabanlı (*concept-based*); tanımlayan (*defining*) ile çeviren (*translating*); tarihsel (*historical*) ile tarihsel olmayan (*non-historical*) başlıkları altında ele alınmıştır (Şçerba, 1974, s. 265-304).

Modern Rus sözlükçülüğünde sözlük sınıflandırmasında esas alınan en önemli ayırım, sözlüklerin ansiklopedik veya dil bilimsel (filolojik, dilsel) olmasıdır. Dil bilimsel sözlükler dil birimlerinin ve onların kullanımını tarif etmekte, ansiklopedik sözlükler ise çevredeki nesnelere, olayları ve süreçleri tasvir etmektedir (Dubçinskiy, 2008, s. 72).

Postmodern dönemde farklı yapılarda sözlük tipolojileri ortaya çıkmıştır (Poçan, 2017, s. 105):

El yazması sözlük türleriyle başlayıp elektronik sözlüklere evrilen sözlük çalışmaları, günümüzde teknolojinin baskın bir şekilde kendini göstermesiyle güncellenmiş ve farklı bir şekle dönüşmeye başlamıştır (bk. Alan, 2020, s. 23-32). Elektronik sözlüklerden sonra bazı öğrencilerin meydana getirdiği ve çoğunlukla öğrenci jargonlarına dayanan bir dilin kullanıldığı katılımcı sözlükler yapılmıştır. Bunlar arasında Ekşi Sözlük öncü sayılabilir. Söz konusu sözlüklerin özelliklerine ilişkin ise şunları söyleyebiliriz (Poçan, 2017, s. 105, 106, 107):

1. Katılımcı öğrenci sözlükleri

a. Bu sözlükler çok yazarlıdır.

b. Üslup bakımından klasik sözlüklerden ayrılır (iğneleyici, alaycı, hicveden vb.). Geleneksel sözlük türlerinde madde başları bulunuyorken, bu tür sözlüklerin içerisinde genellikle bir kavram ve tema vardır. Gündem, sosyal yaşam, siyaset, spor gibi çok sayıda başlık bulunmaktadır. Söz konusu sözlüklerde, sözcük veya kavrama göre alfabetik olarak sıralama yöntemi kullanılmaktadır.

2. Duygu sözlükleri: Elektronik sözlükler için bir başka katılımcı basamağı ise duygu sözlükleridir. Bir başka adıyla “emoji” veya “ifade” kavramlarıyla da adlandırılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu sözlükler “postmodern sözlükler” olarak nitelenebilir.

Sözlük tipolojileri arasında, e-sözlükler de bazı tipoloji çalışmalarının konusu olmuştur. Bugün e-sözlüklerin, basılı sözlüklere nazaran daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu tür sözlüklerin daha fazla tercih edilmelerinin sebebi ise kullanıcıları için “kolay” ve “hızlı” kullanma imkânı sunmalarıdır. Bir e-sözlüğün en uygun başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesi, içinde yer alan bilgilerin çokluğu ile değil, “kolay” ve “hızlı” bir biçimde ulaşılabilir çokluğu ile değil, “kolay” ve “hızlı” bir biçimde ulaşılabilir olmasıyla söz konusu olmaktadır.

Başlangıçtaki e-sözlük şekilleri, hâlihazırdaki basılı sözlüklerin dijital düzleme aktarılmış şeklidir. Fakat “uygulamalı sözlük bilimi” sahasında ortaya çıkan yenilikler ve kullanıma sunulmuş olan teknolojik olanaklarla birlikte e-sözlük türlerinin basılı sözlük türlerinden ayrı bir şekilde meydana getirilme olanağı söz konusu olmuştur. E-sözlüklerin türleri genel çerçevede ele alındığında: “elde taşınır (cep) e-sözlükler”, “yoğun disk şeklindeki e-sözlükler”, “çevrim içi e-sözlükler”, “uygulama” ve “yazılım e-sözlükleri” olarak tasnif edilmiştir. Elektronik sözlüklerin tipolojileri başlangıçta, Ide’nin 1993’teki çalışması ile birlikte incelenmeye başlanmış görülmektedir. Sözü edilen tasnif, daha sonra yapılan tasnifler için bir altyapı meydana getirmiştir (Sert, 2019, s.39, 61). Sonrasında Sharpe, dört başlık altında tasnif edilen bu tipoloji için iki başlık daha ilave etmiştir: “disket tabanlı taşınabilir elektronik iki dilli sözlükler” ve “elde taşınır optik karakter tanıma tarayıcılarına sahip elektronik iki dilli sözlükler” (1995, s.39-54).

Son olarak, Batı’da ve Türkiye’de örneklerine rastladığımız aykırı sözlüklerden bahsedebiliriz. Söz konusu sözlüklere, sözlük tipoloji çalışmalarında yer verilmemiştir. Batı’da aykırı sözlüklerin en bilinenlerinden olan ve Ambrose Bierce’nin yazdığı, *Şeytanın Sözlüğü* (Devil’s Dictionary) adlı eserde sözlükler genel manada kötü niyetli bir vasıta ve hatta dilin gelişiminin önünde bir engel olarak görülmekteyken, Bierce’nin yazdığı ve aykırı sözlük niteliği taşıyan bu sözlük, en faydalı çalışmalardan biri olarak değerlendirilmiştir. Türkçe yazılmış, aykırı sözlük olarak değerlendirebileceğimiz sözlükler de söz konusudur. Mehmed Celâl’in yazmış olduğu *Sevdâ Lûgati*, Levent Tülek’in hazırlamış olduğu *Lumpen Sözlüğü*, A. Ali Ural’ın ortaya koyduğu *Tek Kelimelik Sözlük*, A. Serap Fırat’ın hazırlamış olduğu *Romantik Sözlük* ve Gülşah Özdemir’in yazmış olduğu *Türkçe Kadın Sözlüğü* ve *Türkçe Erkek Sözlüğü* gibi sözlük türleri de birer “aykırı sözlük” olarak değerlendirilebilirler (Doğru, 2014, s.193,194).

Genel Değerlendirme

Türkiye’deki sözlük tasnifi çalışmalarının Aksan’ın yukarıda dikkatlere sunulan sınıflandırmasıyla başladığı görülmektedir. Söz konusu tasnif, sonraki tasnif denemelerine örnek teşkil etmiştir. Çok sayıda tasnifte sözlükler, dil sayıları, alfabe düzeni ve genel sözlükler başlıkları çerçevesinde sınıflandırılmıştır.

Aksan’ın tasnifine, kendisinden sonraki tasniflerde birtakım maddeler eklenmiştir. Söz konusu eklemeleri maddeler hâlinde sıralayacak olursak:

1. Dillerin belirli bazı alanlarını içeren sözlük türleri (eş anlamlı kelimeler, argo kelimeler, yabancı kelimeler, deyimler, atasözleri vb.)

2. Kullanıcısına göre sınırlandırılan sözlükler (ilköğretim sözlükleri, lise sözlükleri, yetişkin sözlükleri vb.)

3. Belirli bir bilim alanı veya sanat dalına ilişkin terminolojik sözlükler, belirli bir yazar veya metinle sınırlandırılan sözlükler ve ebatına göre sözlükler.

Tarihsel süreçte sözlüklere baktığımızda ise, mağara resimlerinden, tabletlerden, yaprak üzerine elle yazılmış sözlüklere kadar götürebileceğimiz sözlük tipleri, zamanla matbu sözlükler ve elektronik olanlara zemin hazırlamıştır. Günümüz bilgisayar teknolojileri, sözlüğün kullanılabilirliğini artıran önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, el yazması biçimindeki sözlükler, matbu sözlükler, e-kitap şeklindeki sözlükler, çevrim içi (on line) sözlükler, elektronik sözlükler (hesap makinesi biçiminde olan sözlükler, avuç içi sözlükler vb.), taşınabilir (CD-ROM, DVD vb.) sözlükler vb. sözlük türleri geliştirilmiştir.

Tasniflerin genelinden farklı olarak, resimli sözlük, okul sözlüğü, öğrenci sözlüğü, cep sözlüğü, deyimler sözlüğü, atasözleri sözlüğü, argo sözlüğü, ansiklopedik sözlük, tarihi sözlük, etimoloji sözlüğü, sıklık sözlükleri, tarama sözlüğü, öz Türkçe sözlük, anlamına göre sözlükler, mecazlar sözlüğü, yabancı sözcükler sözlüğü, yalan ya da yanlış yerleşmiş öğeler sözlüğü, ad sözlükleri, metin sözlükleri, sanatçı sözlükleri, söyleyiş sözlükleri, tersine sözlükler, tarihsel sözlükler, lehçe bilimi sözlükleri, terim sözlükleri, işaret dili sözlükleri gibi sözlük türleri de yer almaktadır.

Klasik sözlük tipleri dışında, normatif sözlük, deskriptif sözlük, istatistiki sözlük gibi sözlüklerden bahsedilmektedir. Bu sözlük tipleri arasına postmodern sözlükler diyebileceğimiz sözlükler de eklenebilir. Bunlar, yukarıda değindiğimiz duygu sözlükleri ve katılımcı öğrenci sözlükleridir.

Bazı tasniflerde, psikoloji, sosyoloji ve işaret bilimi sözlükleri gibi ana başlıklar yer almıştır.

Çalışmada, teknolojinin gelişmesiyle birlikte son yıllarda basılı sözlüklerden daha yaygın duruma gelen e-sözlüklere değinilmiştir. Bu sözlükler için bugüne kadar yapılan tiyoloji çalışmalarına bakıldığında, gelecekte ortaya konulabilecek sözlük tiplerine ilişkin kavramların daha ayrıntılı incelenmesi gerektiği ortadadır.

Sözlük türleri (tiyolojiieri) arasında gösterilmeyen bir sözlük türü olan “aykırı sözlük”leri tasnifimize alarak, tasnif denemelerine bir katkı sağlanacağı düşüncesindeyiz. Bu sözlüklerin daha sonraki tiyoloji çalışmalarında yer alması gerektiği kanaatindeyiz.

Svensén’in tasnifinde çok sayıda alt başlıkta değerlendirdiği “paradigmatik sözlükler”, genel sözlük tasnifleri içinde yer almalıdır. Çünkü paradigma-

tik bir tipoloji mantığı, sözlük türlerinin değişim ve gelişimlerinin çok daha pratik bir şekilde tipolojilere eklememesini sağlayacaktır.

Son tahlilde sözlük tipolojilerine, sürdürüm şekline göre sözlük türlerini (güncel, canlı, etkileşimli vb.) ekleyebiliriz. Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlük’ü veya Ekşi Sözlük gibi etkileşimli sözlük uygulamaları ve canlı sözlük diyebileceğimiz sözlükler, sürdürüm şekline göre sözlük tipolojisi içine dâhil edilebilir. Burada “canlı sözlük”ten kasıt, morfosentaktik bir sözlük şekli olmayıp sürdürümsel özellikte bir sözlük tipolojisi olarak, kendini günlük, haftalık, aylık ve yıllık periyotlarla yenileyen, Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlük’ünde henüz madde başı olmamış veya madde başı olarak yer alsa dahi yeni bir anlamı tespit edilen, kurumsal dil, medya ve sosyal medya dili verilerinin de analize tabi tutulduğu sözlüklerdir. Ancak bu tür, henüz tasarım olarak düşünülebilir. Yapay zekâ destekli bir platform aracılığıyla kendi kendini sürdürebilme özelliği taşıyacağı öngörülen bu sözlük şekli, henüz proje aşamasındadır. Aşağıda, mevcut sözlük tipolojilerinin ve önerdiğimiz yeni tipolojilerin yer aldığı bir tasnif denemesi sunulmuştur:

1. Dile göre (tek dilli, iki dilli, çok dilli sözlükler)
2. Boyuta göre (standart, el, cep sözlükleri vb.)
3. Kapsama göre (ansiklopedik, terminolojik, tematik, köken, deyim, atasözü, argo vb.)
4. Ortama göre (basılı, web, elektronik vb.)
5. Katılımcıya göre (öğrenci, sosyal medya sözlükleri vb.)
6. Duyguya göre (emoji, ifade sözlükleri)
7. Kullanıcısına göre (okul öğrencileri, yaş grupları, dil bilimciler için vb.)
8. Zamana göre (çağdaş, tarihsel vb.)
9. Paradigmaya göre (içerik, sıralanış, kısıtlar, bilgi türleri, dil türleri, metinler vb.)
10. Sürdürüm şekline göre (güncel, canlı, etkileşimli vb.)
11. Tasnif dışı sözlükler (aykırı sözlükler vb.)

Kaynakça

- Akalın, Ş. (2010). Sözlüğün tarihi. *Türk Dili*, 699, 268-279.
- Aksan, D. (1995). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Alan, Nazmi (2020). Elektronik sözlük tipolojisinde boşluk ve ‘Kamusi Gold’ örneği. *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları (DADA) Dergisi*, 1, 23-32.
- Atkins, B.T.S., & Rundell, M. (2008). *The oxford guide to practical lexicography*. New York: Oxford University Press.

- Baskın, S. (2012). *Eş-Şüzürü'z-Zehebiyye ve'l-Kitai'l-Ahmediyye fi'l-Lugati'l-Türkiyye (sözlükbilimsel bir inceleme)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bekdaş, M. (2017). Sözlük türlerinin tasnifi. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(4), 52-59.
- Boz, E. (2015). Kullanıcı ve sözlük ilişkisi. *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 69, 41- 52.
- Boz, E., Bozkurt, F., & Doğru, F. (2018). Corpus-based research on terminology of Turkish Lexicography (CBRT-TURKLEX). *Lexikos*, 28, 428-439.
- Burkhanov, I. (1998). *Lexicography, a dictionary of basic terminology*. Wydawn: Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie in Rzeszów.
- Doğru, F. (2014). Aykırı sözlükler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 191-198.
- Dubiçinskiy, V. (2008). *Leksikografiya russkogo yazıka: učeбноye posobiye*. Moskova: Nauka.
- Esen, M. A. (2009). Rus sözlükbilimine genel bir bakış. *Turkish Studies*, 4(4), 467-480.
- Hartmann, R. R. K., & James, G. (1998). *Dictionary of lexicography*. London - New York: Routledge.
- İlhan, N. (2009). Sözlük hazırlama ilkeleri, çeşitleri ve özellikleri. *Turkish Studies*, 4(4), 534.
- Jackson, H. (2002). *Lexicography an introduction*. London and New York: Routledge.
- Kocaman, A. (1998). Dilbilim, sözlük, sözlükçülük. *Kebikeç*, 6, 111-113.
- Mentrup, W. (1984). Wörterbuchbenutzungssituationen - Sprachbenutzungssituationen. Anmerkungen zur Verwendung einiger Termini bei H. E. Wiegand. W. Besch, K. Hufeland, V. Schupp & P. Wiehl (Ed.), *Festschrift für Siegfried Grosse zum 60. Geburtstag* içinde (143-173). Göppingen: Kummerle.
- Minsafina, A. (2015). *Rus sözlükçülüğü ve tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde Rusça Türkçe sözlükler*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölker, G. (2011). Sözlük türleri ve kelime sıklığı sözlüğü üzerine, *Dil Araştırmaları*, 9, 45-60.
- Özcan, E. (2019). *Türkçe genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Piet, S. (1996). *A practical guide to lexicography (Terminology and lexicography research and practice)*. Leiden: Institute for Dutch Lexicology.
- Poçan, T. (2017). Postmodern sözlükler. O. K. Gül ve C. C. Çakmakçı (Ed.), *I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Antalya (11-14 Mayıs)* içinde (103-111). Ankara.

- Sert, G. (2019). Elektronik sözlük tiyolojiieri ve lexica örneği. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, 58-70.
- Sharpe, P. A. (1995). Electronic dictionaries with particular reference to the design of an electronic bilingual dictionary for English-speaking learners of Japanese. *International Journal of Lexicography*, 8(1), 39-54.
- Svensén, B. (2009). *A handbook of lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şerba, L. (1974). Opıt obşçey teorii leksikografii. *Yazıkovaya sistema i reşevaya deyatelnost* içinde (265-304). Moskova: Nauka.
- Usta, H. İ. (2006). Türkçe sözlük hazırlamada yöntem sorunları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46(1), 223-242.
- Ülkü, V. (2011). Almanya'da sözlükçülük ve sözlükler. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(4). 259-279.
- Wiegand, H. E. (1977a). Nachdenken über Wörterbücher: Aktuelle Probleme. G. Drosdowski, H. Henne & H. E. Wiegand (Ed.), *Nachdenken Über Wörterbücher* içinde (51-102). Mannheim & Wien & Zurich: Bibliographisches Institut.
- Wiegand, H. E. (1977b). Einige grundlegende semantisch-pragmatische Aspekte von Wörterbucheinträgen. ein Beitrag zur praktischen Lexikologie. *Kopenhagener Beiträge zur Germanistischen Linguistik*, 12, 59-149.
- Yılmaz, E. (2017). *Sözlük bilimi üzerine araştırmalar*. Ankara: Sonçağ.

Extended Summary

Dictionaries are the inventory or inventory of a language's vocabulary. Therefore, this feature is a feature that encompasses the whole of the vocabulary of the language. The intended use of dictionaries should be considered separately from this general feature.

The first dictionary known in history is Urra Hubullu, which can be described as a guide to the Sumerian Akkadian. The words in question are organized by topic. The date of the dictionary, which consists of seven tablets, is approximately BC 2300. This dictionary, found in the Ebla section in Syria, is in the Louvre Museum in France. However, it can be said that some of the pictures on the cave walls may be drawn to introduce some creatures. With this in mind, this dictionary can be seen as showing useful and dangerous animals.

Before starting to prepare a dictionary, determining the nature and scope of the dictionary constitutes an important part of lexicology studies. Because the dictionary requires a corpus first. For this corpus, the selection of the headings should be made. It should be decided which words will be per item and which will not. The result that emerges with this decision determines the scope of the dictionary.

Dictionary typologies are undoubtedly an important problem of lexical theories. The variety of lexicon studies reveals the fact that most of the existing lexicon typologies are lacking. In fact, even the underlying concept of 'dictionary type' still needs to be clarified. In today's case, it appears as a classification of a certain dictionary according to its dominant feature (thesaurus, antonyms dictionary, bilingual or multilingual dictionary, etc.). Therefore, it can be said that most of the existing dictionary typologies are, to a great extent, typologies of dictionary titles. Once the number and content of these parameters have been determined, each lexicographic publication can be adequately defined by a certain combination of these parameters. In this context, a question of primary importance to lexical theory arises: How is a lexicographic parameter defined?

It is seen that the dictionary classification studies in Turkey started with Aksan's classification given above. This classification has been an example for later classification trials. In many classifications, dictionaries, language numbers, alphabet order and general dictionaries are classified under their titles. Certain items have been added to the classification of Aksan in the classifications after him. Among these, dictionaries covering a certain area of the language (synonyms, slang words, foreign words, idioms, proverbs, etc.), dictionaries restricted to the user (primary education dictionaries, high school dictionaries, adult dictionaries, etc.), a certain discipline or term dictionaries belonging to the field of art, dictionaries limited to a certain author or text and dictionaries according to size are included. When we look at dictionaries in the historical process, the types of dictionaries that we can take from cave paintings, tablets to hand-written dictionaries on leaves have laid the groundwork for printed dictionaries and electronic ones in time. Today's computer technologies emerge as an important factor that increases the usability of the dictionary. According to this: Manuscript dictionaries, printed dictionaries, e-book dictionaries, online (on-line)

dictionaries, electronic dictionaries (dictionaries in the form of calculators, palm dictionaries, etc.) and portable (CD-ROM, DVD, etc.)) dictionaries have been developed. Unlike the general classifications, picture dictionary, school dictionary, learner dictionary, pocket dictionary, idioms dictionary, proverbs dictionary, slang dictionary, encyclopedic dictionary, historical dictionary, etymology dictionary, frequency dictionaries, search dictionary, abstract Turkish dictionary, dictionaries according to meaning, metaphors, dictionary of foreign words, dictionaries of false or misplaced items, noun dictionaries, text dictionaries, artist dictionaries, pronunciation dictionaries, reverse dictionaries, historical dictionaries, dialect dictionaries, term dictionaries, sign language dictionaries have been mentioned. Apart from the classical types of dictionaries, dictionaries such as normative dictionaries, descriptive dictionaries and statistical dictionaries are mentioned. Dictionaries that we can call postmodern dictionaries can also be added to these types of dictionaries. These are the emotion dictionaries and participant student dictionaries, which we mentioned above. Some classifications included main titles such as psychology, sociology and sign science dictionaries. In the study, e-dictionaries, which have become more common than printed dictionaries in recent years with the development of technology, were mentioned. Considering the typology studies done for these dictionaries so far, it is obvious that the concepts related to the dictionary types that may be introduced in the future should be examined in more detail. We think that by including “contrary dictionaries”, which is a type of dictionary not shown among the dictionary types (typologies), to our classification, we will make a contribution to the classification trials. We believe that these dictionaries should be included in future typology studies. “Paradigmatic dictionaries”, which Svensén evaluates under many subheadings in his classification, should be included in the general dictionary classifications. Because, a paradigmatic typology logic will enable the change and development of dictionary types to be articulated to typologies in a much more practical way.

TÜRKÇE DERSLERİNDE EDİM BİLİMSEL FARKINDALIğIN GEREKLİLİğİ

Meltem Merve KONU*

Özet

Dil öğretiminde ilk hedefi oluşturan bireyin kendini eksiksiz ifade ederek hedef dili amacına uygun kullanabilmesi başarılı bir iletişim için oldukça önemlidir. Bu doğrultuda alıcının karşılaştığı sözceleri / tümceleri / dilsel - dil dışı göstergeleri üretiliş amacına uygun olarak yorumlaması ve verici aşamasına geçebilmek için bağlama göre oluşturduğu sözcelerle iletişim veya bilgilendirme eylemini başarıyla gerçekteştirebilmesi beklenmektedir. Ana dilini edinirken örtük yapılarla ilgili farkındalık geliştiren birey diğer dilleri de daha kolay ve verimli biçimde öğrenebilecektir. Dil paydaşlarının bilinçsiz biçimde uyguladığı bu kuralların Türkçe öğreticileri tarafından bilinçli olarak öğrencilere aktarılması gereklidir.

Çalışmada, edim bilimi uygulamalarının dil becerilerinin geliştirilmesindeki önemini somutlaştırmak amacıyla 5. sınıf (Anıttepe Yayıncılık), 6, 7 ve 8. sınıf (MEB Yayınları) Türkçe ders kitaplarındaki etkinlikler değerlendirilmiştir. Süreç temel nitel araştırma desenine göre yürütölmüş, doküman incelemesi tekniğiyle toplanan veriler betimsel analiz yaklaşımıyla J. L. Austin'in Söz Eylem Kuramındaki edim sözlerine ve J. R. Searle'un sınıflandırmasına eklemeler yapılarak yorumlanmıştır. İncelenen etkinliklerde 5. sınıf için 21, 6. sınıf için 10, 7. sınıf için 11, 8. sınıf için 16 edim söz değerine ulaşılmıştır. Etkinliklerde edim sözlerin buldurulmaması ve türlerinin yeterli olmaması nedeniyle farklı bağlamları içerecek biçimde genişletilmesi ve tekrarlı yapılarla pekiştirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Türkçe öğretilmiş ana

* Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, meltemmerve@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1139-3474.

bilim dallarında ve ortaokul Türkçe ders kitaplarını hazırlayan komisyonunda dil bilimi uzmanlarının da yer almasının bu sorunun giderilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edim bilimi, J. L. Austin, J. R. Searle, Söz Eylem Kuramı, Türkçe öğretimi.

THE REQUIREMENT OF PRAGMATIC AWARENESS IN TURKISH LESSONS

Abstract

It is very important for successful communication that the individual who constitutes the first goal in language teaching can express her/himself completely and use the target language in accordance with her/his purpose. In this direction, it is expected that the receiver can interpret the utterances, sentences / linguistic - non-linguistic signs in accordance with the purpose of production and successfully perform the communication or information action with the utterances s/he has formed according to the context in order to pass to the sender stage. The individual who develops awareness about implicit structures while acquiring his/her native language will be able to learn other languages more easily and efficiently. These rules, which are unconsciously applied by language sharers, need to be consciously conveyed to learners by Turkish teachers.

In the study, the activities in the 5th grade (Anıttepe Publishing), 6th, 7th and 8th grade (MEB Publications) Turkish textbooks were evaluated in order to embody the importance of pragmatics practices in the development of language skills. The process was carried out according to the basic qualitative research design, and the data collected by the document analysis technique were interpreted with a descriptive analysis approach by making additions to the illocutionary category in J. L. Austin's Speech Act Theory and J. R. Searle's classification. In the activities examined, 21 illocutionary values for the 5th grade, 10 for the 6th grade, 11 for the 7th grade, and 16 for the 8th grade were reached. It was concluded that the activities should be expanded to include different contexts and reinforced with repetitive structures, since the performance words were not found and their types were not sufficient. It is thought that the participation of expert linguists in the Turkish teaching departments and in the commission that prepares the secondary school Turkish textbooks will contribute to the elimination of this problem.

Keywords: Pragmatics, J. L. Austin, J. R. Searle, Speech Act Theory, Turkish teaching.

Giriş

Dil kullanımının; kime, ne zaman, nerede, nasıl, niçin gerçekleşeceğini bilmek belirli bir farkındalığa sahip olmayı gerektirmektedir. Türkçenin farklı yaş grubu ve düzeylerdeki hedef kitlelere ana dili olarak öğretiminde bu ölçütlerin bilincinde olmak büyük önem taşımaktadır (Alyılmaz, 2020, s. 73). Okul öncesinde aile ve yakın çevre etkileşimi ile başlayan dil edinimi süreci; dilin etkili ve doğru biçimde kullanılmasıyla, okuma ve yazma becerilerinin kazanımıyla, okulda ya da başka öğretim kurumlarında yapılan düzenli çalışmalarla geliştirilir (Alyılmaz, 2010, s. 729). Bu noktada Türkçe öğretmeni adaylarının da dil bilimi alt yapılarının yeterince oluşturulamaması, genel dil bilimi derslerinin kuramsal boyutta kalması ve uygulamasının yeterince yapılmaması gibi eksiklikler Türkçenin öğrenimi ve öğretimi için büyük bir sorundur. Bu nedenle dil derslerinin dil bilimi ile desteklenerek Türk dili çalışmalarının daha sağlıklı hâle getirilmesi gerekmektedir (Gemalmaz, 2010, s. 57). Türkçe öğretimi uygulamaları dil bilimi kavramları içerisinde değerlendirilmeli ve ana dili öğretimi planlanırken dil bilimcilerden de yararlanılmalıdır. Böylece dil bilimi öğrenimi gören Türk dili öğrencileri, öğrencilerini de bu çağdaş yöntemlere ve kavramlara göre yetiştirebilecektir (Aksan, 2004, s. 256, 379). Burada öneminden bahsedilen uygulamalı dil bilimi dersleri arasında edim bilimi de yer almaktadır. Türkçe öğretmenliği lisans öğretim programı incelendiğinde 2018 yılında diğer yıllardan farklı olarak *metin dil bilimi* dersinin de eklendiği görülmektedir. Geçmiş yıllardan bu yana var olan *dil bilimi* ve *anlam bilimi* dersleri de bulunmaktadır. Fakat dil biliminin alt ve uygulamalı alanları sadece bu alanlarla sınırlı değildir. Bu nedenle bir dönemle sınırlı ve dil bilimi uzmanları tarafından verilmeyen bu dersler öğretmen adaylarının bireysel ve akademik gelişimini sağlamaları, dile daha farklı ve evrensel boyutta bakabilmeleri, öğrencilerini de bu bakış açısıyla yetiştirebilmeleri için yeterli değildir. Genelde dil öğretiminde özelde Türkçe öğretiminde önemli bir yeri olan dil biliminin alt alanlarından (ses bilimi, biçim bilimi, söz dizimi, sözcük bilimi, anlam bilimi) ve uygulamalı alanlarından (edim bilimi, gösterge bilimi, söylem çözümlemesi, psiko (ruh) dil bilimi, nöro (beyin) dil bilimi, çeviri bilimi, metin dil bilimi, biçim bilimi, toplum dil bilimi, budun dil bilimi, sözlük bilimi, bilgisayarlı dil bilimi, bütünce (derlem) dil bilimi, dil edinimi vb.) bir bütün olarak yararlanılarak Türkçe öğretmenliği lisans ve Türkçe eğitimi lisansüstü programlarına bu derslerin de eklenmesi daha bilinçli Türkçe öğretmenleri ve öğretim elemanlarının yetiştirilebilmesi için gerekli görülmektedir.

Edim ve Edim Bilimi

Edim, dil bilimi açısından bireyin dil bilgisini kullanarak sözcelerini üretmesi ve karşılaştığı sözceleri / tümceleri anlamlandırması eylemidir (Richards ve Schmidt, 2010, s. 428). Sözce, belirli bir durumda konuşulan herhangi bir

şey, tümcenin tersi olarak tanımlanır. Örneğin, belirli bir zamanda belirli bir konuşmacı tarafından söylenen “Buraya gel!” ifadesi tümce örneği olan bir sözcüktür. Bu nedenle, belirli bir durumda konuşulan / yazılan bir şey sözcük anlamını oluştururken bağlamdan bağımsız olarak sahip olduğu anlam tümce anlamıdır (Matthews, 2000, s. 490). Edim bilimi, dil biçimlerinin belirli durumlarda kullanımları ile oluşan anlamları arasındaki ilişkiyi inceleyen uygulamalı dil bilimi alanıdır (Bussmann, 1996, s. 926). Edim bilimi 1980’lerden itibaren dil öğelerinin bir bağlam içinde hangi amaçla, hangi koşullarda, kim için, nasıl bir araya getirildiğini araştırmaktadır. Edim bilimine göre bu noktalar zihinde belirlendikten sonra eyleme geçilir ve söylemek istenilen ortama uygun biçimde dile getirilir (Erkman Akerson, 2016, s. 107, 108). Edim biliminin temelini dil felsefecisi İngiliz John Langshaw Austin’in 1955’te Harvard Üniversitesi’nde verdiği on iki konferans oluşturmuştur. Konferanslar 1962’de *How to do things with words* adı ile İngilizceye, 1970’de *Quand dire c’est faire* adıyla Fransızca’ya çevrilmiştir (Onursal Ayırır, 2016, s. 143 - 144). Amerikalı filozof Charles William Morris (1901 - 79), edim bilimini 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan, gösterge biliminin üç bileşeninden biri olarak tanıtmış ve “işaretlerin yorumcularla ilişkisinin incelenmesi” olarak kavramsallaştırmıştır. Dil felsefesinde teorik temelleri olan edim bilimi Austin, Grice ve Searle gibi filozofların öne sürdükleri kuramsal düşünceler sonucunda ortaya çıkmıştır (Shakki, Naeini, Mazandarani ve Derakhshan, 2020, s. 202).

Edim bilimi bir felsefe akımı olarak ortaya çıkmış olsa da dil felsefesi içerisinde olması nedeniyle dil bilimlerinin bir parçası hâline gelmiştir. İngiltere’de doğan bu alan sonraları Avrupa’daki dil bilimi çalışmalarına dâhil olmuştur. 80’li yıllarda oluşturulan ve dili bir iletişim aracı olarak değerlendiren bir dilin iletişim kurarak öğrenilebileceğini savunan İletişimsel Yaklaşımla birlikte dil öğrenimi / öğretimi alanında da yer almaya başlamıştır (Onursal Ayırır, 2016, s. 143 - 144). İletişimsel Yaklaşımın önem kazanmasından önceki dönemlerdeki geleneksel yöntemlere bakıldığında kullanılan materyallerde, etkinliklerde ve tekniklerde dil bilgisi ve sözcük öğretiminin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Fakat bunların hangi iletişim bağlamlarında nasıl kullanılacağı ihmal edilmiştir. Bu nedenle dil öğretimi ezber dayalı biçimde ilerlemiş ve istenilen düzeyde amaca uygun başarılı sonuçlar elde edilememiştir. Bu eksikliğin anlaşılması ile birlikte hedef kitlenin ihtiyacı olan iletişim ortamları materyallerle beraber ders içeriklerinde de yer alarak bireyin ihtiyacı olan iletişimsel dile önem verilmeye başlanmıştır. Bu durum da edim bilimini dil öğretiminde önemli bir noktaya getirmiştir.

Edim bilimi *alıcıların kimler olduğu, konuşmacılar / yazarlar ve dinleyiciler / okuyucular arasındaki ilişkinin ne olduğu, konuşma / yazma eyleminin ne zaman ve nerede gerçekleştiği* sorularıyla ilgilenir. Ayrıca dinleyicilerin

ve okuyucuların, kullanıcının kastettiği anlama varmak için söylenen veya yazılanlar hakkında nasıl çıkarımlar yapabileceğini araştırır (Tang, 2013, s. 106). Edim bilimi sözcelerin kullanımı ve yorumunun gerçek dünya bilgisi ile bağlantısını, vericinin edim sözleri nasıl kullandığı ve anlamlandırıldığı, tümce yapılarının alıcı ve verici arasındaki ilişkiden nasıl etkilendiği ile ilgilenir (Richards ve Schmidt, 2010, s. 449). Edim bilimi bağlamın dil yapısında kodlanmış yönleriyle de ilgilenir ve dili bağlama uygun olarak kullanmak dil kullanıcısının edim bilimsel yeterliğinin bir parçası olarak görülür (Crystal, 2008, s. 379). Bağlam; sözcenin anlamlandırılmasında etkisi olan psikolojik, sosyolojik, coğrafi, dil bilgisel vb. tüm öğeler olarak tanımlanmaktadır. Buna göre edim bilimi de *ne söylendiğini* bağlamdan yararlanarak çözmeye çalışır (Kerimoğlu, 2017, s. 140). Buradan da anlaşılacağı üzere edim bilimiyle birlikte öznenin sözcelerinin gerçekleşme bağlamlarındaki etmenlere ve alıcı üzerindeki etkisine yer verilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla edim bilimi bakış açısına göre aynı sözcelerin bağlama göre değişik anlamlar kazanarak alıcı üzerinde farklı etkiler oluşturabilme durumu söz konusudur. Edim bilimsel yeterliğin olmadığı durumda edim bilimsel hata ortaya çıkar. Bu durumda iletinin edimsel amacı yanlış anlaşılır ya da anlaşılabilir. Amaçlanan bir özür mazeret olarak yorumlandığında ortaya çıkan iletişimsel başarısızlık bu duruma örnek verilebilir.

İngilizce *pragmatics / pragmalinguistics* terimleriyle karşılanan bu alanı Türkçe çalışmalarda edim bilimi / edimbilimi, edim dil bilimi / edimdilbilim, dilbilimsel edim bilim / edimbilim, kullanımbilim / kullanım bilimi gibi farklı yazım biçimleriyle görmek mümkündür. Araştırmacılar amaçlarına ve kendilerine göre birtakım nedenlerle farklı biçimleri tercih etmektedirler. Türk Dil Kurumu sözlüğünde *edim bilimi* olarak kabul edildiği için çalışmada da bu yazım biçimi tercih edilmiştir.

Edim bilimi, bir etkileşimin meydana geldiği bağlamın yanı sıra dil kullanıcısının niyetini de inceler. *Bu gece nereye gidiyorsun?* basit bir tümcedir. Bir anne bu soruyu her gece çok geç saatlerde dışarı çıkan kızına sorarsa, bu bir tür eleştiri ve uyarı olabilir. Bir erkek bu soruyu sevdiği bir kıza sorarsa, onu davet etmek istiyor demektir. Bir kişi iş çıkışı bu soruyu meslektaşına sorarsa, herhangi bir kasıt olmaksızın sadece bir merak olarak kabul edilebilir (Tang, 2013, s. 106). Konuşulan her şeyde bir örtüklük vardır. Çünkü dil her zaman yoruma yer bırakan anlamlandırma payına sahiptir. İşte bu örtüklüğü incelemek edim biliminin görevidir. ‘Pencereyi kapayın’ sözcüsü yerine göre bir emir, istek ya da öğüt gibi farklı edim söz değerleri kazanabilir (Kıran ve Eziler Kıran, 2018, s. 297 - 298). Edim bilimi konuşucunun / yazarın iletlediği dinleyicinin / okuyucunun yorumladığı iletinin anlamıyla dahası iletileden fazlası ile ilgilenir. Anlam bilimi de edim bilimi de anlamla ilgilenir. Fakat an-

lam bilimi *X ne demektir?* sorusuna, edim bilimi ise *X'le ne demek isteniyor?* sorusuna yanıt arar (Yaylagül, 2015, s. 326).

Yaşam şartları gereği bireyler çok yönlü ve çok ilişkili olmak durumundadır. İş yerindeki bir sorundan dünyanın diğer ucundaki sorunlara kadar her şeyle ilgilenen insan bunlara ilişkin çıkarımlarda bulunarak yorumlar yapmaktadır. Bu noktada iletişim paydaşlarına düşen görev iletişim becerilerini geliştirmektir. Bu nedenle de iletişimde dil tercihinin dikkat edilmesi son derece önemlidir (Boz, 2013a, s. 65, 66). Dar düzgülü konuşucular sözceleri başkalarına aktarırken yalnızca 'demek' söz edimini kullanırlar ve aktarım 'o onu dedi, bu bunu dedi' şeklinde gerçekleşir. Bu durum bireyin dil edincinin yanı sıra bildirişim edinci ve metni anlamlandırma ediminde de yetersiz ve başarısız olduğunu göstermektedir. Geniş düzgülü konuşucu ise tam tersi sözceleri aktarırken şaşırma, düşünme, ihtimal vermeme vb. söz edimleri de kullanarak ve sözceler üzerinde değişik dönüşümler uygulayarak (etken - edilgen vb.) aktarımını gerçekleştirir. Bu nedenle sözceleri diye konuştu yerine diye sordu, eleştirdi, rica etti vb. şeklinde aktarmak gereklidir (Huber, 2013, s. 274 - 275).

Pek çok konuşma rutini tüm seviyelerde öğrencilere öğretilir. Örneğin, ne zaman ve kime teşekkür edileceği erken yaşta öğretilir. Bu doğrultuda öğrenciler dilin hangi özelliklerinin (edimsel, dilsel, vurgu, tonlama vb.) bir ifadeyi diğerinden daha nazikleştirdiğini zamanla belirleyebilir (Coulthard, 2014, s. 13 - 20). Bireylerin iletişimlerinde nasıl iş birliği yapacakları kültürler arasında farklılık gösterir. Bir kültürde bir şeyi söylemenin veya yapmanın kültürel olarak uygun yolu başka bir kültürde aynı olmayabilir (Paltridge, 2012, s. 38). Bu nedenle edim bilimsel farkındalık iletişimi etkili biçimde sürdürmenin yanı sıra edim bilimsel bilince de sahip olmayı gerektirir. Örneğin birinden gelen daveti reddetmek için söz dizimsel ve sözcük bilimsel bilgiye sahip olmak ve bunu nasıl kullanacağını bilmek gereklidir. Aynı zamanda hedef dilde böyle bir reddetme ifadesinin kabul edilebilir olup olmadığı; kabul edilebilir ise kime, hangi koşullar altında, neyin, nasıl söyleneceği önemlidir (Taguchi, 2011, s. 3).

Etkileşim sürecinde sözceleri üretmek ve anlamlandırmak için bireylerin sosyal uzaklık ve yakınlıkları da önemlidir. Çünkü verici, alıcı karşısındaki dil kullanımını aradaki ilişkiye göre gerçekleştirmektedir. Buna göre alt statüde olan birisi daha üst konumdaki kişiyle saygı kurallarına uyararak ve siz dilini tercih ederek konuşmaktadır (Gonzales, 2013, s. 113). Bu etmenler sadece sözcelerin üretilmesi değil alıcı tarafından yorumlanması aşamasını da etkilemektedir. Bu da kişilerin nazik ve düşünceli ya da kaba ve düşüncesiz olarak yorumlanmasına neden olmaktadır. Özetle, yüzey yapıdaki sözceler alıcıya derin yapıda söylenenden fazlasını aktarmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üze-

re edim bilimi nezaket kurallarının da dilsel yapılara yansması ile ilgilenen bir alandır. Çünkü bireyler karşılıklı iletişimlerini belirli bir görgü ve saygı kuralına göre sürdürmektedir. Özellikle uzak mesafeli kişilerle olan ilişkilerde bu kuralların kullanımı daha da belirgindir. Penelope Brown ve Stephen C. Levinson Nezaket Kuramında (*Politeness Theory*) bu konuyu ele almışlardır. Türkçede bu durumu *sen* ve *siz dilinin* kullanımı ile değerlendirmek mümkündür. Fakat çalışmanın sınırları gereği bulgular bu kurama göre değerlendirilmemiştir.

Dil Öğretimi ve Edim Bilimi

Edim bilimi dil öğrenmenin önemli bir parçasıdır. Öğrenenlerin yanlış iletişimden kaçınmalarına, kültürler ve diller arasında diledikleri gibi iletişim kurmalarına yardımcı olur. İletişimin sadece kullanılan sözcüklerden ibaret olmadığını savunarak konuşucu ve dinleyicinin birebir aynı sözcüklerden farklı çıkarımlarda bulunabileceğini gösterir. Aynı kültürü paylaşıyorlar da bireyler dili bağlama bağlı olarak farklı biçimlerde kullanırlar. Bu nedenle toplantıya geç kalınca patrondan özür dilemek ile arkadaşından özür dilemek farklı dil kullanımlarını gerektirir (<https://americanenglish.state.gov/resources>). Dil öğretiminin temel amacı öğrenme süresinin sonunda öğrencilerin o dilde etkili bir şekilde iletişim kurabilmesidir. Bu nedenle öğrencilere dili kullanmaları için bolca fırsat verilmelidir. Edim bilimi ilkelerinin dil öğretimine girdiği yer burasıdır. Edim bilimi, öğrencilerin dili iletişimsel ve uygulamalı olarak öğrenmeleri için geniş fırsatlar sağlar (Farinde ve Oyedokun - Alli, 2020, s. 841). Wittgenstein'a göre edim bilimi kuramının temelinde dil oyunları vardır. Buna göre soru sormak, emretmek, tahmin etmek normal oyunlar gibi kuralları önceden belirlenmiş birer dil oyunudur. Bu dil oyunları dilsel birimlerin kullanım kuralları öğrenilerek diller edinilir veya öğrenilir (Toklu, 2015, s. 163, 164).

Edim bilimi, dil öğretiminde temel dört dil becerisinin yanı sıra önemli bir dil bilimi dalı olarak görülmelidir. Çeşitli öğrenme ve öğretme etkinlikleri yoluyla, edim bilimsel yetkinlik dil öğrenenlerde geliştirilmelidir. Edim bilimsel yeterlik, dil kullanıcılarının iletişim hedeflerine başarılı bir şekilde ulaşmalarını kolaylaştırabilir. Çünkü edim bilimsel unsurlar iletişim sırasındaki yanlışlıkları ve yanlış anlamaları engelleyebilir. Bunun için de öğreticiler, farklı etkinlikler ve görevler yoluyla dil derslerinde edim bilimsel yeterliği kazandırmalıdır (Alinezhad, 2015, s. 23). Edim bilimsel yeterliğe ulaşmış öğrenci, duygu ve düşüncelerini amacına uygun biçimde ifade ederek hedef dilde başarılı bir iletişim veya bilgilendirme gerçekleştirebilecektir. Dil öğretiminde temel hedefi oluşturan başarılı iletişim eylemi vericinin amacına uygun biçimde, belirli bir zaman, uzam, kişiler, durum vb. bağlam öğeleriyle duygu - düşüncelerini ifade etmek için sözcükleri bir araya getirerek alıcıya sunması ve alıcıdan bağlam bağımlı geri bildirim alınarak rollerin karşılıklı olarak sırayla değişmesi (turn - taking)

ile gerçekleşmektedir. Diğer deyişle iletişimde karşılıklı bilgi alış verişi söz konusudur. İngilizce bilgilendirmek anlamına gelen *inform* eyleminden türetilmiş *information* sözcük ve kavramına karşılık oluşturulmuş *enformasyon* ise geri bildirim alınamayan, vericinin tek taraflı iletimi ile oluşan bir bilgilendirme eylemidir. İletişim (bildirişim) ve bilgilendirme (enformasyon) süreçlerinde verici emretme, söz verme, tehdit etme, soru sorma, teşekkür etme, özür dileme *vb.* belirli bir edim bilimsel amacı yerine getirmek için oluşturduğu sözcelerini alıcıya iletir. Bu sürecin amaca uygun olarak gerçekleşebilmesi için sözcelerin edim söz değerlerine uygun olarak üretilmesi ve yorumlanması gerekmektedir. Edim söz değeri bağlama göre değişebilmektedir ve bir sözcük içerisinde birden fazla edim söz yer alabileceği gibi bir edim söz değeri farklı sözcükler oluşturularak da karşılanabilmektedir.

İletişim ve bilgilendirme eylemlerinin her ikisi de amaç dilde belirli bir yetkinliğe ulaşmayı gerektirmektedir. Neyi, nerede, niçin, ne zaman, kime karşı, nasıl kullanacağını bilmek, erek dil kültürüne uygun davranarak yerinde ve kabul edilebilir yanıtlar oluşturabilmek bu yetkinliğe ulaşmada önemli aşamalardır. Hedef dilde makro becerilerin (dinleme, konuşma, okuma, yazma) geliştirilmesinde, dil bilgisi kurallarının ve sözcük birimlerin doğru kullanımında, 21. yüzyıl becerilerinin ve okuryazarlık (bilgi, medya, eleştirel, kültür, görsel, teknoloji *vb.*) bilincinin artırılmasında da bu donanım gereklidir. Dinleme edimi için alınılan doğru ve gönderici amacına uygun anlamlandırmada; konuşma ediminde sözcükleri amaca ve erek dile uygun üretmede; okuma edimi için karşılaşılan sözcük / tümceleri bağlama ve verici amacına göre yorumlamada; yazma ediminde dil kullanımını amaca uygun biçimde gerçekleştirmek için edim bilimi farkındalığı son derece gereklidir. Toplumdaki bilgilendirme ve iletişim başarısızlıklarının temelinde de edim bilimsel donanıma sahip olmamak vardır. Tüm bu nedenlerle dil öğretiminde öğreticilere büyük sorumluluk düşmektedir. Öğreticiler öğrencilerin akademik ve günlük yaşamda bilgiyi aktarma / alımlama eylemlerinde başarılı olabilmeleri ve gerekli edim bilimsel yetiyi kazanmaları için bu alanda yeterli bilgiye ve donanıma sahip olmak, materyallerini ve etkinliklerini bu amaca uygun olarak çeşitlendirmek ve kullanmak / kullandırmak durumundadır.

Türkçe Öğretiminde Edim Bilimi Uygulamalarının Önemi

Dil yapılarının biçim, anlam ve işlev olmak üzere üç boyuttan oluştuğu düşünüldüğünde edim bilimi dilin işlevsel yönü ile ilgilenmektedir. Tümceler üretildikten sonra belirli iletişim ve bilgilendirme bağlamlarında verici tarafından alıcıya sunulurken sözcüklere dönüşürler. Bu sözcükler yüzey yapıda sözcük birimlerin ilgili dilin kurallarına göre bir araya getirilmesi ile oluşur ve üretiliş amacına uygun olarak derin yapıda belirli anlamlar taşır. Sözcükler bu iki boyut dışında belirli işlevsel özelliklere de sahiptir. Bu işlevlerle ilgili Rus

dil bilimci Roman Osipovich Jakobson altı işlevi (göndergesel, estetik / şiirsel / sanatsal, duygusal, çağrışımsal, ilişkisel, üst dil / dil ötesi) içeren bir sınıflama yapmıştır. Fakat bu işlevler iki açıdan sınırlı boyutta kalmıştır. İlk olarak, bilgi aktarımı sadece iletişim yoluyla değil alıcıdan geri bildirim alınamayan ve sadece verici tarafından bilgilendirmenin yapıldığı şiir, roman, öykü, makale, tez, ilanlar, gazete yazıları, haber metinleri, reklamlar vb. her türlü bilgilendirme sürecinde de gerçekleşmektedir. Bu nedenle bu işlevleri sadece iletişim süreçleri için düşünmek ve altı alt başlık ile sınırlı tutmak eksik olacaktır. Çünkü bu altı işlev dışında farklı işlevler de bulunmaktadır. Edim bilimsel işlevler alt başlığı altında incelenebilecek bu durumlar aynı sözcelerin alıcı - verici özellikleri ve ortama göre farklı işlevler taşıyabilmesi nedeniyle sözcenin üretildiği ve alımlandığı bağlama göre değişmektedir. Derin yapıda anlama birlikte sunulan bu işlevler alıcı ve vericinin ilgili durum karşısındaki tutumunu anlama ve anlamlandırmada ipucu sağlarlar. Sonraki aşamalar da buna bağlı biçimde ilerler. Bu işlevlere vedalaşma, dikkat çekme, tebrik etme, örneklendirme, suçlama, emir verme, davet etme, izin alma / verme, öneride bulunma, iltifat etme, başvuru yapma, iptal etme, küçümseme, gerekli olma, onaylama, reddetme vb. eklemeler yapmak mümkündür. Bu nedenle Jakobson'un altı işlevine *edim bilimsel* ulamını da eklemek yanlış olmayacaktır.

Türkçe derslerinin en temel amacının verici açısından duygu ve düşünceleri amaca uygun, etkili biçimde üreterek alıcıya iletebilme becerisi kazanmak ve alıcı açısından bilgiyi her iki tarafın amacına ve bağlama uygun biçimde anlamlandırmak olduğu düşünüldüğünde edim biliminin önemi ortaya çıkmaktadır. Edim biliminin farkında olan bir öğretici öğrenenin de buna göre bir farkındalık geliştirmesine katkı sağlayacaktır. Böylece Türkçe derslerinin temel hedefi gerçekleştirilerek bilgiyi başarılı biçimde üretilen ve aktaran ve alımlayan bireyler yetişecektir. Burada önemli olan nokta öncelikle Türkçe öğreticilerinin edim bilimsel bir donanıma sahip olarak yetiştirilmesidir. Lisans döneminde dört yıl boyunca aldığı dersler içerisinde edim bilimine yönelik bir ders bulunmaması Türkçe öğretmenleri için bir talihsizliktir. Dile çok boyutlu bir açıdan bakmayı sağlayan edim bilimi ve diğer dil bilimi derslerinin de Türkçe öğretmenliği lisans ve Türkçe eğitimi lisansüstü programlarında yer alması gerekmektedir. Bu bilinçle yetişen öğretmenler ortaokul Türkçe ders kitaplarını kullanırken öğrenenlerin de bu donanıma sahip olmalarına katkı sağlayacaklardır. Çünkü edim sözler temel becerilerin (dinleme, konuşma, okuma, yazma) yanı sıra 21. yüzyıl becerilerinin (okuryazarlık türleri, eleştirel düşünme, başarılı iletişim, işbirliği, üreticilik, kendini yönlendirme, sosyal-kültürlerarası beceri, problem çözme, etkin ve yaşam boyu öğrenme, öz denetim ve öz yönetim, yenilikçi olma, liderlik, verimlilik vb.) gelişimine katkı sağlayan video, ses, görsel vb. içerikli materyallerde (metinlerde), metin

öncesi, metin sırası, metin sonrası etkinliklerde, günlük hayatta karşılaşılan bağlamlarda bir biçimde (örtük / açık) yer almaktadır. Bu doğrultuda karşılaşılan sözcelerdeki gizil işlevlere yönelik farkındalık oluşturabilmek iletişim ve bilgilendirme süreçlerinde başarıyı sağlayabilmek için önemlidir.

Tablo 1: Türkçe Dersi Öğretim Programında Edim Bilimsel Farkındalığı Gerektiren Kazanımlar (ortaokul seviyesi) (MEB, 2019'dan uyarlanmıştır)

Beceri Alanı	Seviyelere Göre Kazanımlar
Dinleme / İzleme	➤ Dinlediklerinde / izlediklerinde geçen olayların gelişimi ve sonucu hakkında tahminde bulunur. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Dinlediklerinde / izlediklerinde geçen, bilmediği sözcüklerin anlamını tahmin eder. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Dinlediklerinin / izlediklerinin konusunu belirler. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Dinlediklerinin / izlediklerinin ana duygusunu tespit eder. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Dinlediklerini / izlediklerini özetler. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Dinledikleri / izlediklerine yönelik sorulara cevap verir. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Konuşmacının sözlü olmayan mesajlarını kavrar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Dinlediklerinin / izlediklerinin içeriğini değerlendirir. (5, 6, 7. sınıf) a) Çizgi film vb. izletilerek örtülü anlamlar hakkında çıkarımda bulunulması sağlanır. (5, 6. sınıf) b) Öğrencilere reklam filmleri dinletilerek / izletilerek bunlardaki iletilerin ve örtülü anlamların tespit edilmesine yönelik çalışmalar yapılır. (6, 7, 8. sınıf) c) Medya metinlerindeki örtülü anlamı belirlemesi sağlanır. (7, 8. sınıf) ➤ Dinledikleriyle / izledikleriyle ilgili görüşlerini bildirir. (5, 6, 7, 8. sınıf)
Konuşma	➤ Hazırlıklı konuşma yapar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Hazırlıksız konuşma yapar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Konuşmalarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Sözcükleri anlamlarına uygun kullanır. (5, 6, 7, 8. sınıf)
Okuma (Söz varlığı, anlama)	➤ Bağlamdan yararlanarak bilmediği sözcük ve sözcük öbeklerinin anlamını tahmin eder. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Okuduklarını özetler. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metnin ana duygusunu belirler. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metinde ele alınan sorunlara farklı çözümler üretir. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metni yorumlar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metinle ilgili sorular sorar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metinle ilgili sorulara cevap verir. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metin içi ve metin dışı anlam ilişkileri kurulur. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metnin konusunu belirler. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Görsellerle ilgili soruları cevaplar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Medya metinlerini değerlendirir. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Metni oluşturan unsurlar arasındaki geçiş ve bağlantı ifadelerinin anlama olan katkısını değerlendirir. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Okudukları ile ilgili çıkarımlarda bulunur. (5, 6, 7, 8. sınıf). a) Neden-sonuç, amaç-sonuç, koşul, karşılaştırma, benzetme, örnekendirme, duygu belirten ifadeler, abartma, nesnel ve öznel çıkarımlar üzerinde durulur. (5, 6, 7, 8. sınıf).

Yazma	➤ Şiir yazar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Bilgilendirici metin yazar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Hikâye edici metin yazar. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Formları yönergelerine uygun doldurur. (5, 6, 7, 8. sınıf) ➤ Kısa metinler yazar. (5, 6, 7, 8. sınıf) a) Öğrenciler dilekçe yazmaya teşvik edilir. (5. sınıf) b) Duyuru, ilan ve reklam metinleri yazdırılır. (6, 7, 8. sınıf) c) Haber metni, günlük ve / veya anı yazmaya teşvik edilir. (7, 8. sınıf) ➤ Yazılarında uygun geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanır. (5, 6, 7, 8. sınıf) a) Ama, fakat, ancak ve lakin ifadelerini kullanmaları sağlanır. (5. sınıf) b) Bununla birlikte, buna rağmen ifadelerini kullanmaları sağlanır. (6. sınıf) c) Oysaki, başka bir deyişle, özellikle, ilk olarak ve son olarak ifadelerini kullanmaları sağlanır. (7, 8. sınıf)

Türkçe Dersi Öğretim Programında yer alan fakat edim bilimsel terimlerle ve bu bakış açısıyla belirtilmiş edim bilimi uygulamalarını içeren kazanımlar Tablo 1’de belirtilmiştir. Dinleme / izleme kazanımlarında yer alan olayların gelişimi ve sonucunu tahmin etme, sözcük anlamlarını tahmin etme, özetleme, ilgili sorulara cevap verme, konuyu ve ana düşüncüyü belirleme, örtük iletileri anlamlandırma, içeriği değerlendirme ve görüş bildirme, medya metinlerini değerlendirme gibi içerisinde sözcükler ve sözlü metinler aracılığıyla iletilmek istenen işlevleri bütünsel algılamayı gerektiren kazanımlar için edim bilimi farkındalığı gereklidir. Konuşma kazanımlarında da hazırlıklı / hazırlıksız konuşmalar yapmak, uygun geçiş ve bağlantı biçimlerini kullanmak, sözcükleri anlamlarına uygun bir araya getirme eylemleri neyin, nerede, nasıl, hangi koşullarda gerçekleşeceğini bilmeyi gerektirdiğinden edim bilimsel yetinin kazanılması konuşma becerisinin geliştirilmesinde de önemlidir. Okuma eylemlerinde bilinmeyen sözcüklerin anlamını tahmin etme, özetleme, ilgili soruları cevaplama, metin içi - dışı anlam ilişkileri kurma, metinle ilgili sorular sorma, konuyu - ana düşüncüyü belirleme, içeriği yorumlama, çıkarımda bulunma, medya metinlerini değerlendirme, görsellerle ilgili soruları cevaplama, metindeki yardımcı düşünceleri belirleme, iş ve işlem basamaklarını kavrama gibi çıkarımları yapabilmek için edim bilimi uygulamaları okuma becerisinin geliştirilmesinde kullanılmaktadır. Şiir, bilgilendirici metin, hikâye, dilekçe, duyuru, ilan, reklam metinleri, haber metni, günlük, anı yazma, form doldurma, kısa metinler yazma, uygun geçiş ve bağlantıları kullanma gibi yazma eylemlerinin gerçekleşmesi için de edim bilimsel farkındalığa sahip olmak gereklidir. Önceki programlarda ayrı başlık altında belirtilen bu programda yer almayan dil bilgisi öğretimine yönelik kazanımlar da bağlam bağımlı bir dil kullanımını gerektirdiği için edim biliminden bağımsız değildir. Özetle, yukarıda listelenen tüm kazanımlar için edim bilimsel farkındalığa sahip olmak, karşılaşılan iletileri bu bilinçle anlamlandırarak geri bildirimde

ya da çıkarımda bulunmak gerekmektedir. Tersisi durumda iletişim ya da bilgilendirme süreci başarısızlıkla ve yanlış anlaşılmalara sonuçlanacaktır.

J. L. Austin'in Söz Eylem Kuramı (*Speech Act Theory*) ve J. R. Searle'ün Edim Söz Sınıflandırması

İletişim ve bilgilendirme sürecinde verici çeşitli amaçlar doğrultusunda belirlediği dilsel seçimleri ile sözcelerini oluştururken alıcı da bu dil yapılarını birtakım bilgiler dâhilinde yorumlar. Edim bilimsel bilginin üretilme ve alımlanma aşamaları alıcının ve vericinin konuları, varsayımları, inançları, bakış açıları, duyguları, ön yargıları, yaşları, cinsiyetleri, ön bilgileri, kültürleri, eğitim durumları, deneyimleri (yaşanmışlıklar) sosyo - ekonomik, toplumsal, bireysel (psikolojik - fizyolojik) durumları gibi pek çok etmene bağlı olarak gerçekleşmektedir. Vericinin sözcelerini ilgili dilin ses bilimsel, biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel kuralları çerçevesinde seçtiği sözcük birimleri ile oluşturması ise söz eylemlerin ilk basamağı olan *düz söz* aşamasıdır. Dil kullanıcıları sadece bilgi aktarımında bulunarak duygu ve düşüncelerini ifade etmezler. Bunun yanı sıra birbirlerine karşılıklı beklentileri doğrultusunda birtakım isteklerini iletirler ve alıcıda belirli etkileri oluşturarak onların istedikleri yönde eylemler gerçekleştirmelerini sağlarlar / sağlayamazlar. İşte bu gerçekleştirilmesi istenen eylemler vericinin *edim söz*leridir. Amaca uygun olarak gerçekleşme sağlandığı takdirde de *etki söze* dönüşmüş olur. Bu noktada alıcıda korku, tehdit, şaşkınlık, ikna, istek, vazgeçme gibi *etki söz*ler oluşabilmektedir. Özetle, iletinin üretilmesi, alıcıya ulaşım yorumlanması ve bunun sonucunda bir etki / eylem meydana getirmesi süreci J. L. Austin'in *Söz Eylem Kuramına* göre sırasıyla *düz söz* (*locutionary*), *edim söz* (*illocutionary*) ve *etki söz* (*perlocutionary*) aşamaları ile gerçekleşmektedir. Austin'in bu kuramı dil öğretimi ve öğrenimi alanında fazlasıyla yankı uyandırmış ve farklı dillere yönelik çalışmalarla kullanılagelmiştir.

Düz söz sözcenin gerçekleşme aşamadır. *Edim söz*; sözcelerin amaçsızca üretilmediğini gösteren, zihnimizde belirli iletişimsel işlevleri gerçekleştirmek amacıyla biçimlendirildiği ikinci aşamadır. Son aşamada olan *etki söz* sürecinde ise edim sözler alıcı üzerinde somut ya da soyut etki ve değişimlere neden olur (Yule, 1996, s. 47 - 49). Paltridge (2012, s. 40) söz eylem aşamalarını şu şekilde örneklendirmiştir: *Düz söz*, sözcüklerin gerçek anlamını ifade eder (örneğin, sıcaklığa atıfta bulunan *Burası sıcak* gibi). *Edim söz*, vericinin sözceyi oluşturma niyetini ifade eder (örneğin, birinin klimayı açması için bir talep). *Etki söz* ise, bu ifadenin diğer kişinin düşünceleri veya eylemleri üzerindeki etkisini ifade eder (birinin kalkıp klimayı çalıştırması gibi).

J. L. Austin *Söz Eylem Kuramında* belirlediği edim söz değerlerini beş alt başlıkta değerlendirmiştir. İki ulama da dâhil edilmiş olan değerler çalışma-

da karışıklık oluşturmaması açısından işlevin daha yoğun hissedildiği ulamda belirtilmiştir:

Yargılama => Aklama, suçlama, keşfetme, alıkoyma, yorumlama, kural koyma, tasarlama, tahmin etme, tespit etme, randevulaşma, karşılaştırma, değerlendirme, sıralama.

Karar eylemi => Atama, küçümseme, kovma, ilan etme / bildirme, sipariş verme, emretme, cezalandırma, el koyma, seçme, vasiyet etme, affetme, istifa etme, uyarıda bulunma / öneri sunma / öğüt verme, yalvarma, ısrar etme, iptal etme, karar verme, kanunlaştırma, erteleme, reddetme, ithaf etme, toplantıyı kapama, toplantıyı açma.

Üstlenme => Söz verme, uzlaşma / sözleşme, sorumluluk alma, belirleme, planlama, kast etme, zorunda olma, yemin etme, vaat etme, iddia etme, onaylama, tarafında olma, kabul etme, iyilik yapma / yardım etme.

Davranış => Özür dileme, teşekkür etme, iltifat etme, teselli etme, tebrik etme / kutlama, duygudaşlık, alınma, aldırmama, takdir etme, eleştirme, yakınma, beğenme, hoş görme, uğurlama, dua etme, beddua etme, meydan okuma.

Açıklama => Bahsetme, alıntı yapma / aktarma, özetleme, tekrarlar, zanetme, tanımlama, şüphelenme, sınıflandırma, inanma, belirtme, bilgilendirme, vazgeçme, cevaplama, takdir etme, soru sorma, tanık olma, sözünü tutma, itiraf etme, gözden geçirme, varsayma, çıkarım yapma / sonuca varma, ihmal etme/ önemsememe, vurgulama, örneklendirme, davet etme, saygı duyma, önemseme, adım atma / başlama, sona erdirme, yorumlama, fark etme (Austin, 1962, s. 152 - 162).

J. R. Searle ise hocası Austin'in belirlediği edim sözlerden bir kısmını eleştirerek yerlerini değiştirmiş ve o da ulamlarını beş alt başlıkta şu şekilde sınıflandırmıştır (Austin'in belirlediği aynı edim sözler ulamı farklı olsa da burada tekrarlanmamıştır):

Kesinleme => İleri sürme, övünme, şikâyet etme, teşhis etme.

Emir => Teşebbüs etme, rica etme, savunma, izin alma / verme, cesaret etme.

Üstlenme => Farklı bir edim söze rastlanmamıştır.

Açıklama => Farklı bir edim söze rastlanmamıştır.

Bildirim => Farklı bir edim söze rastlanmamıştır (Searle, 1999, s. 1 - 30).

Austin ve Searle'ün edim söz sınıflandırmaları Searle'ün hocası Austin'den örnek aldığı edim sözler çıkarıldığında şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 2: Austin ve Searle'ün Edim Söz Sınıflandırmaları ve Öneri Edim Sözler

Austin'in Edim Sözleri
Aklama, suçlama, keşfetme, alıkoyma, kural koyma / yasaklama, tasarlama, tahmin etme, tespit etme / çıkarımda bulunma / kanıtlama, randevulaşma, karşılaştırma, değerlendirme, sıralama, atama, hesap sorma / meydan okuma, hakaret etme/ küçümseme, kovma, bildirme / haber verme / duyuru yapma, sipariş verme, emretme, cezalandırma, el koyma, seçme, vasiyet etme, affetme, istifa etme, uyarıda bulunma / öneride buluma/ öğüt verme, yalvarma, dua etme / dilekte bulunma, ısrar etme, iptal etme, karar verme, kanunlaştırma, erteleme, reddetme / karşı çıkma, toplantıyı kapama, toplantıyı açma, söz verme, uzlaşma / sözleşme, sorumluluk alma, belirleme, planlama / amaçlama, kast etme, önerme, zorunda olma, yemin etme, vaat etme, iddiaya girme, onaylama / kabul etme, ithaf etme, tarafında olma, iyilik yapma / yardım etme, özür dileme, teşekkür etme, acıma, iltifat etme / övme, teselli / teskin etme, tebrik etme / kutlama, duygudaşlık, alınma, aldırma, takdir etme, eleştirme, yakınma / sitem etme, beğenme, hoş görme, uğurlama / vedalaşma / konuşmayı sonlandırma, beddua etme, bahsetme, alıntı yapma / aktarma, özetleme, tekrarlama, zannetme, tanıtm / tanımlama / belirtme, şüphelenme, sınıflandırma, inanma, belirtme, feragat etme, cevaplama, soru sorma, tanık olma, sözünü tutma, itiraf etme, gözden geçirme, varsayma, çıkarım yapma / sonuca varma, ihmal etme/ önemsememe, vurgulama, örneklendirme, davet etme / teklif etme, saygı duyma, önemseme, adım atma / başlama, sona erdirmeme, yorumlama, fark etme / hatırlama   Searle'ün Farklı Olan Eklemeleri   İleri sürme, övünme / gurur duyma, şikâyet etme, teşhis etme, teşebbüs etme, rica etme, savunma, izin alma / verme, cesaret etme   Öneri Edim Sözleri   Sohbeti başlatma / selamlaşma, hitap etme / seslenme, dikkat çekme / vurgulama, tercih etme / seçenek sunma, ikna etme, yönlendirme, hayal kurma / düşünmeye teşvik etme, kesinleme / emin olma, kınama / ayıplama, genelleme, hatırlatma, tehdit etme, onay isteme, cesaret verme / güdüleme / harekete geçirme, yanılma, inanmama / ikna olmama, ihtiyaç duyma / gerekli görme / şarta bağlama, tanık gösterme, çaresiz kalma / imkânsız olma, destek verme / tezahürat etme, hedefe ulaşma / başarma, çabalama / mücadele etme, başvuru yapma, koşul - sonuç, neden -sonuç

Tablo 2'de Austin ve Searle'ün sınıflandırmaları belirtilmiştir. Bu düzenlemede Austin'in Searle'den daha önce sınıflandırmayı yapmış olması esas alınarak Searle'ün sınıflandırmasında daha önce Austin tarafından belirtilmiş edim sözler yer almamıştır. Bu edim sözlere yakın olanlar araştırmacı tarafından / imi ile eklenmiştir. Bunun dışında eksik görülüp önerilen edim sözler de son kısımda yer almaktadır. Bulgular bu üç sınıflandırmanın bir araya getirilmesiyle değerlendirilmiştir.

Dilin esnek yapısı gereği farklı yüzey yapılar ile aynı derin yapıya gönderimde bulunulabilir. Söz konusu bu dolaylı ve dolaysız yapıları, diğer bir deyişle örtük ve açık anlatımları edim bilimi inceler. Bu noktada edim sözler dolaylı ve dolaysız olmak üzere iki farklı biçimde üretilmektedir. Dolaysız edim sözler kolaylıkla anlaşılabilirdiği için burada önemli olan dolaylı edim sözleri çözümlenmektedir. Bu süreçte *verici bu sözce ile ne anlatmak, ne yapmak istiyor* sorusuna yanıt aranmaktadır. Burada örtük iletilerin varlığı söz konusudur ve dili zenginleştiren de bu yapılarıdır. Bu tür kullanımlar dil kullanıcıları tarafından da sıkça tercih edilmektedir. Çünkü isteğini doğrudan dile getirmek

ile sözcenin önemini yitireceğini düşünen verici bunu iletmek için daha gön-derimsel ve örtük yapıları seçmektedir. Bu tür sözceler içinde gizlenmiş edimsel iletileri doğru biçimde anlamlandırabilmek ve bu yapıları çözümlmek de dile ne kadar hâkim olunduğu ile doğru orantılıdır. Edimsel değerlerin sözcelerde açıkça yer alması sözceleri anlamlandırmayı kolaylaştırırken, örtük edimsel değerler sözceleri anlamlandırma sürecini zorlaştırır. Öğrencilerin söz konusu dile yönelik seviyeleri ve farkındalıkları arttıkça bu tür biçimleri anlamlandırmak daha kolay olmaktadır. “Seni kırdığım için *özür dilerim*, yar-dımın için *teşekkür ederim*” tümceleri edim söze doğrudan gönderme yapıp anlamayı kolaylaştıran örneklerdir. *Afedersiniz, kusura bakmayın* gibi sözceler ise dolaylı olarak özür dileme; *eline sağlık, Allah razı olsun, sağ ol vb.* sözceler de örtük biçimde teşekkür etme işlevi taşımaktadır. Örneğin, bir çocuğun annesine *Yemekte ne var?* diye sorması alıcıya yönelik doğrudan merak etme anlamı içerirken, *Çok acıktım* sözcüsü de dolaylı olarak annesinin yemekte ne yaptığını ya da yemeğin hazır olup olmadığını merak etmesi anlamı taşımaktadır. Çalışmada edim sözleri dolaylı olarak içeren etkinlikler değerlendirilmiştir. Çünkü bu tür edim sözleri anlamlandırmak daha fazla bilinci ve çabayı gerektirdiği için dil kullanımı süreçlerinde daha önemli ve karmaşık olduğu düşünülmektedir.

Edim bilimi alanına yönelik incelemeler sonucunda Akşehirli (2011) “Söz Edimleri Kuramı Açısından Kurgusal Anlatı Metinlerinde Söz Aktarımı;” Aslan (2005) Türkiye Türkçesinde Sezdirmeye Dayalı Rica Stratejileri; Hirik (2019) Dede Korkut Hikayelerinde Söz Edimi Yapıları; Gökmen ve Dilber (2011) Türkçe Derslerinde Söz Edimlerin Öğretimi Üzerine Bir Değerlendirme; Otan (2010) *Türkçede İkna Söylemi: Sözbilimsel Soruların Söylem - Edimbilimsel İşlevleri*; Boz (2013b) “Necip Fazıl’ın ‘Yunus Emre’ Şiiri Üzerinde Söz Eylem Çözümlemesi” başlıklı çalışmalar tespit edilmiştir. Çalışmalar değerlendirildiğinde edim bilimi çalışmalarının alan yazında yavaş yavaş ilgi görerek yayılmaya başladığı ve çoğunlukla metinler ve öğrencilerle gerçekleştirildiği söylenebilir. Öğrencilerle yapılan nicel çalışmalar durum tespitine yönelik olduğu için edim bilimsel yetilerini geliştirmeleri için ne yazık ki katkı sağlayamamaktadır. Metinlere yönelik yapılan çalışmalar da tek başına yeterli değildir. Çünkü dil öğretimi sürecinde araç olarak sadece metinler kullanılmamaktadır. Bu metinlere yönelik metin öncesi, metin sırası ve metin sonrası etkinlikler de metni okuma – anlama çalışmalarından bağımsız değildir. Ders sırasında, yıllık planlarda da belirtildiği üzere, öğretici tarafından etkinliklere salt metni okumaktan daha çok zaman ayrılmaktadır. Bu nedenle öğrencilerin edim bilimsel farkındalık kazanarak edimsel yetilerinin gelişmesinde ders sırasında uygulanan etkinlikler önemli bir yere sahiptir. Çalışmalarda bu etkinliklerin incelenmemiş olması bir eksiklik olarak görülmüştür. Türkçe eğitimi

alanında ortaokul Türkçe ders kitaplarını farklı açılardan inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Özbay (2003) Türkçe öğretiminde hedef – araç ilişkisinin ders kitabı örneğinde değerlendirilmesi; Okur (2013) “Millî Kültür ve Folklorun Türkçe Ders Kitapları Aracılığıyla Aktarımı;” İşeri (2007) Altıncı sınıf Türkçe ders kitabının ilköğretim Türkçe programının amaçlarına uygunluğunun değerlendirilmesi; Baş (2003) Altıncı sınıf Türkçe ders kitaplarında metin türleri üzerine bir inceleme; Ünveren Kapanadze (2018) Dil ve kültür aktarımında işlevsel bir araç olarak ders kitapları: Türkçe ders kitapları örneği; Deniz, Tarakcı ve Karagöl (2019) Okuma kazanımları açısından ortaokul Türkçe ders kitapları; Sallabaş ve Yılmaz (2020) Türkçe ders kitabında bulunan metin altı sorularının yenilenmiş Bloom Taksonomisi’ne göre incelenmesi; Dilidüzgün (2004) Okuma öğretimi hedefleri bağlamında Türkçe ders kitaplarındaki çocuk edebiyatı ürünleri; Çevik ve Güneş (2017) Türkçe ders kitaplarındaki etkinliklerin incelenmesi; Temizkan (2014) Ortaokul Türkçe ders kitaplarının Türkçe dersi öğretim programındaki temel beceriler açısından incelenmesi; Karadağ (2019) Türkçe ders kitaplarında yer alan özetleme etkinlikleri üzerine bir değerlendirme; İşcan ve Cımbız (2018) Ortaokul 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki resimlerin metinlerle uyum düzeyinin incelenmesi; Çoban ve Polatcan (2020) “Ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki bulmaca etkinliklerinin eş anlamlı kelime öğretimi açısından değerlendirilmesi.” Görüldüğü üzere ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki metin ve etkinlikleri çeşitli değişkenler açısından inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak söz konusu çalışmalar içerisinde ders kitaplarını edim bilimi açısından inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmanın bu boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacağı ve sonraki edim bilimi çalışmaları için yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Amaç ve Önem

Bu çalışma ile ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki dil becerilerini geliştirmeye yönelik etkinliklerde seçilen dilsel yapıların hangi edim sözleri karşıladığını belirlemek, edim bilimsel farkındalığın ve çeşitliliğin özeldir Türkçe öğretimindeki yeri ve önemine, genelde dil becerilerinin kazandırılmasındaki önemine dikkat çekerek bu alandaki öğrenci, öğretici ve araştırmacılara farklı bir bakış açısı sunmak amaçlanmıştır.

Ortaokul Türkçe ders kitaplarının edim bilimi açısından daha önce incelenmemiş olması bu alandaki eksikliği göstermektedir. Bu nedenle bu inceleme ile elde edilen verilerin alanda çalışan uzmanlara, Türkçe öğreticilerine, öğrencilerine, kurum ve kuruluşlara katkı sağlayacağı; bu doğrultuda söz konusu materyallerin daha bilinçli bir bakış açısıyla oluşturulabileceği ve değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Çalışma sonunda edim söz değerlerinin ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki etkinliklerde nasıl yer aldığı ve geliştirilmesi

gereken durumlarla ilgili edim bilimsel bakış açısıyla yapılan yorumlamanın alan için önemli olduğuna inanılmaktadır.

Yöntem

Çalışmanın inceleme nesnesini 5. sınıf (Anıttepe Yayıncılık), 6, 7 ve 8. sınıf (MEB Yayınları) ortaokul Türkçe ders kitapları oluşturmaktadır. Çalışmada temel nitel araştırma deseni kullanılmıştır. “Temel nitel araştırma anlamın nasıl oluşturulduğunun ortaya çıkarılmasına ve bu anlamların yorumlanmasına dayanır” (Merriam, 2009, s. 22). Çalışmanın verileri doküman incelemesi tekniği ile elde edilmiş ve verilerin çözümlenmesinde betimsel analiz kullanılmıştır. “Doküman incelemesi araştırılması hedeflenen olgu ve durumlar hakkındaki yazılı materyallerin belirli ölçütler dâhilinde çözümlenmesidir. Betimsel analiz ise araştırmanın hedefindeki verilerin belirlenen ölçütlere göre öznel veya nesnel yaklaşımlarla karşılaştırmalı biçimde değerlendirilerek yorumlanmasıdır” (Patton, 2002, s. 4, 109). Dokümanlardan elde edilen bulgular edim bilimi açısından J. L. Austin’in Söz Eylem Kuramındaki edim sözleri ve J. R. Searle’ün sınıflandırması ve bu doğrultuda türetilen farklı edim sözler çerçevesinde yorumlanmıştır. Çalışmanın sınırları gereği veriler sadece sözcelerin derin yapısında yer alan edim söz değerleri açısından değerlendirilmiş; sözcelerin oluşum aşaması olan yüzey yapıyı yansıtan *düz söz* ve alıcıda uyandırdığı *etki söz* öğeleri inceleme dışında bırakılarak edim söz anlamları esas alınmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Bulguların değerlendirilmesinde 5. sınıf için 25 etkinlik, 6. sınıf için 9 etkinlik, 7. sınıf için 12 etkinlik, 8. sınıf için 26 etkinlik toplam 72 etkinlik kullanılmıştır. Bulgular Austin ve Searle’ün belirlediği sınıflara ek olarak oluşturulan türlere ve geliştirilmesi hedeflenen becerilere göre yorumlanmıştır.

5. SINIF

1. Tema: Birey ve Toplum

a) Aşağıdaki görselleri inceleyiniz. Çocukların kullandıkları kelimeleri günlük hayatta ne zaman kullanıyorsunuz? Yazınız.

Yazma - okuma: *Selâmlaşma, vedalaşma, dilekte bulunma* (s. 11)

3) Şiirde geçen “Kardeş kavgası bir nihayet olsun.” sözünden ne anlıyorsunuz?

Konuşma – dinleme: *Dilekte bulunma* (s. 12)

4. **ETKİNLİK** Okuduğunuz şiiri beğenip beğenmediğinizi nedenleriyle açıklayınız. Beğendiğiniz dizelere örnek veriniz.

Konuşma – dinleme: *Eleştirme* (s. 12)

1. **ETKİNLİK** Metinde geçen “hoşça kalın, güle güle” sözlerini ne zaman ve hangi durumlarda kullandığınızı yazınız.

Yazma – okuma: *Vedalaşma, dilekte bulunma* (s. 19)

2. Tema: Millî Mücadele ve Atatürk

4. “Çanakkale Geçilmez!” sözünden ne anlıyorsunuz? Açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *İmkânsız olma, meydan okuma* (s. 52)

8. ETKİNLİK Aşağıdaki görseller ve sloganlardan hareketle 15 Temmuz gecesi ile ilgili bir slogan hazırlayınız.

Yazma – okuma: *Dikkat çekme* (s. 61)

3. Tema: Doğa ve Evren

7. ETKİNLİK Okuduğunuz metni değerlendiriniz. Metindeki beğendiğiniz ve beğenmediğiniz yerleri sebebiyle açıklayınız.

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s.74)

HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

1. Mustafa Kemal Atatürk'ün "Ormansız yurt, vatan değildir." sözünü kısaca açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Dikkat çekme, öğüt verme* (s. 94)

c) "Hanmefendi bugün de işe pek erken (!) geldiniz." cümlesindeki ünlem işaretini kullanılmıştır?

ç) "Simitçi! Bana bir simit lütfen." cümlesindeki ünlem işaretinin kullanım amacı nedir? Yazınız.

Yazma – okuma: *İma etme, seslenme, rica etme* (s. 97)

4. Tema: Millî Kültürümüz

8. ETKİNLİK "Anadolu'da kilim demek, özlemi, inancı, sevgiyi ilimik ilimik dokumak demektir." sözünden yola çıkarak bir konuşma yapınız.

Konuşma – dinleme: *Tanımlama* (s. 109)

3. "Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var." sözünden ne anlıyorsunuz?

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, hatırlatma, öğüt verme* (s. 132)

5. Tema: Vatandaşlık

HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

1. "Toplum hayatında herkese düşen belirli görevler vardır." sözünden ne anlıyorsunuz? Gözlemlerinizi hareketle açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Hatırlatma* (s. 136)

7. ETKİNLİK Aşağıdaki cümlelerde boş bırakılan yerleri örnekteki gibi tamamlayınız. İlk günlerde beki amcaya çok kızardım çünkü sürekli düdüğü çalıp duruyordu.

Parka gitmek zorunda kaldım çünkü

Kardeşimi zor zapt ettim çünkü

Tahterevalli kuyruğunda bize bir türlü sıra gelmiyordu çünkü

Bekçi amcayı artık sevmeye başladım çünkü

Bekçi amca sürekli düdüğü çalıyordu çünkü

Yazma – okuma: *Neden – sonuç* (s. 141)

11. ETKİNLİK Tutumlu olma konusunda çevrenizi bilinçlendirerek bir broşür hazırlayınız. Broşürünüzde tutumlu olmakla ilgili deyim ve atasözlerine yer veriniz.

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, uyarıda bulunma, bilgi verme* (s. 148)

2. Çocuğun babası sokaklar için "Orası herkesin evidir." diyerek neyi kastetmek istemiştir?

Yazma – okuma: *Genelleme* (s. 156)

Ç. Aşağıdaki afişi inceleyiniz.

1. Afişte neler görüyorsunuz? Yazınız.

2. Afişte verilmiş istenen mesaj nedir?

3. Afişi etkileyici buldunuz mu? Nedeniyle açıklayınız.

4. Vatandaş olarak toplumda birbirimize saygılı olmayı gerektiren bir afiş hazırlamak isteseydiniz afişinizde nelere yer verirdiniz? Neden?

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, vurgulama* (s. 162)

5. Tasarladığımız afişinizi aşağıya çiziniz.

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, vurgulama* (s. 162)

6. Tema: Sağlık ve Spor

6. ETKİNLİK Aşağıdaki kelime ve kavramlardan birini seçiniz. Seçtiğiniz kelimenin kullanılma durumuna uygun bir konuşma yapınız.

çok yaşa geçmiş olsun hoşça kalın eline sağlık günaydın

Konuşma – dinleme: *Dilekte bulunma, selâmlaşma, vedalaşma, teşekkür etme* (s. 168)

HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

1. "Sağlık, varlıktan yeğdir." atasözünü kısaca açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Karşılaştırma, öğüt verme, vurgulama, dikkat çekme* (s. 177)

7. Tema: Erdemler

2. "İyilik et denize at, balık bilmezse Halık bilir." atasözünü açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Öneride bulunma* (s. 192)

7. ETKİNLİK "Ulular köprü olsa basıp geçme." atasözünü sınıf ortamında tartışınız.

Konu ile ilgili edindiğiniz bilgiler doğrultusunda bir konuşma yapınız.

Konuşma – dinleme: *Öğüt verme* (s. 203)

a) "Konşusu açken tok yatan bizden değildir." (Hz. Muhammed) sözünü kısaca açıklayınız. Bu sözde bize hangi değerler öğütlenmiştir? Açıklayınız.

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, vurgulama* (s. 213)

8. Tema: Bilim ve Teknoloji

11. ETKİNLİK Görselden hareketle sosyal medyanın olumsuz etkileri konusunda defterinize insanları bilgilendirecek bir afiş hazırlayınız.

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, vurgulama* (s. 230)

HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

1. "İlimden gidilmeyen yolun sonu karanlıktır." sözünden ne anlıyorsunuz?

Konuşma – dinleme: *Öğüt verme* (s. 236)

9. "Bir kişinin içinde güç ve istek yoksa o kişi başkalarının yardımıyla başarılı olamaz. Kısacası..."

Bu cümle aşağıdaki atasözlerinden hangisi ile tamamlırsa anlam bütünlüğü sağlanmış olur?

- A) Ne ekersen onu biçersin.
B) Her çok azdan olur.
C) Taşına su ile değirmen dönmez.
D) İşini kış tut, yaz çıkarsa bahıtına.

Dil bilgisi: *Öğüt verme, dikkat çekme, vurgulama* (s. 243)

6. SINIF**2. Tema: Millî Mücadele ve Atatürk**

a) Aşağıdaki davetiye örneğini inceleyiniz.

Okuma- dinleme: *Davet etme, rica etme* (s. 43)

b) Aşağıdaki boşluğa Mehmetçik Vakfına destek amacıyla düzenlenecek kermes için bir davetiye hazırlayınız.

Yazma – okuma: *Davet etme, dikkat çekme* (s. 43)

4. Tema: Erdemler

4. "Haktan, adaletten, merhametten, azimden garip komasin." sözünü açıklayınız.

Yazma – okuma: *Dilekte bulunma* (s. 128)

5. Tema: Millî Kültürümüz

4. ETKİNLİK Kültürümüze yerleşmiş çay ile ilgili cümleler verilmiştir. Yarım bırakılan cümleleri metinle ilişkilendirerek tamamlayınız.

- Çay sohbettir çünkü _____
- _____
- Çay eşittir çünkü _____
- _____
- Çay davettir çünkü _____
- _____

Yazma – okuma: *Neden – sonuç* (s. 137)

a) Metinde geçen Atatürk'e ait "Geçmişini bilmeyen geleceğine de sahip olamaz." cümlesini açıklayınız. Açıklamanızda **ama, fakat, ancak, lakin** gibi geçiş ve bağlantı ifadelerini kullanarak konuşma yapınız.

Konuşma – dinleme: *Neden – sonuç* (s. 159)

6. Tema: Okuma Kültürü

3. Yazar "Aslında toplumdaki gerçek körlerin biz aydınlar olduğuna bir kez daha inandım." cümlesini niçin söylemiştir?

Yazma – okuma: *Vurgulama, dikkat çekme* (s. 168)

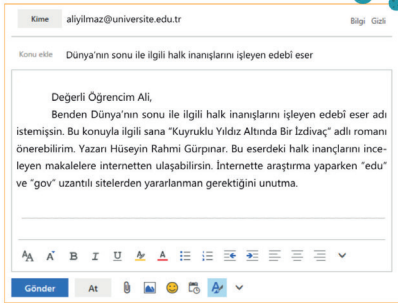
7. "Atatürk, 16 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmek için İstanbul'dan ayrılmıştır." cümlesi için aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A) Neden-sonuç cümlesidir.
- B) Koşul cümlesidir.
- C) Amaç-sonuç cümlesidir.
- D) Karşılaştırma cümlesidir.

Dil bilgisi: *Amaç – sonuç* (s. 189)

7. Tema: Bilim ve Teknoloji

6. ETKİNLİK Aşağıdaki elektronik postayı okuyunuz. Soruları cevaplayınız.

Okuma – dinleme: *Hitap etme, öneride*

bulunma, uyarıda bulunma (s. 214)

8. Tema: İletişim

b) Aşağıdaki cümlede tekrarlanan "gel" kelimesi cümleye nasıl bir anlam katmıştır? Gel vatandaş, gel! Derya kuzusu bunlar...

Yazma – okuma: *Dikkat çekme, vurgulama* (s. 229)

7. SINIF

1. Tema: Erdemler

7. ETKİNLİK: Metinde geçen "Bir insanın bir lokma ekmek yiyebilmesi için bir kişinin çalışması gerekir." sözünden ne anlıyorsunuz? Arkadaşlarınızla tartışınız.

Konuşma – dinleme: *Gerekli olma, amaç – sonuç* (s. 14)

10. ETKİNLİK: Mevlânâ'nın aşağıdaki sözlerini okuyup üzerinde düşününüz. Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

Cömertlik ve yardım etmede akarsu gibi ol. Şefkat ve merhamette güneş gibi ol.

MEVLÂNÂ

Okuma – konuşma - dinleme: *Öğüt verme* (s. 22)

3. Şeyh Edebâlî, "Anlaşmazlıklar bize, adalet sana." sözüyle ne anlatmak istemiştir?

Yazma – okuma: *Dilekte bulunma* (s. 35)

2. Tema: Millî Mücadele ve Atatürk

2. Atatürk'ün "Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir." sözünü yorumlayınız.

Konuşma – dinleme: *Meydan okuma* (s. 45)

1. "Eserinin üzerinde imzası olmayan yeğâne sanatlıklar öğretmenidir." özdeyişinden yola çıkarak Atatürk'ün öğretmenler hakkındaki fikirlerini açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Tanımlama* (s. 50)

3. Tema: Kişisel Gelişim

3. "İstedigimi yapar, istediğimi söyler, istediğim gibi davranırım." diyen kişilere bu davranışlarının yanlış olduğunu nasıl anlattınız?

Konuşma – dinleme: *Meydan okuma* (s. 81)

4. Tema: Millî Kültürümüz

6. **ETKİNLİK:** Öğretmenizin rehberliğinde bir grup oluşturunuz. Aşağıda verilen sorular grup içinde beyin fırtınası yaparak değerlendiriniz. Grup sözcüsü seçerek düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

"Ümit ederim ki kıyamete kadar gayret ve çalışmam unutulmaz ve yapılmış eserler yıkılsa bile bu anılan okuyanlar, beni hayır dualarında unutmayıp hatırlarına getirirler."

1. Mimar Sinan'ın bu sözlerinden yola çıkarak onun hayata bakış açısı ile ilgili neler söyleyebilirsiniz?
2. Mimar Sinan'ın bu dileğinin gerçekleştiğini düşünüyor musunuz? Niçin?

Konuşma – dinleme: *Öğüt verme, hatırlatma* (s. 97)

6. **ETKİNLİK:** Öğretmenizin rehberliğinde bir grup oluşturunuz. Aşağıda verilen sorular grup içinde beyin fırtınası yaparak değerlendiriniz. Grup sözcüsü seçerek düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

"Ümit ederim ki kıyamete kadar gayret ve çalışmam unutulmaz ve yapılmış eserler yıkılsa bile bu anılan okuyanlar, beni hayır dualarında unutmayıp hatırlarına getirirler."

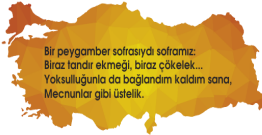
1. Mimar Sinan'ın bu sözlerinden yola çıkarak onun hayata bakış açısı ile ilgili neler söyleyebilirsiniz?
2. Mimar Sinan'ın bu dileğinin gerçekleştiğini düşünüyor musunuz? Niçin?

Konuşma – dinleme: *Dilekte bulunma* (s. 106)

7. **ETKİNLİK:** Bir tarihi mekânı ziyaretiniz esnasında mekânın bazı bölümlerinin zarar gördüğünü fark ettiniz. Bilinçli bir vatandaş olarak ilgili kuruma durumu bildiren bir elektronik posta yazınız.

Yazma – okuma: *Haber verme* (s. 106)

5. **ETKİNLİK:** Aşağıda okuduğunuz şirden bazı bölümler verilmiştir. Bu bölümlerde şair ne anlatmak istemiştir? Açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Betimleme, seslenme, meydan okuma* (s. 111 - 112)

5. Tema: Bilim ve Teknoloji

8. **ETKİNLİK:** Aşağıdaki yönergeleri uygulayınız.

SAHİLYOLU BELEDİYE BAŞKANLIĞINA SAHİLYOLU	
İlçenizde bulunan Sahilyolu Ortaokulu 7. sınıf öğrencisiyim. Okulumuzda çevremizi korumaya ve temiz tutmaya yönelik çalışmalar yapmak istiyorum. Bu amaçla çöplerin ayrıştırılması ve geri dönüştürme kazandırılması için gerekli malzemelerin sağlanması konusunda belediyenizden yardım istiyorum.	
Gereğini arz ederim.	06.02.2018 İmza Ulku UYAR
İskender Mahallesi Gülistan Caddesi Çelebi Apartmanı No:15 Kat:5 Daire: 19 SAHİLYOLU	

Yazma – okuma: *Rica etme* (s. 156)

6. Tema: Okuma Kültürü

2. G. Rauber (Fakolber)'in "Öğrenmek için değil, yaşamak için okuyorum." sözünden ne anlıyorsunuz? Açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Amaç – sonuç* (s. 164)

8. SINIF

1. Tema: Erdemler

Hazırlık Çalışmaları

1. "İyimser insan her felakette bir fırsat, kötümser insan da her fırsatta bir felaket görür." düşüncesine katılıyor musunuz? Neden?

Konuşma - dinleme: *Öğüt verme* (s. 12)

4. "İyimser uçak yapar, kötümser ise paraşüt." sözünden ne anlıyorsunuz? Açıklayınız.

Yazma - okuma: *Öğüt verme, dikkat çekme, karşılaştırma* (s. 15)

2. "Dürüst olduğun için kaybedebilirsin ama yalan söyleyip utanmaktan iyidir." Charles Bukowski (Çarlız Bukovski) sözünden ne anlıyorsunuz? Açıklayınız.

Yazma – okuma: *Öğüt verme* (s. 20)

4. "Sabahlar sizinle aydınlık..." sözünden ne anlıyorsunuz?

Konuşma – dinleme: *İltifat etme* (s. 29)

3. "Çarçabuk dostluklar güven telkin etmez." sözünden ne anlıyorsunuz? Siz bu görüşe katılıyor musunuz?

Konuşma – dinleme: *Öğüt verme* (s. 36)

6. Siz olsaydınız insanların sanata gereken önemi vermesi için hangi çalışmalar yapardınız?

Yazma – okuma: *Hayal kurma* (s. 57)

2. Tema: Millî Mücadele ve Atatürk

"Bayrak bir milletin özgürlük alametidir. Düşmanın da olsa hürmet lazımdır." (Mustafa Kemal ATATÜRK) sözünden anladıklarınızı ifade eden bir konuşma yapınız.

Konuşma – dinleme: *Gerekli olma* (s. 50)

Hazırlık Çalışması

"Küçük hanımlar, küçük beyler! Sizler hepiniz geleceğin bir gülü, yıldızı ve ikbal ışığısınız. Memleketi asıl ışığa boğacak olan sizsiniz. Kendinizin ne kadar önemli, değerli olduğunuzu düşünerek ona göre çalışınız. Sizlerden çok şey bekliyoruz." sözü ile Mustafa Kemal ATATÜRK sizden neler bekliyor olabilir?

Konuşma – dinleme: *Hitap etme, cesaret verme* (s. 68)

"Atatürk'ü Gördüm" metnini beğenip beğenmediğinizi sebepleri ile yazınız.

Beğendim.

Çünkü

Beğenmedim.

Çünkü

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 71)

3. Tema: Bilim ve Teknoloji

Aziz Sançar ile ilgili çizgi romanı beğenip beğenmediğinizi sebepleriyle yazınız.

Beğendim.

Çünkü

Beğenmedim.

Çünkü

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 95)

Hazırlık Çalışmaları

1. "Eğer bir gün benim sözlerim bilimle ters düşerse bilimi seçin." sözü Mustafa Kemal Atatürk'ün hangi özelliğini yansıtıyor? Açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Öğüt verme* (s. 96)

Dinlediğiniz metinle ilgili görüşlerinizi belirtiniz.

Beğendim.

Çünkü

Beğenmedim.

Çünkü

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 106)

4. Tema: Bilim ve Toplum

5. "Kaldırımlar, çilekeş yalınlarnın annesi;

Kaldırımlar, içimde yaşamış bir insandır." dizelerinden anladıklarınızı açıklayınız.

Yazma - okuma: *Seslenme* (s. 119)

Hazırlık Çalışmaları

1. "Her insan bir engelli adaydır." düşüncesine katılıyor musunuz? Açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Uyarma, dikkat çekme* (s. 138)

6. Tema: Millî Kültürümüz

3. "Vatan aşkı ile çalışan kafa / Muhakkak erişir öndeki safa." dizelerinden anladıklarınızı yazınız.

Yazma – okuma: *Cesaret verme* (s. 188)

3. "Ehlikayın keyfini kim yeniler, kim tazeler? / Taze elden, taze pişmiş, taze kahve tazeler." dizelerinde kahvenin ikramıyla ilgili hangi özelliğe değinilmiştir? Belirtiniz.

Yazma – okuma: *Dikkat çekme* (s. 194)

4. "Gönül ne kahve ister, ne kahvehane / Gönül sohbet ister, kahve bahane." dizeleriyle ne anlatılmak istenmiştir?

Yazma – okuma: *Dilekte bulunma* (s. 195)

"Kız Kulesi" metni ile ilgili görüşlerinizi sebepleri ile yazınız.

Beğendim.

Çünkü

Beğenmedim.

Çünkü

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 203)

Siz de müzekart sahibi olmak için formu doldurunuz.

MÜZEKART

Müzekart ile bir yıl boyunca T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığına ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne bağlı 300'ü aşkın müze ve ören yeri gezilebilirliği gibi (Bazı özel müzeler ücretsiz ziyaret ediyor.) sergiler ve tiyatro temsilatları indirimi izleniyor. Kafe ve hediyelik eşya mağazalarındaki alışverişlerde daha az ücret ödeniyor.

KART SAHİBİNİN

ADI SOYADI T.C. KİMLİK NO

E-POSTA ADRESİ TELEFON NUMARASI CİNSİYETİ

+ FOTOĞRAF YÜKLE

Yazma – okuma: *Başvuruda bulunma* (s. 204)

7. Tema: Doğa ve Evren

a) Aşağıdaki dilekçeyi okuyunuz.

**ORDU BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİNE
ORDU**

Mahallemizde sahipleri tarafından sokağa bırakılan hayvanlar var. Soğuk kış günlerinde aç ve susuz kalan sahipsiz hayvanların barınma ihtiyaçlarının karşılanmasını istiyorum. Gereğinin yapılmasını arz ederim.

Bucak Mahallesi 609. Sokak No.:25
ALTINORDU / ORDU

16.01.2018
Cenk ÖZAN ERTUĞRUL

Okuma – dinleme: *Rica etme* (s. 223)

3. "Sonra başlamış tırmanmaya dağlara doğru / Bulutları koyun gibi gütmüştür." dizelerinden anladıklarınızı ifade ediniz.

Konuşma – yazma: *Betimleme* (s. 229)

"Hava Kirliliği" videosu ile ilgili görüşlerinizi sebepleriyle yazınız.

Beğendim.

Çünkü

.....

.....

Beğenmedim.

Çünkü

.....

.....

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 244)

8. Tema: Vatandaşlık

2. "En çok yaşamış olan, uzun yıllar yaşamış olan değildir; yaşamının anlamını en fazla anlamış olandır." Soren Kierkegaard (Sörin Kırkıgıd) sözünden ne anladığınızı açıklayınız.

Konuşma – dinleme: *Tespitte bulunma, öğüt verme* (s. 262)

2. "Bir sincap gibi mesela,
Yani, yaşamının dışında ve ötesinde hiçbir şey beklemeden,
Yani bütün için gücün yaşamak olacak." dizeleriyle şairin anlatmak istediği ne olabilir?

Yazma – okuma: *Hayal kurma* (s. 264)

"Zeytinyağı Üretimi" videosunu tekrar izleyerek tutarlılık (tekrara düşme, çelişik olma, gürecelilik) bakımından değerlendiriniz.

Tutarlıdır.

Çünkü

.....

Tutarlı değildir.

Çünkü

.....

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 278)

İzlediğiniz video ile ilgili görüşlerinizi sebepleriyle yazınız.

Beğendim. Çünkü

.....

Beğenmedim. Çünkü

.....

Yazma – okuma: *Eleştirme* (s. 279)

Tablo 3: Etkinliklerdeki Edim Söz Değeri Sıklıklarının Seviyelere Göre Karşılaştırılması

5. Sınıf Etkinliklerindeki Edim Söz Değerleri	6. Sınıf Etkinliklerindeki Edim Söz Değerleri	7. Sınıf Etkinliklerindeki Edim Söz Değerleri	8. Sınıf Etkinliklerindeki Edim Söz Değerleri
dikkat çekme (x10) öğüt verme (x6) vurgulama (x6) dilekte bulunma (x4) vedalaşma (x3) selâmlaşma (x2) eleştirme (x2) hatırlatma (x2) imkânsız olma meydan okuma ima etme seslenme rica etme tanımlama neden – sonuç uyarıda bulunma bilgi verme genelleme teşekkür etme karşılaştırma öneride bulunma	davet etme (x2) neden – sonuç (x2) vurgulama (x2) dikkat çekme (x3) rica etme dilekte bulunma amaç – sonuç hitap etme öneride bulunma uyarıda bulunma	meydan okuma (x3) amaç – sonuç (x2) öğüt verme (x2) dilekte bulunma (x2) gerekli olma tanımlama hatırlatma haber verme betimleme seslenme rica etme	eleştirme (x7) öğüt verme (x6) dikkat çekme (x3) hayal kurma (x2) cesaret verme (x2) karşılaştırma iltifat etme gerekli olma hitap etme seslenme betimleme uyarma başvuruda bulunma dilekte bulunma rica etme tespitte bulunma
21 edim söz	10 edim söz	11 edim söz	16 edim söz

Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. sınıflar için etkinliklerde tespit edilen edim söz değerleri sıklık derecesi Tablo 3'te gösterilmiştir. Buna göre 5 ve 8. sınıfta en yüksek oranda edim sözlerin kazandırılmaya çalışıldığını fakat bu oranın 6 ve 7. sınıfta azaldığını görmek mümkündür. Buna göre 5. sınıf etkinliklerinde 21 edim söz, 6. sınıf etkinliklerinde 10 edim söz, 7. sınıf için etkinliklerinde 11 edim söz, 8. sınıf için etkinliklerinde 16 edim söz türü yer almaktadır. Bu sonuçlar kitabı hazırlayanlar tarafından bu edim sözlerin diğerlerine göre daha önemli görüldüğünü göstermektedir. Tablo 2'de de belirtildiği üzere Tablo 3'teki edim sözlerin dışında çok farklı edim sözler bulunmaktadır. İletişim ve bilgilendirme süreci için önemli olan bu edim sözlere yönelik etkinliklerin de hazırlanarak öğrenciye kazandırılması gerekmektedir. Hazırlanan bu etkinliklerin edim bilimsel kazanıma yönelik olarak oluşturulmadığı açıktır. Çünkü bu ders kitaplarını hazırlayanların ve öğretmenlerin büyük olasılıkla edim bilimi bilgisi ve ilgisi bulunmayan kişiler olduğu düşünülmektedir. Bu durum öğrencilerde de bu farkındalığı kazandırmayı zorlaştırmaktadır.

Tablo 4: İncelenen Ders Kitaplarındaki Edim Bilimi İçerikli Etkinliklerin Becerilere Göre Dağılımı

Tümleşik Beceriler	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	8. Sınıf
Yazma-okuma	13	5	3	17
Konuşma-dinleme	11	1	8	9
Okuma-dinleme	-	2	-	1
Okuma-konuşma-dinleme	-	-	1	-
Dil Bilgisi	1	1	-	-

Tablo 4 incelendiğinde ders kitaplarındaki edim bilimine yönelik etkinliklerde seviyeler arası dengeli bir dağılımdan söz edilememektedir. Bu durum da edim bilimi farkındalığının becerilere yönelik kullanımında yeterli ve düzenli pekiştirilme yapılmadığı için bilinçsizliğe ve başarısızlığa neden olmaktadır. Bu noktada seviyenin artmasıyla artan nicelik ve zorlaşan niteliklerle tümleşik becerilerin gelişimini destekleyen bir yol izlenebileceği gibi seviyeler arasında sıklık açısından benzer sayılarla ancak seviye arttıkça zorlaşan içeriklerin oluşturulması şeklinde de bir yaklaşım sergilenebilir.

Etkinliklerde de somut biçimde görüldüğü üzere edim bilimi dil biliminin diğer tüm alanlarıyla ilişki içerisinde olan disiplinler arası bir alandır. Doğrusu bu durum dil biliminin her alanı için geçerlidir denilebilir. Sözcelerin işlevlerini belirleyebilmek için *ses bilimsel, biçim bilimsel, söz dizimsel, sözcük bilimsel, anlam bilimsel, biçem bilimsel, gösterge bilimsel, toplum dil bilimsel, metin dil bilimsel, budun dil bilimsel, söylemsel, psiko dil bilimsel vb.* donanımına da sahip olmak gereklidir. Bulgularda bir kısmı yansıtılan daha çok anlam bilimine yönelik etkinliklerde de istenilen çıkarımların yapılabilmesi için edim bilimi verilerinden yararlanılarak edim bilimsel çözümlemenin yapılması gerekmektedir. Örneğin sözcüklerin anlamlarını belirleme, atasözü, özdeyiş açıklama ve tümce içerisinde kullanma etkinlikleri ağırlıklı olarak sözcük bilimi ve anlam biliminin konusudur fakat edim biliminden de bağımsız değildir. Çünkü anlamı belirlemek, iletinin içeriğini doldurabilmek için o sözcük veya tümcenin işlevinden yola çıkılmaktadır. Diğer bir deyişle *ne* aktarıldığından önce bunun *hangi amaçla, neden, nasıl, kime yönelik, hangi koşullarda* aktarıldığını bilmek içeriği yorumlamada daha başarılı tespitler yapılmasını sağlayacaktır.

Metin dil bilimine yönelik etkinlikler de edim biliminden bağımsız gerçekleşmemektedir. Çünkü metinlerin işlevi tümcelerden yola çıkılarak belirlenmektedir. Bu nedenle büyük ölçekli ve üst yapıların işlevlerinin belirlenmesinde küçük ölçekli yapıların önemi göz ardı edilmemelidir. Metin tamamlama, konu, ana düşünce bulma, metin türüne yönelik yazma, olay örgüsünü betimleme vb. metin dil bilimsel çalışmalarda da edim bilimi verilerinden yararlanılmaktadır. Metinlerle ilgili işlevler daha çok metin dil biliminin inceleme alanına dâhil olduğu için bulgularda çalışmanın sınırları gereği değerlendiril-

memiştir. Fakat öğreticilerin edim bilimsel dil yapılarına sadece etkinliklerde değil metinlerde de dikkat çekerek öğrencilere kazandırması gerekmektedir. Metin içerisinde daha sık ve farklı çeşitlilikte yer alan edim bilimsel yapılar metin dışı etkinliklerde bu oranda yer almamaktadır. Bu nedenle öğrencilerde edim bilimsel farkındalığın oluşturulması için öncelikle metinler kullanılmalıdır.

Tüm seviyelerde bağlaç, belirteç, adıl, önad, ilgeç, ünlem, eylem gibi dil bilgisi konularına yönelik yazma etkinlikleri bulunmaktadır. Fakat bu öğelerin işlevine yönelik etkisinin vurgulanmamış olması bir eksiklik olarak görülmektedir. Özellikle yazma eğitimine yönelik çalışmalarda öğrencilerin kullanmaları beklenen bu biçimlerinin işlevlerine yönelik etkinliklerin de bu bilincin oluşması için kitaplarda yer alması, vurgulanması ve pekiştirilmesi gerekmektedir.

Gösterge bilimsel açıdan bakıldığında yazılı /sözel dilsel göstergeler dışında dil dışı / görsel göstergeler ve beden dili kullanımında da edim bilimsel işlevlerin bulunduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Tıpkı yazılı - sözlü iletişim ve bilgilendirme süreçlerinde olduğu gibi görsel iletilerde de biçim, anlam ve işlev üçgeni yer almaktadır. Fakat incelemede görsel göstergelerin edim bilimi açısından yorumlanmasına olanak sağlayan herhangi bir etkinliğe rastlanmamıştır. Dilsel göstergeler için ise gösterge bilimi, biçem bilimi ya da söylem çözümlemesi alanında metinlere yönelik yapılacak edim bilimsel değerlendirmeler niceliği ve niteliği daha geniş bir sonuca ulaşmayı sağlayacaktır.

Edim bilimi sözcelerin işlevini belirlemede duyguların da dâhil edildiği bir alandır. Duygusuz bağlam olmayacağı için aslında psiko (ruh) dil biliminin, uygulamalı dil biliminin her alanı içerisinde yer aldığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Bu doğrultuda psiko dil biliminin çoğunlukla edim bilimi, söylem çözümlemesi, metin dil bilimi, biçem bilimi, anlam bilimi, çeviri bilimi, gösterge bilimi, toplum dil bilimi, budun dil bilimi vb. alanların çalışmalarını etkilediği söylenebilir. Bu açıdan edim biliminin de psiko dil bilimi ile ortak yönleri bulunmaktadır. Fakat daha çok psiko dil biliminin konusu olduğu için duygu ve düşünce içerikli bu etkinlikler çalışmada incelenmemiştir.

Sonuç ve Öneriler

Dil öğreniminin temel amacının bireylerin duygu ve düşüncelerini amaçlarına uygun biçimde aktarabilmesini sağlamak diğer bir deyişle başarılı iletişim ve bilgilendirme süreçlerinin gerçekleşmesine yardımcı olmak olduğu düşünüldüğünde edim bilimi çalışmalarının dil öğretimi süreçlerinde önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Hangi dil yapılarının hangi bağlamlarda gerçekleşeceğini bilmek vericinin dil kullanımındaki amacına ulaşmasında ba-

şarılı olmasını sağlamaktadır. Bireysel ve toplumsal özelliklerin göz önünde bulundurulduğu bu dilsel kullanımların oluşturulma süreci kültürel değerlerden de bağımsız değildir. Kullanıcılar dili içinde yaşadıkları topluma ve durumlara göre şekillendirmektedirler. Dilsel yapıların başarılı biçimde alıcıya ulaştırılması ile ilgilenen edim bilimi çalışmaları her dilde olduğu gibi Türkçenin öğrenilme ve öğretilme süreçlerinde de önemli bir alandır. Bu doğrultuda öğrencilerin bilinçsiz olarak uyguladığı bu kuralların Türkçe öğreticileri tarafından bilinçli biçimde aktarılarak onlarda da aynı bilincin oluşmasına katkı sağlamaları beklenmektedir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde durumun istenilen düzeyde olmadığı açıktır. Türkçe, Tablo 3'te yansıtılan edim söz değerlerinden çok daha fazlasına olanak sağlayan bir dildir. Bu nedenle bu durumun değerlendirilmesi, edim söz türlerinin ve sıklık derecelerinin farklı bağlamlardaki dil kullanımlarını içerecek biçimde tüm seviyelerde artırılması öğrencilerin dile daha donanımlı ve farkındalıkla bakmasını sağlamanın yanı sıra iletişim ve bilgilendirme başarısızlıklarını da daha aza indirecektir. Çünkü bağlama uygun dilsel yapıların üretiminde verici ve alıcı yüzey ve derin yapıdaki bilgiye ek olarak sözce ve tümcelerinin işlevsel boyutunu da göz önünde bulundurmalıdır. Bu nedenle edim bilimine yönelik kazanımların farkındalığına sahip olunabilmesi için ilk olarak Türkçe öğretmenliği ana bilim dallarındaki öğretmen adaylarının bu bilinçle yetişebilmesi için en az bir dil bilimi uzmanının yer alması gereklidir. Ne yazık ki edim bilimi derslerinin Türkçe öğretmenliği ana bilim dallarında yer almaması Türkçe eğitimi alanı için büyük bir eksikliktir. Çünkü ortaokul seviyesinde akademik açıdan en temel kaynağı oluşturan Türkçe ders kitaplarındaki bütün metin ve etkinlikler edim bilimi ile yakından ilişkilidir. Öykü, roman, şiir, masal, haber metni, ilan metni vb. türü ne olursa olsun tüm sözlü, yazılı, görsel anlatım türleri edim bilimi kuramlarına bağlı olarak verici tarafından oluşturulmakta ve alıcı tarafından bilinçsizce de olsa bu ölçütler dâhilinde alınılmaktadır. Edim bilimi bilinci, bireyin sadece akademik değil günlük yaşamını sürdürebilmesi için gerekli iletişim bağlamlarındaki başarıyı sağlamasına yönelik donanımı da sağlamaktadır. Türkçe derslerinin temel amacının bireyin duygu ve düşüncelerini amacı doğrultusunda başarılı biçimde ifade etmesine yardımcı olmak ve karşılaştığı iletileri üretiliş amacına uygun olarak yorumlama bilinci kazandırmak olduğu düşünüldüğünde edim biliminin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Tüm bu nedenlerle Türkçe eğitimi, lisans ve lisansüstü seviyeleri başta olmak üzere Türkçe öğreticilerin ve ortaokul Türkçe ders kitaplarını hazırlayanların edim bilimi alanının farkında olarak dile ve kullandıkları materyallere bu açıdan yaklaşımlarını öğrencilerin de bu bilinçle yetişerek başarılı dil kullanıcıları olmalarına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akgül, A., Demirer, N., Gürcan, E., Karadaş, D., Karahan, İ. ve Uysal, A. (2021). *7. sınıf Türkçe ders kitabı*. (Ed. N. Demirer). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe yazıları*. İstanbul: Multilingual.
- Akşehirli, S. (2011). Söz edimleri kuramı açısından kurgusal anlatı metinlerinde söz aktarımı. *Turkish Studies*, 6(2), 143 – 162.
- Alinezhad, A. (2015). The significance of pragmatics in English language teaching. *ELT Voice – India*, 5(1), 19 – 24.
- Alyılmaz, C. (2010). Türkçe öğretiminin sorunları. *Turkish Studies*, 5(3), 728 – 749.
- Alyılmaz, S. (2020). Türkçe öğretiminde hedef kitleyle ilgili yaşanan bazı sorunlar ve çözüm önerileri. C. Alyılmaz, O. Er, İ. Çoban (Ed.), *Türkçe eğitiminin güncel sorunları içinde (73 - 85)*. Ankara: Eğiten.
- Aslan, S. (2005). Türkiye Türkçesinde sezdirmeye dayalı rica stratejileri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 114 – 126.
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. London: Oxford University.
- Baş, B. (2003). Altıncı sınıf Türkçe ders kitaplarında metin türleri üzerine bir inceleme. *TÜBAR*, 13, 257 – 265.
- Bussmann, H. (1996). *Dictionary of language and linguistics*. London: Routledge.
- Boz, E. (2013a). İletişimde sen dili yerine ben dili. *Türk Dili*, 739, 65 – 68.
- Boz, E. (2013b). Necip Fazıl'ın "Yunus Emre" şiiri üzerinde söz eylem çözümlemesi. *Türk Dili*, 737, 111 – 116.
- Coulthard, M. (2014). *An introduction to discourse analysis*. London: Routledge.
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics*. USA: Blackwell.
- Çapraz Baran, Ş. ve Diren, E. (2019). *5. Sınıf Türkçe ders kitabı*. (Ed. K. Meydan). Ankara: Anıttepe.
- Çevik, A. ve Güneş, F. (2017). Türkçe ders kitaplarındaki etkinliklerin incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(2), 272 – 286.
- Çoban, İ. ve Polatcan, F. (2020). Ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki bulmaca etkinliklerinin eş anlamlı kelime öğretimi açısından değerlendirilmesi. *TEKE Dergisi*, 9(3), 1151 – 1166.
- Deniz, K., Tarakcı, R. ve Karagöl, E. (2019). Okuma kazanımları açısından ortaokul Türkçe ders kitapları. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(3), 688 – 708.
- Dilidüzgün, S. (2004). Okuma öğretimi hedefleri bağlamında Türkçe ders kitaplarındaki çocuk edebiyatı ürünleri. *HAYEF Dergisi*, 2, 43 – 55.
- Erkman Akerson, F. (2016). *Türkçe örneklerle dile genel bir bakış*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ertürk, N., Keleş, S. ve Külünk, D. (2021). *6. sınıf Türkçe ders kitabı*. (Ed. N. Ertürk). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

- Eselioğlu, H., Set, S. ve Yücel, A. (2019). *8. sınıf Türkçe ders kitabı*. (Ed. A. Yücel). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Farinde, R. O. ve Oyedokun - Alli, W. A. (2020). Pragmatics and language teaching. *Journal of Language Teaching and Research*, 11(5), 841 – 846.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. Ankara: Belen.
- Gonzales, A. (2013). *Development of politeness strategies in participatory online environments: A case study*. (Eds. N. Taguchi and J. M. Sykes). Technology in interlanguage pragmatics research and teaching. (pp. 101 – 121). Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Gökmen, S. ve Çağlayan Dilber, N. (2011). Türkçe derslerinde söz edimlerin öğretimi üzerine bir değerlendirme. *AÜ Dil Dergisi*, 154, 44 – 60.
- Hirik, S. (2019). Dede Korkut Hikâyelerinde söz edimi yapıları. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 751 – 768.
- Huber, E. (2013). *Dilbilime giriş*. İstanbul: Multilingual.
- İşcan, A. ve Cımbız A. T. (2018). Ortaokul 5. sınıf Türkçe ders kitabındaki resimlerin metinlerle uyum düzeyinin incelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 250 – 272.
- İşeri, K. (2007). Altıncı sınıf Türkçe ders kitabının ilköğretim Türkçe programının amaçlarına uygunluğunun değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, 17(136), 58 – 74.
- Karadağ, Ö. (2019). Türkçe ders kitaplarında yer alan özetleme etkinlikleri üzerine bir değerlendirme. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 7(2), 469 – 485.
- Kerimoğlu, C. (2017). *Genel dilbilime giriş*. Ankara: Pegem.
- Kıran, Z. ve Eziler Kıran, A. (2018). *Dilbilime giriş*. (5. Baskı). Ankara: Seçkin.
- Matthews, P. H. (2000). *The concise dictionary of linguistics*. Oxford: Oxford University.
- MEB (2019). *Türkçe dersi öğretim programı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research. A guide to design and implementation*. America: Jossey - Bass.
- Okur, A. (2013). Millî kültür ve folklorun Türkçe ders kitapları aracılığıyla aktarımı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Türkçenin Eğitimi Öğretimi Özel Sayısı*, 6(11), 877 – 904.
- Onursal Ayırır, İ. (2016). *Edimbilim ve dil öğretimi*. Dil bilimleri ve dil öğretimi. (2. Baskı). Ankara: Seçkin.
- Otan, D. (2010). *Türkçede ikna söylemi: Sözbilimsel soruların söylem-edimbilimsel işlevleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbay, M. (2003). Türkçe öğretiminde hedef – araç ilişkisinin ders kitabı örneğinde değerlendirilmesi. *TÜBAR*, 13, 59 – 69.
- Paltridge, B. (2012). *Discourse analysis*. New York: Routledge.

- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*. London: Sage.
- Richards, J. C. ve Schmidt, R. (2010). *Longman dictionary of language teaching and applied linguistics*. Great Britain: Pearson Education.
- Sallabaş, M. E. ve Yılmaz, G. (2020). Türkçe ders kitabında bulunan metin altı sorularının yenilenmiş Bloom Taksonomisi'ne göre incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(2), 586 – 596.
- Searle, J. R. (1999). *Expression and meaning*. New York: Cambridge University.
- Shakki, F., Naeini, J., Mazandarani, O. ve Derakhshan, A. (2020). Instructed second language English pragmatics in the Iranian context. *Journal of Teaching Language Skills*, 39(1), 201 – 252.
- Taguchi, N. (2011). Teaching pragmatics: Trends and issues. *Annual Review of Applied Linguistics*, 31, 289 – 310.
- Tang, T. (2013). Discourse and pragmatics in language teaching. *International Conference on Educational Research and Sports Education*, 105 – 109.
- Temizkan, M. (2014). Ortaokul Türkçe ders kitaplarının Türkçe dersi öğretim programındaki temel beceriler açısından incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 2(1), 49 – 72.
- Toklu, M. O. (2015). *Dilbilime giriş*. (6. Baskı). Ankara: Akçağ.
- Ünveren Kapanadze, D. (2018). Dil ve kültür aktarımında işlevsel bir araç olarak ders kitapları: Türkçe ders kitapları örneği. *Turkish Studies*, 13(27), 1575 – 1592.
- Yaylagül, Ö. (2015). *Göstergebilim ve dilbilim*. Ankara: Hece.
- Yule, G. (1996). *Pragmatics*. New York: Oxford University.
- <https://americanenglish.state.gov/resources/teachers-corner-simple-ways-incorporate-pragmatics-efl-classroom> (22.06.2021)

Extended Summary

The importance of pragmatics emerges when it is considered that the most basic purpose of Turkish lessons is to gain the ability to produce the feelings and thoughts of the person effectively in accordance with the purpose of the sender and to convey them to the receiver, and for the receiver to make sense of the information in accordance with the purpose and context of both parts. Trainers who are trained with this awareness will contribute to the learners to have this equipment while using the secondary school Turkish textbooks. Because, illocutionaries are used in materials (video, sound recording, visual, etc.) that contribute to the development of macro skills (listening, speaking, reading, writing), in texts, in pre-text, during text, post-text activities, in daily life contexts (implicit/explicit) is located. Creating awareness about the pragmatic functions in the utterances encountered is important to ensure success in communication and information processes.

Forming the utterances of the sender with the lexical units chosen within the framework of the phonological, morphological, syntactic and semantic rules of the relevant language is the first step of speech acts, which is *locutionary act* stage. Language users do not express their feelings and thoughts by simply transferring information. In addition, they convey some wishes to each other in line with their mutual expectations and by creating certain effects on the receiver, they enable / cannot enable them to perform actions in the direction they want. Here, these desired actions are *illocutionaries* of the sender. If realization is achieved in accordance with the purpose, the effect turns into *perlocutionary acts*. At this point, *perlocutionary acts* such as fear, threat, surprise, persuasion, desire and abandonment may occur in the receiver.

J. L. Austin evaluated the illocutionaries determined in the Speech Act Theory under 5 headings. The values included in the 2 categories were classified in the more appropriate category in order to avoid confusion in the study.

Verdictives => Acquit, convict, find, hold, interpret, rule, reckon, estimate, place, date, measure, assess, characterize.

Exercitives => Appoint, degrade, dismiss, excommunicate, name, order, command, sentence, fine, grant, levy, vote for, nominate, choose, claim, bequeath, resign, warn, advise, plead, pray, entreat, urge, recommend, proclaim, announce, quash, countermand, annul, repeal, enact, reprieve, veto, dedicate, declare closed, declare open

Commissives => Promise, contract, undertake, determine, intend, mean, contemplate, engage, agree, consent, dedicate, side, adopt, favour

Behabitives => Apologize, thank, compliment, condole, congratulate, felicitate, sympathize, resent, don't mind, pay tribute, criticize, grumble about, applaud, overlook, commend, deprecate, blame, approve, favor, farewell, bless, curse, challenge

Expositives => Quote, cite, recapitulate, repeat, mention, concede, urge, argue, insist, define, agree, accept, maintain, support, testify, demur, describe, doubt, identify, believe, remark, inform, adhere, answer, recognize, rejoin, repudiate, ask, correct, postulate, deduce, argue, neglect, emphasize, analyse, define, illustrate, explain, formulate, regard, begin, conclude, interpret, distinguish (Austin, 1962, pp. 152-162).

J. R. Searle, on the other hand, criticized some of the illocutionaries determined by his teacher Austin and changed their places and he classified his categories under 5 headings as follows (The same illocutionaries that Austin identified were not repeated here, although the category was different) :

Assertives => State, boast, complain, diagnose.

Directives => Command, request, entreat, permit, dare.

Commissives => There is no different illocutionary.

Expressives => There is no different illocutionary.

Declarations => There is no different illocutionary (Searle, 1999, pp. 1 - 30).

With this study, it was aimed to determine the linguistic structures selected in the activities aimed at developing language skills in the secondary school Turkish textbooks, and to draw attention to the place and importance of pragmatic awareness and diversity in Turkish teaching in particular and in acquiring language skills in general, and to give a different perspective to learners, teachers and researchers were intended. The fact that secondary school Turkish textbooks have not been examined in terms of pragmatics before shows the deficiency.

The object of the study is the secondary school Turkish 5th, 6th, 7th and 8th grade textbooks. Basic qualitative research, which is one of the qualitative research methods, was used in the study. The data were obtained by document analysis technique and were analyzed by descriptive analysis by diversifying the performance words based on Austin's Speech Act Theory.

The illocutionary acts in the activities for the 5th, 6th, 7th and 8th grades of secondary school were shown in Table 3. Accordingly, 21 illocutionary act types were examined in 5th grade activities. It is seen that there are 10 types of illocutionary acts in the activities for the 6th grade. There are 11 illocutionary acts in the activities for the 7th grade. In the activities for the 8th grade, 16 illocutionary acts were identified. These results show that these illocutionary acts are seen as less important than the others by the authors of the books.

Therefore, evaluating this situation and increasing the illocutionary act types and frequencies at all levels, including language usage in different contexts, will ensure that learners look at language more equipped and with awareness, as well as minimizing communication and information failures. Because, in the production of context - appropriate linguistic structures, the sender and receiver must also consider the functional dimension of utterances and sentences in addition to the information in the surface and deep structure. For this reason, in order to be aware of the acquisitions for pragmatics, first of all, it is necessary to have at least one linguistic expert in order to educate teacher candidates in Turkish teaching departments with this awareness. Being aware of the pragmatics field and approaching the language and the materials they use from this perspective, Turkish teachers, especially at the undergraduate and postgraduate levels of Turkish education, and those who prepare the secondary school Turkish textbooks will contribute to the learners to be successful language users by raising them with this awareness.

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Uluslararası hakemli dergi olan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* yılda (haziran ve aralık olmak üzere) iki sayı olarak yayımlanır.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*'de Türk dilinin tarihi, günümüzdeki durumu, Türkçenin dil bilgisi ve güncel sorunlarını ele alan bilimsel yazılara yer verilmektedir.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*'de yayımlanmak üzere gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalıdır. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri bildiri kitaplarında yayımlanmamış olmak kaydıyla gönderilebilir.
- Derginin genel yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleri ve İngilizce, Almanca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, makale başvurularını <https://giris.ayk.gov.tr/yaysis> adresinde yer alan **YAYSİS (Yayın Takip Sistemi)** üzerinden kabul etmektedir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilmez.) iki hakeme gönderilir. Hakemlerin değerlendirmeleri sonucunda iki hakem tarafından yayımlanabilir raporu alan makale, bir sonraki sayıda yayımlanır. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YYSİS üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.
- Yazarlar, şahsi ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidirler.
- Makale gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını TDK genel ağ sayfasından indirebilirsiniz.
- Dergiye gönderilen makalelerde Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergiye gönderilecek makalelerin Türkçe ve İngilizce ile en az 100, en fazla 200 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında yer almalıdır. Makalelerin kaynakça bölümünden sonra en az 700, en fazla 1.000 kelimelik ayrıntılı İngilizce özeti verilmelidir.
- Dergiye gönderilen makaleler, gerekli hakem incelemeleri yapıldıktan sonra yayımlanır. Yazı Kurulu gönderilen makaleleri yayımlamama hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Editör, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak düzeltmeler yapabilir.
- Dergide yayımlanan makalelere ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerde ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- Makalede Times New Roman yazı fontu kullanılmalıdır. Ancak bazı alanların gereği olarak yazım esnasında özel font kullanılmış ise bu fontlar, YAYSİS üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin boyutu: 11 punto

Dipnot boyutu: 9 punto

Paragraf aralığı: 6 nk

Paragraf girintisi: 1,25 cm

Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm

Satır aralığı: tek satır

- Makalede dipnotlar yer alacaksa tek satır aralığı ve 0 nk paragraf aralığında, 9 punto ile yazılmalıdır.
- Makalede 40 kelimeyi geçen doğrudan alıntılar sağ ve sol taraflardan 1,5 cm içeride ve 10 punto ile yazılmalıdır.

Makalede Kaynak Gösterme

- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynak gösterme konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak gösterme sistemine uygun olması gerekmektedir.
- Kullanılan bütün kaynaklar makalenin sonunda “Kaynaklar” adı altında verilmelidir.

Kitaplarda:

Metin içinde: (Korkmaz, 1992, s. 37)

Eserin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk dili - belgeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Makalelerde:

Metin içinde: (Gözaydın, 2001, s. 585)

Makalenin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Gözaydın, N. (2001). Atatürk dönemi ile ilgili Almanya Dış İşleri arşivindeki belgeler - VII. *Türk Dili*, 599, 575-586.

Tezlerde:

Metin İçinde: (Durukan, 2011, s. 119)

Tezin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Durukan, E. (2011). *İlköğretim 6. sınıfta bilgisayar destekli dil bilgisi öğretiminin başarı ve tutuma etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

TABLO VE ŞEKİLLER

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1:

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1:

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uymayan makaleler kesinlikle değerdendirilmeye alınmayacaktır.

